BULAK

بولاق

3
2000 源泉
ISSN 1005-0876

BULAK

طرفیده جنگ خونریزلق بولغای والله اعلم
آیدا کوندوزیر تبراسه حیواناتغه
اولوم کرکای مالینک کوشتینی یکان
لارغه اغزیق توشکای اگر کیچه تبراسه
بولاق لارا چیلیب شول یلی خوشحالیق
تولا بولغای آیدا کوندوزیر
یر تبراسه خلق مرک مفاجاتغه توشکای
اگر کیچه تبراسه پادشالارغه تعزیت
یتکای باغ لارغه آفت یتکای میوه

لارنی

لارنی قوروت یکای آیدا
کوندوزیر تبراسه شول یلی جانورکم بولور
شکارکم بولور اگر کیچه تبراسه علت
کم بولغای آشلیق قیمت بولغای
خلق غه قورقوغ اولوم بولغای آیدا
کوندوزیر تبراسه خلق غه آفت یتکای
اگر کیچه تبراسه جنگ فساد تولا بولغای
خلق تولا هلاک بولور حیواناتغه هم نقصان
یتکای آیدا کوندوزیر تبراسه

اقلیم لارغه آفت یتکای والله اعلم

عشور آیدا کوندوزیر تبراسه ویرانلیق
فریشانلیق بولور اگر کیچه تبراسه
یورت بوزولور آیدا کوندوزیر
تبراسه خلق غه قایق رنج یتکای
حیوانات قیمت بولور اگر کیچه تبراسه

جانور

بلکه دوشنبه کوجارینک احکامی
کیم کوجار اوکزکای اینینک مالی
سه شنبه ایرور بغایت خوب
پادشالاردین کورور عنایت کوب
چهارشنبه کوجسه مرادی حاصل دور
کوجکوجی نینک غایبی حاضر دور
فنجشنبه کوجاردین ایله حذر
ورنه مالینک بولغوسیدور خطر
خوب ایماسدور کوجارکه آذینه

بوران

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورىنىڭ

قوش ئايلىق ژۇرنىلى

21 ـ يىل نەشرى

ئومۇمىي 72 ـ سان

2000

باش مۇھەررىر: ئابلەت ئىمىن
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت
مەسئۇل مۇھەررىر: پەرىدە ئىمىن

بۇلاق

2000 ـ يىللىق 3 ـ سان

مۇندەرىجە

ئۇيغۇر كلاسسىك خاتىرە ئەدەبىياتىدىن

تارىخى رەشىدىي ..... مىرزا ھەيدەر كۆرەگان(5)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: مىرسۇلتان ئوسمانوف

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

سائەتنامە ..... (31)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: پەرىدە ئىمىن

تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر تارىخى ..... ھېرمان ۋامبىرى(47)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: باۋۇدۇن نىياز

قەدىمكى جۇغراپىيىلىك تارىخىي ئەسەر «ھۇدۇدۇلئالەم» ..... (56)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلەت نۇردۇن

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

چۆچەكلەر ..... (81)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھۇسەيىن كېرىم

لوپنۇر خەلق قوشاقلىرى ..... (87)
توپلاپ رەتلىگۈچى: مويدىن سايىت

مەشھۇر شەخسلەر ھەققىدە ھېكايىلەر

ھايات بېغى (پوۋېست) ..... ل. بات(91)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: جېلىل مۇھەممەت

مەشھۇر شەخسلەر

«گۈلزارى بىنىش» تىكى ناقىس ھاياتىغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار ... پەخرىددىن ئىمىن(95)

مەشھۇر ئەسەرلەر

«سائەتنامە» ھەققىدە ..... پەرىدە ئىمىن(104)

ئىبتىنوگرافىيە ئەتنىقاتى

قەدىمكى كۇسەننىڭ ئاھالىسى توغرىسىدا ..... رەيھانكۇل قۇربان(109)

* *

خەتتات: نىياز كېرىم شەرقى
نەققاش: تۇردى قادىر نازىرى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئالىمجان ئابباس

* *

مۇقاۋىنىڭ بىرىنچى بېتىدە: ناقىسنىڭ يېڭىدىن سىزىلغان پورتىرتى. (رەسسام: ئىلشات تۇرسۇن).
مۇقاۋىنىڭ ئىككىنچى بېتىدە: «سائەتنامە» نىڭ قولىيازمىسىدىن ئېلىنغان فوتو سۈرەتلەر.
مۇقاۋىنىڭ ئۈچىنچى بېتىدە: تەكلىماكان مەنزىرىلىرى، (ئابلىز ئابدۇللا فوتوسى).
مۇقاۋىنىڭ تۆتىنچى بېتىدە: كىتابپۇرۇش بوۋاي، (جىلىل مۇھەممەت فوتوسى).

تارىخى رەشىدى

مىرزا ھەيدەر كۆرەگان

موللا مۇھەممەدنىياز ئىبن ئەبدۇلغەفۇر تەرجىمىسى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مىرسۇلتان ئوسمانوف

«زەپەرنامە»دىن ئېلىنغان نەقىل:

ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ ئەمىر ھاجى بارلاس بىلەن مەسلىھەت قىلغانلىقى ۋە جەيھۇن دەرياسىنىڭ قىرغىقىدىن يانغانلىقى، تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ ئەمىرلىرى بىلەن ئۇچراشقانلىقى

ھەممىگە قادىر ۋە ھېكمەت ئىگىسى بولغان ئۇلۇغ ۋە مۇقەددەس تەڭرىنىڭ يۈكسەك ھېكمىتى بىر ئىشنىڭ يۈز بېرىشىنى بىر سەۋەبنىڭ تۇغۇلۇشىغا قاراشلىق قىلىپتۇ ۋە ھەر مەقسەتنىڭ ئەملگە ئېشىشىنى بىر ۋاستە ئارقىلىق يەنە بىر سەۋەبكە باغلىق قىلىپتۇ. تەڭرىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنىڭ كۆلەڭگىسى ھېسابلىنىدىغان سۇلتانلىقنىڭ يۇقىرى دەرىجىسى ئىنسانىنىڭ ياخشى خىسلەتلىرىدىن ئىككى خىسلەتكە باغلاقلىقدۇر. ئۇنىڭ بىرىنچىسى پارلاق چۇشەنچە بولۇپ، ھادىسىلەرنىڭ كېچىسى قارانغۇ بولسا، ئۇنىڭ يورۇتۇشى بىلەن نىجاتلىق پاناھگاھىغا يول تېپىلىدۇ. نەزم:

بېرۇر راي بىرلە لەشكەرنى بەرھەم،
كېسەر شەمشىير بىردىن يۈزگە يا كەم.

ئىككىنچىسى، تولۇق غەيرەتكە كېلىش بولۇپ، جەڭ ۋە قارىمۇ قارشىلىقلار ئەۋج ئالغاندا، ھىممەت ۋە جۇرئەت قىلىش ئارقىلىق پۈت تىرەپ چىداملىق كۆرسەتكىلى بولىدۇ.

نەزم:

ئوشۇل ۋەقتىكىم بولسە ئەھۋال تەڭ،
كېرەك مەردلەرگە سۇباتۇ دەرەڭ.

تۇتقان ئورنىدىن قارىغاندا، پارلاق چۇشەنچە قەھرىمانلىقتىن ئەۋزەل ۋە ئالدىدا تۇرىدۇ، پايدىلىق تەدبىرنىڭ پايدىسى قىلىچنىڭ كەلتۇرىدىغان پايدىسىدىن كۆپ ۋە تولۇق بولىدۇ.

تىغ گەرچە ئۇنىڭ تىلىنىڭ كەسكىن بولۇشىدا بىر ئالاھىدىلىككە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن پەتھ - نۇسرەت مۆجىزىلىرىنى چۈشەنچىنىڭ يولىۋرۇقىدىن ئۆگىنىدۇ. نەيزە گەرچە جەڭ مەيدانىدا خۇددى چىراقتەك پارقىراپ تۇرسىمۇ، ئۇنىڭ غەلىبە نۇرى توغرا چۈشەنچىنىڭ يورۇتۇشى ئارقىلىق چېچىلىدۇ؛ قىلىچنىڭ ھۆكۈمى گەرچە كېسىش بولسىمۇ، لېكىن ئۇ توغرا چۈشەنچىگە ئۈيغۇن بولغاندا، ئاندىن دۈشمەننىڭ بوينى ئۇ ھۆكۈمنى قوبۇل قىلىدۇ؛ ئوقنىڭ خەۋىرى ئەگەر تەدبىر بىلەن ئېيتىلغان بولسا، دۈشمەننىڭ كۆڭلىگە ئورۇنلىشىدۇ؛ ئىقبال كۆزىنىڭ روشەنلىكى جەڭ مەيدانىنىڭ توپا - چاڭلىرىدىن ئۈستۈندۇر؛ جەڭ مەيدانىنىڭ قارانغۇلۇقىدا پارلاق چۈشەنچىنىڭ نۇرى يول كۆرسىتىدۇ. نەزم:

ئىشىكىم ئەتتى لەشكەرى بىھىساب،
قىلالماس قىلۇرلەيك رايى سەۋاب.

بۇنىڭ بىر دەلىلى شۇكى، ئەمىر ھاجى بارلاس جەتە لەشكەرلىرىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن قورقۇپ، قەدىمىي يۇرتىنى تاشلاپ، خۇراسانغا قاراپ ماڭدى ۋە چۆلدىن ئۆتۈپ جەيھۇن دەرياسىنىڭ قىرغىقىغا يەتتى. نەزم:

جەھاندارى جەم قىلۇر گەردۇن شۇكۇھ،
قىيامەت نەھىيبۇ ستارە گۇرۇھ.
فەلەكنى قەدرى تۆمۇر دەريا نەۋال،
كى بولغاي ئاڭا رەھمەتى زۇلجەلال.

ھەزرىتى ساھىبقىران ئەگەر بۇنىڭدىن ئارتۇق سەۋر - تاقەت قىلسا، ۋەتەن بىراقلا ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كېتىدىغانلىقىنى ۋە ئاتا مىراسى بولغان زېمىننىڭ بىر چۆلگە ئايلىنىپ كېتىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلدى. چۈنكى، شۇ يىلى ئاتىسى ئەمىر تورغاي ھەق تائالانىڭ رەھمىتىگە ئۇلاشقان ئىدى. نەزم:

ئاتا غايىبۇ غەم گۇرىزان ئىدى،
ئەدۇۋدىن ۋىلايەت فەرىشان ئىدى.
مۇخالىف مۇسەللەت، ئۇلۇستا خەتەر،
ئاچىبان ئوقابى بەلا بالۇپەر.

بۇ چاغدا ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ مۇبارەك يېشى تېخى يىگىرمە بەشتىن ئاشمىغانىدى، نۇرلۇق قەلبىنىڭ ئەينىكى تېخى ھاياتلىق تەجرىبىلىرى ئارقىلىق جۇلالانمىغانىدى. شۇنداق بولسىمۇ، تەڭرىنىڭ يار - يۆلەك بوۋش نۇرىنىڭ چۈشۈش ئورنى ۋە تەڭرىنىڭ چەكسىز ئىنايەت سىرلىرىنىڭ كېلىدىغان ئورنى بولغان، مۇشكۈللۈكلەرنى بىر تەرەپ قىلىش چۈشەنچىسى بىلەن ئۇ قورقۇنۇچلۇق ۋاقىئەنى ھەل قىلىشقا مەشغۇل بولدى. ۋە ئادەتتى بويىچە «ئىشتا ئۇلار بىلەن كېڭەشكىن»[1] دېگەن ئايەتكە ئەمەل قىلىشنى لازىم تۇتۇپ، مەسلىھەت يۈزىلى بىلەن ئەمىر ھاجى بارلاسنىڭ كۆڭۈل سەھىپىسىگە مەملىكەت ئەگەر ھاكىمسىز قالسا،

① «قۇرئان كەرىم» 3 - سۈرە، 159 - ئايەت.

ئەلۋەتتە ئۇ مەملىكەتنىڭ ۋەزىيىتىدە زور زىيانلار يۈز بېرىدىغانلىقى، ئۇ مەملىكەتتە ياشاۋاتقان خەلقنىڭ دۈشمەنلەرنىڭ زۇلمى ۋە زىياندا شلىقى تۈپەيلىدىن پۈتۈنلەي ۋەيران بولىدىغانلىقىنى ئايان قىلدى. نەزم:

مۇلكى بىسەر چۈن تەنى بىجان گېرۇر،
باشى يوق تەن ھالى كۆپ ۋەيران گېرۇر.

ۋە «سىز خۇراسانغا بارسىڭىز، ۋىلايەتنىڭ خاراپ بولماسلىقى، خۇدايىتائالانىڭ تاپشۇرغان ئامانىتى بولغان خەلقنىڭ قىيىنچىلىق ۋە ۋەھىمە گىچىدە قالماسلىقى ئۈچۈن مېنىڭ كېش تەرىپىگە قايتىشىم، ئۇ يەردە خالايىقنى خاتىرجەم قىلىپ، ئاندىن خانىنىڭ خىزمىتىگە بېرىشىم ۋە ئەمرلەر، دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن كۆرۈشۈشۈم توغرا كۆرۈنىدۇ» دېدى. ئەمىر ھاجى بارلاسمۇ تەكرى ئىلھامىنىڭ نەتىجىسى بولغان بۇ پىكىرلەرنىڭ سائادەتلىك پۇرىقى دىمىقىغا يېتىشى بىلەن بۇ پىكىرلەرنى ئالقىشلىدى ۋە قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەزرىتى ساھىبقىران دۆلەت تىزگىنىنى ۋىلايەت تەرىپىگە بۇراپ يولغا راۋان بولدى. خوزار دېگەن يەرگە يېتىش بىلەن توپ ـ توپ جەتە لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئالدىراپ كېلىۋاتقان ھاجى مەھمۇد شاھ يەسۇرىينى كۆردى. ئۇلار بۇ ۋىلايەتلەرنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش تەمەسىدە چىشلىرىنى بىلەپ، تويمايدىغان ئارزۇ قاپلىرىنى ئۇ ۋىلايەتلەرنىڭ ماللىرى بىلەن تولدۇرۇش ئۈچۈن تەييارلىغانىدى. ھەزرىتى ساھىبقىران كۈندىن كۈنگە ئېشىۋاتقان بەخت ـ سائادىتىنىڭ يارىدىمى بىلەن ئۇلارنى توختاتتى ۋە شۇنداق دېدى: «سىلەر بىر ئاز توختاپ تۇرۇڭلار، مەن بېرىپ ئەمرلەر بىلەن كۆرۈشەي ۋە ئۇلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىشقىلىپ سىلەرگە ياخشى ھەدىيىلەر تەقدىم قىلىنىدۇ» دېدى. ئۇ زاتنىڭ بۇ سۆزلىرى پۈتۈنلەي پەلەكتىن كەلگەن ئىلھام ئارقىلىق ئېيتىلغانىدى. شۇڭا، بۇ پىكىرنى تەقدىرنىڭ ھۆكۈمىدەك بىلىپ، ھېچقانداق رەت قىلىشقا پېتىنمىدى. گەرچە ئۇلار چوقۇم ۋىلايەتكە بېرىشنى ناھايىتى ئارزۇ قىلغان بولسىمۇ، ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ رايىغا بېقىپ شۇ يەردە توختاشتى. ھەزرىتى ساھىبقىران سائادەت بىلەن يولغا راۋان بولۇپ، كېشكە يېتىپ كەلدى. جەتە ئەمرلىرىمۇ ئۇلىشىپلا ئۇ يەرگە يېتىپ كەلگەنىدى. ھەزرىتى ساھىبقىران ئۇچ ئەمىر بىلەن كۆرۈشتى. ئۇلار ئۇنىڭ پىشانىسىدە تەكرىنىڭ نۇرىنى كۆرۈش بىلەن ئۇنىڭ تەشرىپ قەدەم قىلغانلىقىنى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن قارشى ئالدى ۋە خانغا ئىتائەت قىلغانلىقىنى مەدھىيىلىدى ھەم ئەمىر قاراچار تۇمەننى، كېش ۋىلايىتى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق جايلارنىڭ باشلىقلىقىنى ئۇنىڭغا بېرىشنى قارار قىلدى. ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ ھەل قىلغۇچ تەدبىرى بىلەن ئۇ مەملىكەتكە يۈزلەنگەن زۇلۇم ۋە بالا كەلكۈنى ئارقىسىغا ياندى، ئۇ ۋىلايەت خەلقى ئۇمىدىنى ئۈزگەن لۇتپ ۋە ئېھسان يامغۇرى يېغىشقا باشلىدى ۋە نەزم:

لۇتفۇڭ بىلە غەم چۇ شادمانى بولادۇر،
باقساڭ داغى ئۇمر جاۋدانى بولادۇر.
باد① ئاتسا دەۋزەخ ساری كويۇڭدىن خاك،
دەۋزەخ ئوتى ئابى زىندەگانى بولادۇر.

① بۇ سۆز مولا نىياز نۇسخىسىدا «ياد» يېزىلغان، مەنە ئېتىبارى بىلەن «باد» ئېلىندى.

دېگەندەك بولدى.
يىراقنى كۆرەلمەيدىغانلارنىڭ تەسەۋۋۇر قىلىشىچە، بۇ ھەزرىتى ساھىبقىرانغا كەلگەن زور بىر ئامەت ئىدى، لېكىن تەقدىر مىڭ تىل بىلەن «قانداق بولۇشقا تېگىشلىك بولسا شۇنداق بولدى» دەيتتى. نەزم:

بويۇكنى ھەنۇز قىلمادى فاش سەبا،
تا بادى سەبا كەلگۈچە تۇرغىل بەرجا.

شۇنىڭ بىلەن ھەزرىتى ساھىبقىران جەتە ئەمىرلىرىنىڭ يېنىدىن ياندى ۋە ئىلتىپات سايىسىنى ئۇلۇسنىڭ مۇھاپىزىتى ۋە باشقۇر ۇشىغا قاراتتى ھەم شەھرى سەبزدىن تاكى جەيھۇن دەريا سىنىڭ لېۋىگىچە بولغان ئارىلىقتا ئەسكەر توپلاشقا بۇيرۇق قىلدى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا چەكسىز لەشكەر توپلاندى، ئۇ يەردىن مېڭىپ ئەمىر خىزىر يەسۇرىيىگە قوشۇلدى. بۇ ئارىلىقتا جەتە ئەمىرلىرى ئارىسىدا ئىختىلاپ پەيدا بولدى. ئاندىن ھەزرىتى ساھىبقىران ئۆزىنىڭ پۇتۇن لەشكەرلىرى بىلەن ئۇ يەردىن كۆچۈنۈپ تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلدى، ئەمىر بايزىد جالايىر ئۆز تەۋەلىكىدىكىلەر بىلەن ھەزرىتى ساھىبقىران ۋە ئەمىر خىزىر يەسۇرىيگە قوشۇلدى.

«زەپەرنامە»دىن ئېلىنغان نەقىل:

تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ ماۋەرائۇننەھر ۋىلايەتلىرىگە ئىككىنچى قېتىم ئەسكەر ئەۋەتىشى①

ماۋەرائۇننەھر ۋىلايىتىگە ھۆكۈمدار بولۇش ئارزۇسى ئىككىنچى قېتىم تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ غەيرەت ئېتىكىنى تارتقانلىقتىن تۇغلۇق تۆمۇرخان سان ـ ساناقسىز ئەسكەر توپلاپ تارىخقا 762 ـ يىلى (مىلادىيە 1361) يەنى ئوي يىلى جەمادىيەلئەۋۋەل ئېيىدا ئۇ ۋىلايەتكە قاراپ يولغا چىقتى. خوجەند دەريا سىغا يېتىپ بەرىشى بىلەن ئەمىر بايزىد جالايىر ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە باغلىدى ۋە ئەمىر بايان سۇلدۇزمۇ ئىتائەت رەسمىيىتىنى قىلىپ، قارشى ئېلىش يۇزىدىن سەمەرقەندكىچە كەلدى. ئەمىر ھاجى بارلاس ئالدىنقى قېتىمدا قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بۇ قېتىم تەۋەككۇل قىلىپ خانىنىڭ ئالدىغا كەلدى. شۇ ئەسنادا خان ئەمىر بايزىدنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشكە ئەمىر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئەمىر ھاجى بارلاسنىڭ كۆڭلىگە قورقۇنۇچ چۈشۈپ، قېچىپ كېش ۋىلايىتىگە كەتتى، ئۇ يەردىن ئۆزىنىڭ ئۇلۇسىدىن بىر قىسمىنى كۆچۈرۈپ جەيھۇن دەريا سىدىن ئۆتكۈزدى. بۇ چاغدا جەتە لەشكەرلىرىدىن بىر قىسمى ئەمىر ھاجى بارلاسنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىشتى. ئارىدا جەڭ بولۇپ، جوغام بارلاس ئۆلتۈرۈلدى، ئەمىر ھاجى بارلاس بولسا خۇراسانغا قاراپ يولغا چىقتى ۋە سەبزەۋار ۋىلايىتىدە جۇۋەين كەنتىگە قاراشلىق خاراشە ناملىق يېزىغا يېتىپ كېلىشى بىلەن ئۇ يەردىكى بىر مۇنچە يۇگەنسىز، توپىلاڭچى ئۇنسۇرلار ئۇنى ئىننىسى ئىدىكۇ بارلاس بىلەن تەڭ تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشتى. ئەمما ئۇزاق ئۆتمەي جاھاننى بويسۇندۇرغۇچى ھەزرىتى ساھىبقىران خۇراسانىنى قولغا كىرگۈزگەندە، ئەمىر ھاجى بارلاسنىڭ ئىنتىقامى

① بۇ ماۋزۇ موللا نىياز نۇسخىسىدا يېزىلماي، ئورنى ئاق قالدۇرۇلغان. باشقا نۇسخىلاردىن ئېلىپ قويۇلدى.

ئۇچۇن ئۇ بىر بۆلەك يۇگەنسىز، توپىلاڭچى ئۇنسۇرلارنى غەزەپ تىغى بىلەن بىت - چىت قىلغاندىن باشقا، مەزكۇر يېزىنى ئەمىر ھاجى بارلاسنىڭ ئەۋلادىغا ئىنئام قىلىپ بەردى. تا ھازىرغىچە ئۇ يېزا ئاھالىسى ئۇلارنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ كەلمەكتە. جەتە ئەمىرلىرىدىن كورىكنوت[1] ئۇلۇغلىرىدىن بىرى بولغان ئەمىر ھەمىد ئۆز تەڭتۇشلىرىنىڭ ئارىسىدا ئەقىل ۋە پاراسەتتە يېتۈكلۈكى جەھەتتىن داڭلىق ئىدى، خانىنىڭ ئالدىدىمۇ ئۇنىڭ گېپى ئۆتەتتى، خانغا بەرگەن ياخشى نىيەتلىك پىكىر - نەسىھەتلىرى رەت قىلىنمايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئەمىر ھەمىد ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ ياخشى پەزىلەتلىرىدىن خانغا ئازدۇر - كۆپتۇر بايان قىلدى ۋە مىراس تەرىقىسىدە ئەمىر ساھىبقىرانغا تېگىشلىك بولغان ئۇ ۋىلايەتلەر ھەققىدە كەڭچىلىك قىلىشنى ئۆتۈندى. خان ساھىبقىرانىنى ئۆز يېنىغا چىللاپ ئەلچى ئەۋەتتى. ھەزرىتى ساھىبقىران خانىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن خانىنىڭ ئالدىغا كەلدى. خان ئۇنى قىزغىن قارشى ئالدى ۋە كېش ۋىلايىتى بىلەن ئۆز تۇمەنىگە قاراشلىق بولغان ھەممىسىنى ھەزرىتى ساھىبقىرانغا ئىلتىپات قىلدى. خان ئۇ قىشلىقى ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن جەڭ قىلىش مەقسىتىدە شۇ تەرەپكە قاراپ يولغا چىقتى. ئەمىر ھۈسەيىنمۇ لەشكىرىنى توپلاپ ۋەخىش دەريياسىنىڭ قىرغىقىغا كېلىپ، شۇ يەردە لەشكەرگاھ قۇردى. خان دەربەندى ئاھەنىن (تۆمۈر دەرۋازا - ت) دىن ئۆتۈپ، ئۇ يەرگە يېتىپ بېرىشى بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ ئەسكەرلىرى بىر - بىرلىرىنى كۆرۈپ جەڭ ئۇچۇن سەپلىرىنى تۈزۈشتى. بۇ چاغدا كەيخۇسرەۋ خەتلانى ئەمىر ھۈسەيىندىن يۈز ئۆرۈپ، سەپنى بۇزۇپ چېقىپ خانىنىڭ لەشكىرىگە قوشۇلدى. ئەمىر ھۈسەيىن بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، قورقۇپ قېچىشقا باشلىدى. خان غەلبە بىلەن ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ، جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ قۇندۇزغىچە كەلدى. ئەمىر ھۈسەيىننىڭ لەشكىرى خانغا ئەل بولدى، (خانىنىڭ لەشكىرى) ئۇ ئەتراپتىكى خەلقلەرنى تاكى ھىندىقۇش داۋىنىغىچە بولغان ئارىلىقتا تالان - تاراج قىلدى ۋە باھار بىلەن يازنى ئۇ ئەتراپتىكى جايلاردا ئۆتكۈزدى.

«زەپەرنامە»دىن ئېلىنغان نەقىل:

تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ئۆز پايتەختىگە قايتقانلىقى

كۈز ۋاقتى كېلىشى بىلەن خان سەمەرقەندكە قاراپ يولغا چىقتى ۋە يولدا كېتىۋېتىپ ئەمىر بايانسۇلدۇزنى ئۆلۈمگە بۇيرىدى. سەمەرقەندكە يېتىپ بېرىشى بىلەن پۇتۇن ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسى خانىنىڭ قول ئاستىغا كىردى. ئەتراپتىكى ئەمىرلەر ئىلاجسىزلىقتىن خانىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنغانىدى. ئۇلاردىن قوزغىلاڭ قىلىش ئېھتىمالى بولغانلىرىنى ئۆلتۈردى، ئىشىنىشكە بولمىغانلىرىغا مېھىر - شەپقەت كۆرسەتتى. ئوغلى ئىلياس خوجا ئوغلانىنى ئۇ دىيارنى باشقۇرۇشقا بەلگىلىدى. جەتە لەشكەرلىرى ئەمىرلىرىنىڭ ھەممىسىگە بەگچەكنى باش قىلىپ ئۇنى ئىلياس خوجا ئوغلانىنىڭ خىزمىتىدە بولۇشقا قويدى. ھەزرىتى ساھىبقىرانىنى ئەتىۋارلاپ، غەمخورلۇق قىلىپ، ئوغلىنىڭ يېنىدا قويدى. خان ئۇ ئۇلۇغ ئەمىرنىڭ ئوۋزايىدا غەيرەت ۋە ئەقىل - ئىدراك بەلگىلىرىنى پاراسەت بىلەن مۆلچەرلىگەندىن كېيىن ئۇ ئۆلكىلەرنى ئىدارە قىلىپ تۇرۇشنى ساھىبقىرانىنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇردى، ئۆزى داغدۇغا ھەم مۇڭەپپەقىيەت بىلەن ئۆز سەلتەنەتىنىڭ تەختىگاھىغا قايتتى.

---

① بۇ سۆز مۇللا نىياز نۇسخىسىدا «كركنوت» شەكلىدە يېزىلغان، پارسچە نۇسخىدا «كرلكوت» يېزىلغان. بۇ يەردە مۇللا نىياز نۇسخىسىغا ئاساسەن ئېلىندى.

زەفەر مۇلازىمۇ نۇسرەت قەرىنۇ دەۋلەت يار،
قەۋى بەتالمىۇ فەرخۇندە پۇشتى ئىستىزھار.

گەرچە تۇغلۇق تۆمۇرخان ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىلىرىدىن يانار ۋاقتىدا ھەممە جەتە ئەمىر ۋە لەشكەرلىرىنىڭ سەركەردىلىكىنى ئەمىر بەگچەككە تاپشۇرۇپ، ئۇ مەملىكەتنىڭ ئىدارە ئىشلىرىنى ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ ئوبدان چارە - تەدبىرلىرىگە ھاۋالە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمىر بەگچەك خانىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئىش قىلمىدى، جەۋھەر - زۇلۇمغا قول ئۇزاتتى ۋە يۇرتكىنى قاپتەك قىلىپ ئىسيان قىلىشقا قەدەم قويدى. ھەزرىتى ساھىبقىران خانىنىڭ قائىدە - قانۇنلىرى جايىدا ئىشقا ئاشۇرۇلمايۋاتقانلىقى ۋە مەملىكەت ئەھۋالىنىڭ خاراب‌لىققا يۈز تۇتۇۋاتقانلىقىنى كۆرۇپ، ئۇ يۇرتلاردا تۇرۇشنى لايىق كۆرمىدى ھەم ئەمىر ھۈسەيىننى ئىزلەشكە قارار قىلىپ، يۈكسەك غەيرەت بىلەن ئۇمىد يۈزىنى يولغا قارىتتى. ئەمىر ھۈسەيىندىن ھېچ دېرەك ئالالمىغانلىقتىن ئۇنى ئىزلەپ چۆلگە قاراپ يول ئالدى.

جۇملىدىن، بۇ بايان قىلىنغان ئەھۋاللار موڭغۇللارنىڭ ئاغزىدا پەقەت «تاكى سەمەرقەندگىچە تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ قول ئاستىدا بولغانىكەن» دەپ قىسقىلا بايان قىلىنىدۇ، ئۇلار مۇندىن باشقا ئەھۋالنى بىلمەيدۇ.

يۇقىرىدا تۇغلۇق تۆمۇرخانىنى خانلىققا ئولتۇرغۇزۇش ۋەقەسىدە مەلۇم بولغان ئەمىر بولاجىنىڭ① ئاتا - بوۋىلىرىغا چىنگىزخان بەرگەن توققۇز مەنسەپ بايان قىلىنغان پۇتۇككە ئوخشاش بىر پۇتۇكنى تۇغلۇق تۆمۇرخان ئەمىر بولاجىغا بەرگەن ئىكەن. بۇ پۇتۇك مىراس تەرىقىسىدە پېقىر مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ ئائىلىسىدە ئىدى، ئۇنى پېقىر كۆرگەنىدىم. تۇركىي مۇغۇل② تىلى بىلەن قۇندۇزدا پۇتۇلگەن ئىكەن. بۇنى كەلتۇرۇشتىن مەقسەت مۇغۇللار شۇ پۇتۇكتىن دەلىل كەلتۇرۇپ، تاكى قۇندۇزغىچە خانىنىڭ قول ئاستىدا بولغان ئىكەن، دەيتتى.

«زەپەرنامە» نىڭ نەقىلدىن مەلۇمكى تارىخقا 764 (مىلادىيە 1362—1363) - يىلى تۇغلۇق تۆمۇرخان ۋاپات بولۇپتۇ. خانىنى ئون ئالتە ياش ۋاقتىدا ئەمىر بولاجى قالماق يۇرتىدىن ئالدۇرۇپ كەلگەنلىكى ۋە بۇنىڭ مۇغۇللارنىڭ ئاغزىدا مەشھۇر ئىكەنلىكى يۇقىرىدا ئېيتىلىپ ئۆتۈلدى. ئۇ ئون سەككىز ياشقا يەتكەندە خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ ۋە يىگىرمە تۆت ياشتا مۇسۇلمان بولۇپتۇ، ئوتتۇز تۆت ياشتا ۋاپات بولۇپتۇ. تارىخقا 730 (مىلادىيە 1330 - 1329) - يىلى تۇغلۇغاندى.

ئىلياس خوجاخانىنىڭ بايانى

بۇ ئىلياس خوجاخانىنىڭ مۇغۇللار ئارىسىدا ھېچ نام - نىشانى يوق. ئاتام (ئاللا ئۇنىڭ قەبرىنى يورۇق قىلغاي) دىن ئىلياس خوجاخانىنىڭ ئېتىنى ئاڭلىغىنىم يادىمدا بار. بۇ يەردە ئىلياس خوجاخانىنىڭ ئەھۋالىدىن سۆزلىمىزگە مۇناسىۋەتلىك بولغىنىنى زەپەر نامەدىن ئەينەن نەقىل قىلدۇق.

① بۇ سۆز موللا نىياز نۇسخىسىدا «بولايجى» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ.
② پارسچە نۇسخىسىدا «بعبارات مغولى - مۇغۇل تىلى بىلەن» دەپ يېزىلغان، موللانىياز نۇسخىسىدا «تركى مغولى مباراتى» دەپ يېزىلغان.

«زەپەرنامە»دىن ئېلىنغان نەقىل:

ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ تالىقان ۋە بەدەخشانغا قاراپ يولغا چىققانلىقى ۋە بەدەخشان شاھلىرى بىلەن سۆلھ قىلغانلىقى

ئەمىر ھۈسەيىن ۋە ھەزرىتى ساھىبقران قۇندۇزغا قاراپ يولغا چىقتى ۋە ئۇ يەردە ئەل بولغانلارنى جەم قىلىپ[1] ، مەقسەت تىزگىنى بەدەخشان تەرىپىگە قاراتتى. تالىقانغا يېتىپ بېرىشى بىلەن ئابى شوردا بەدەخشان شاھلىرى «سۆلھ قىلىش خەيرلىك ئىش»[2] نىڭ تەمى بىلەن يارىشىش تامىقىنى تاتلىق قىلىپ، سۆلھ قىلىشىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. قانداق بولمىسۇن، دۆلەتنىڭ ئىناقسىزلىقىغا سەۋەب بولىدىغان قورقۇنچ ۋە قارىمۇ قارشىلىقنىڭ ئاچچىق تەمى ئوتتۇرىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. ئاندىن كەلەك[3] تەرىپىگە ياندى ۋە ئۇ يەردىن سالى ساراي تەرەپكە ئۆتۈپ خەتلانغا قاراپ ماڭدى ھەم چۆلگە كىردى، چۆلدىن ئۆتۈپ دەشتى كۆلەككە لەشكەرگاھ قۇردى. كەچ كىرىش بىلەن «كېچىنى دەم ئېلىش ئۈچۈن يارىتىۋق»[4] دېگەن ئايەتنىڭ ھۆكۈمى بويىچە ئارام ئالماقچى بولدى. ھەزرىتى ساھىبقىران دەم ئېلىش ئۈچۈن كىيىملىرىنى يېشىپ، مۇبارەك ئاياقلىرىنى ئۆتۈكىدىن چىقىرىپ تۇرغاندى، ئەمىر ھۈسەيىن ھەزرىتى ساھىبقىران بىلەن ئۇچراشسام، دەپ ئىلتىماس قىلىپ كىشى ئەۋەتتى. ھەزرىتى ساھىبقىران مەجلىسكە ئىلتىپات قىلدى. مەجلىسكە كىرگەنلەر ئىچىدە پولات بۇغا ۋە شىربەھراملار بار ئىدى. ئەمىر ھۈسەيىن ساھىبقىرانغا شىر بەھرام ئۈستىدىن «دۈشمەنگە يېقىن كېلىپ قالغان مۇنداق ۋاقىتتا ئۇ ئۆز ئېلى تەرەپكە كەتمەكنى ۋە ئايرىلىشنى خالايدۇ، ۋاپادارلىق ۋە ئادەمگەرچىلىك ئايىقى بىلەن مۇۋاپىقلىشىش، ماسلىشىش يولىغا ماڭمايدۇ» دەپ شىكايەت قىلدى. ساھىبقىران ئۈنى ئەيىبلەپ، جىق نەسىھەتلەرنى قىلغان بولسىمۇ، ئەمما شىر بەھرام ئۇ نەسىھەتلەرگە «مېنىڭ كىشىنىڭ سۆزىنى ئاڭلايدىغان قۇلىقىم يوق»[5] دەپ جاۋاب بەردى. ئەمىر ھۈسەيىننىڭ غەزەپ ئوتى يالقۇنلاپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئورۇننىڭ مۇۋاپىق بولماسلىقى سەۋەبلىك سەۋىر - تاقەت قىلىشنى ئەۋزەل كۆردى. نەزم:

ھەرچەندكى مەرد كۆپ تەۋانا بولغاي،
ئاچچىغنى كېرەك كى گاھ - گاھى يۇتقاي.

ئاخىرى شىربەھرام مەلجان[6] تەرەپكە راۋان بولدى. شۇ چاغدا «تۇغلۇق سۇلدۇز ۋە كەيخۇسرەۋ جەتە لەشكەرلىرىنى باشلاپ جەتە ئەمىرلىرى بىلەن كېلىۋېتىپتۇ، تۇمەكەنىڭ ئوغلى تۆمۇر، سارىق، شەنكۇم، ھاجىبەگنىڭ ئىنىسى تۇغلۇق خوجا، بەگچەكنىڭ ئوغلى كۈچ تۆمۇر ۋە باشقا ھەزارە ئەمىرلىرى يىگىرمە بەش مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن جالادىن تاكى پۇلىسەنگىن (تاش كۆۋرۈك - ت) گىچە سەپ تارتىپ تۇرۇپتۇ» دەپ خەۋەر كەلدى. ئەمما، بۇ تەرەپتە ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ لەشكىرى ئالتە مىڭدىن ئارتۇق ئەمەس ئىدى. لېكىن، پاك ئېتىقادلىق ساھىبقىران «بەزى چاغلاردا ئاز جامائە كۆپ جامائە ئۈستىدىن

---

① پارسچىدا «درانجاايل بولدا براجمع اورده - ئۇ يەردە بولدا ئېلىنى جەم قىلىپ» دەپ يېزىلغان.
② «قۇرئان كەرىم» 4 - سۈرە، 127 - ئايەت.
③ پارسچىدا «بطرق ارسنك - ئەرسەك تەرەپكە» دەپ يېزىلغان. روسچە تەرجىمىدە «арханг» دەپ ئېلىنىپتۇ.
④ «قۇرئان كەرىم» 6 - سۈرە، 96 - ئايەت.
⑤ قوش تىرناق ئىچىدىكى جاۋاب سۆز پارسچە نۇسخىدىكى «من گوش استماع ندارم لمن يقول» گە ئاساسەن ئېلىندى.
⑥ بۇ سۆز پارسچە نۇسخىدا «ملجوان - مەلجۇۋان» يېزىلغان.

ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن غەلىبە قىلدۇ»① دېگەن ئايەتنىڭ مەنىسىنى ئىخلاس قۇلىقى بىلەن غايىبتىن ئاڭلىدى ۋە كۇندىن - كۇنگە يۇكسىلىپ بېرىۋاتقان، ئاللانىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن زەپەر جۇلالىنىپ تۇرغان دۆلەت ئەينىكىدە ئۇنى ئېنىق كۆردى. نەزم:

ئەگەرچە بەھر گىتتى ئېرۇر پۇر نەھەڭ،
ۋەگەر كۇھۇ سەھرا ئېرۇر پۇر پەلەڭ.
ئاڭا كىم ئېرۇر بەخت يار بەلەند،
قاچان كەتكۇسى بىر سەرى مۇ گەزەند.

خوش، ئىككى مىڭ باتۇر بىلەن دۇشمەنگە قاراپ تەۋەككۇل قىلىپ ئىلگىرىلىدى ۋە پۇلىسەنگىنىڭ تۆپىسىدە ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنى بىر - بىرى بىلەن ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل كېلىشتى. سەلتەنەت بايرىقىنى كۆتۈرۇشكەن چاشكا ۋاقتىدىن تاكى كېچە ئۆتۈپ تاڭ يورۇغانغا قەدەر بولغان ئۇرۇش ئوتى دوزاق ئوتىنى ئەسلىتەتتى؛ يەر - زېمىن ئاتلىق ۋە پىيادىلەرنىڭ چاڭ - توزانلىرىدىن «زېمىن قاتتىق تەۋرىتىلگەندە»② تەپسىرىنى ئوقۇيتتى. ۋىزىلداپ ئۇچقان ئوقلار «(شەيتانىنى) ئۇچار يۇلتۇز قوغلاپ ...»③ دېگەن ئايەتنى ھېس قىلدۇراتتى. نەيزىلەرنىڭ ياڭ - يۇل قىلىپ چاقناشلىرى «چاقماق چاققاندا ئۇلار كۆز نۇرىدىن ئايرىلىپ قالغىلى تاس قالمىدۇ»④ ئايىتىنى ئەسلىتەتتى. ھەقىقەت تىغىنىڭ تىلى «پاچاقلىرىنى بويۇنلىرىنى سىلاشقا باشلىدى»⑤ دېگەن ئايەتنىڭ مەنىسىنى سۆزلەيتتى. بۇ دەھشەتلىك ۋاقىئە خۇددى «قىيامەت، قىيامەت نېمىدۇر»⑥ ئايىتىدە ئېيتىلغاندەك باشلىنىپ ئاياقلاشتى.

ئۇ كۇنى تا كەچ كىرگىچە بىر - بىرى بىلەن ئېلىشىۋاتقان جەڭچىلەر ھەر ئىككىلا تەرەپتىن پۇلىسەنگىن ئۇستىدە شۇنچىلىك تىرىشچانلىق كۆرسەتمىگەن، ھېچقايسى باتۇرنىڭ چىدىغۇچىلىك مادارى قالمىدى. كېچىسى ئالەم چەۋەندازلىرى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن مەيدانىدىن چىقتى. ئەمما، دۇشمەننىڭ لەشكىرى ھەددىدىن تاشقىرى كۆپ ئىدى. ھەزرىتى ساھىبقىرانغا دۆلەت ئىلھامى بىلەن شۇ نەرسە روشەن بولدىكى، غەيرەت شەمشىرىنى قەتئىي نىيەت قىتلىغۇچى بىلەن پارقىراتمىغۇچە ئۇنىڭدا غەلىبە يۈزىنى كۆرگىلى بولمايدۇ ۋە باتۇرلۇق ئوقىنى تەدبىر ياسىدىن ئاتمىغۇچە ئۇنىڭ ۋىزىلداپ ئۇچقان ئاۋازىدىن نۇسرەتنىڭ خۇش خەۋىرىنى ئاڭلىغىلى بولمايدۇ. [شۇنداق ئويلاپ، ھەزرىتى ساھىبقىران - ت] ئاساسىي دىققىتىنى بۇ ئىشنىڭ تەييارلىقىغا قارىتتى، نەتىجىدە غەيرەت قەلبىگە كۆڭلىگە بەخت سۇرىتىنى سىزدى.

«زەپەرنامە»دىن ئېلىنغان نەقىل:

ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ پۇلىسەنگىنىدىن ئۆتكەنلىكى ۋە جەتە لەشكىرىنىڭ قاچماقچى بولغانلىقى

ھەزرىتى ساھىبقىران ئەمىر مۇسا، ئەمىر مۇئەييەد ئارلات ۋە ئۇچ قارا باتۇرنى ھەر

---

① «قۇرئان كەرىم» 2 - سۇرە، 249 - ئايەت.
② «قۇرئان كەرىم» 99 - سۇرە، 1 - ئايەت.
③ «قۇرئان كەرىم» 37 - سۇرە، 10 - ئايەت.
④ «قۇرئان كەرىم» 2 - سۇرە، 20 - ئايەت.
⑤ «قۇرئان كەرىم» 38 - سۇرە، 33 - ئايەت.
⑥ «قۇرئان كەرىم» 101 - سۇرە، 1 - 2 - ئايەتلەر.

بىرى بىرمىلق بەش يۈز كىشىگە تەڭ كېلەلەيدىغان بىرمىلق بەشيۈز ئاتلىق بىلەن①
پۈلسەنگىندە دۈشمەن لەشكىرىنىڭ قارشىسىدا قويىدى. ئۆزى جەڭ مەيدانىنىڭ توپا - توزانلىرىنى كۆزىگە سۈرمە قىلىشنى ئارزۇ قىلىدىغان بىر مىلق بەشيۈز ئاتلىقنى ھەمرا قىلىپ، ئوڭۇشلۇق بىر پەيتتە سۈنىڭ يۈقىرىقى تەرىپىدىن ساڭادەت يۈزىنى جەڭ مەيدانىغا قاراتتى ۋە روشەنگىتى② تۈزلەڭلىكىدە يەرىم كېچە بىلەن ئاتلىرىنى دەريادىن ئۆزدۈرۈپ ئۆتتى ۋە تاغقا قاراپ ماڭدى. ئەتىسى دۈشمەن قاراۋۇللىرى ئاتلارنىڭ ئىزىنى كۆرۈپ، لەشكەرنىڭ سۈدىن ئۆتكەنلىكىنى بىلدى ھەم بۇ ئىشتىن ئۇلاردا زور تەشۋىش پەيدا بولدى. كەچ كىردى.

جهان در سر اورد كحلى نژند،
كه سرمه در امد بمشكين كمند③

غالىب ھەزرىتى ساھىبقىران ئېگىز تاغلارنىڭ ئۈستىگە كۆپ جايغا ئوت قالاشنى بۇيرۇدى. دۈشمەن ئەسكەرلىرى بۇنى كۆرۈش بىلەن ۋەھىمگە چۈشۈپ قالدى. پۈت - قوللىرىغا تىترەك چۈشۈپ، ئاخىرى قورقۇپ كەتكەنلىكىدىن قورقۇش ئايقىنى قېچىش ئۆزەڭگىسىگە قويدى، ئىختىيار تىزگىنىنى قېچىشنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، قېچىپ كېتىشنى غەنىمەت بىلدى. تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن بىر ئاتلىق جەڭچىگە قارشى قىلىچ ۋە نەيزىلەر بىلەن قوراللانغان ئوندىن كۆپ جەڭچى توغرا كېلىدىغان كۆپ سانلىق قوشۇن جەڭ قىلمايلا قېچىپ كەتتى. «ئاللا خالىغان كىشىگە ياردەم بېرىپ قوللايدۇ»④ بۇ شۇنداق روشەن ۋە شۇنداق توغرا ۋە غەلىبە ئېلىپ كەلگۈچى بىر تەدبىر بولغانكى، ئۇزاق جايدا بىر ئوت يېقىلىشى بىلەن مۇنداق بىر دۈشمەننىڭ شان - شەۋكەت خامىنى ئۇنىڭ ئەمىر ۋە سەردارلىرى بىلەن بىللە كۆيۈپ كۈل بولدى.

ئانداكى بىر پىيادە ئىشىن ھەزمى ئەيلەمىش،
بىر مۇلك ئالالغۇسى چۇ مەدەد بەرسە بىر سەۋار.

چۈنكى، ئاللانىڭ ئىنايىتى يار بولغان كىشىگە دۈشمەن بولغان كىشىنىڭ تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. پەرۋەردىگار ئەزىز كۆرۈپ تاللىغان شەخسكە دۈشمەنلىك قىلغۇچىلار چوقۇم خار ۋە بەختسىز بولغۇسىدۇر. نەزم:

بۇ شەھغە بەد ئەندىش ئېسە سىگال،
بولۇر خارۇ مەنكوب بەرگەشتە ھال.

دۈشمەنلەر قورقۇپ قېچىشقا باشلىشى بىلەن، ھەزرىتى ساھىبقىران غالىب قوشۇنى بىلەن خۇددى غەزەپلەنگەن شىر ۋە ھۆكۈرىگەن پىلدەك غەزەپ بىلەن تاغ تۆپىسىدىن تۆۋەنگە

---

① پارسچە نۇسخىدا «ھەر بىرى مىڭغا تەڭ كېلەلەيدىغان بىر مىلق بەشيۈز ئاتلىق بىلەن» دەپ ئېلىنغان.
②③ بۇ سۆز پارسچە نۇسخىدىن ئېلىپ قوشۇپ قويۇلدى، رۇسچە تەرجىمىدە «иван хандан» دەپ ئېلىنغان.
بۇ ئىككى مىسرا مولا نىياز نۇسخىسىدا يوق. پارسچە نۇسخىدىن ئېلىندى.
④ «قۇرئان كەرىم» 3 - سۈرە، 13 - ئايەت.

ئات سالدى، تا بەھرات تۇزلەڭلىكىگىچە① قوغلاپ بېرىپ، ئۆمۈرنى قىسقارتقۇچى تىغلار ۋە جان ئالغۇچى نەيزىلەر بىلەن دۇشمەنلەرنىڭ دىمىقىدىن دۇت چىقىرىۋەتتى. نەزم:

ئەدۇۋدىن ئۇشول كۇن بولۇپ كۇشتىلەر،
بەيابان ئىچىدە نەچە پۇشتىلەر.

شۇنداق قىلىپ، غالىبىيەت ۋە نۇسرەت شادلىقى ئىچىدە ئۇ جايغا چۇشتى. ئەسىر ھۇسەيىنمۇ قالغان لەشكەر بىلەن ئارقىدىن يېتىپ كەلدى. بۇ ئۇلۇغ غەلىبىنىڭ يېقىملىق شامىلىدىن بەخت كۆچىتى ئېگىز ۋە دۆلەت شېخى قۇۋۋەتلىك بولدى، خاتىرجەملىك ۋە ئارزۇ ـ ئۇمىد باغچىسى يېڭىدىن ياشنىدى، چەكسىز گۇزەللىك بىلەن پۇركەندى. بىر نىيەتتىكىلەرنىڭ ئۆزئارا يار ـ يۆلەك بايرىقى پەلەكتە يەلپۇندى. پادىشاھ ۋە ئەسكەرلەرنىڭ شان ـ شەۋكىتى، شۆھرىتى بىرى مىڭ بولدى. نەزم:

قەۋى قىلدىلار دەستۇ دىلنى سىپاھ،
شەھ ئىقبالى بولغاچ ئۇلارغا پەناھ.

سەلتەنەت ۋە يېتەكچىلىك جەھەتتە نۇسرەت ۋە زەپەر قۇچاق تەقدىرى ھەزرىتى ساھىبقىرانغا مۇناسىپ بولغاچقا، ئۇ يەنە ئىككى مىڭ كىشىنى ئېلىپ، ئىلگىرىلەپ ماڭدى. قەلئەگە يېتىش بىلەن كېش ئاھالىسى ۋە ئەتراپتىكى خەلق توپ ـ توپ بولۇپ قېچىپ كېلىپ، ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ سائادەتپاناھ دەرگاھىدىكى مۇلازىملارغا قوشۇلدى. ئاندىن كېيىن ھەزرىتى ساھىبقىران ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلگەن ئىككى مىڭ كىشىدىن ئۇچ يۇز كىشىنى ئىلغاپ ئۆزىگە ھەمرا قىلىپ يولغا چىقتى. قالغانلارنى شۇ جايدا ساقلاپ تۇرۇشقا بۇيرۇدى. ئۇ ئۇچ يۇز كىشىدىن ئىككى يۇز ئاتلىقنى ئەسىر سۇلايمان بارلاس، ئەسىرچاكو بارلاس②، بەھرام جالايىر، ئەسىر جەلالىددىن بارلاس، ئەسىر سەيفىددىن ۋە يولتۆمۇرلەرگە قوشۇپ كېش تەرىپىگە يولغا سالدى ھەم «تۆت قوشۇن بولۇڭلار، ھەر بىر ئاتلىق دەرەخنىڭ چوڭ ئىككى شېخىنى ئېتىنىڭ ئىككى يېنىغا سۆرىتىۋالسۇن، ئۇ شاخلاردىن چاڭ ـ توزان كۆتۇرۇلسۇن، ئۇ يەردە دارۇغالار بولسا قاچىدۇ» دەپ بۇيرۇق بەردى. ئۇلارمۇ بۇيرۇقتا خىلاپلىق قىلماي شۇ بويىچە ئىجرا قىلدى. بۇ تەدبىر ئويلىغاندەك نەتىجە بەردى. يەنى ئۇلار كېش تۇزلەڭلىكىگە كىرىش بىلەن جەتەنىڭ دارۇغىسى ئۇ چاڭ ـ توزاندىن قورقۇپ قېچىپ كەتتى. بۇلار كېش شەھىرىگە كىردى ۋە ئىشغالىيەتكە مەشغۇل بولدى.

ئەجەب ئىش! تەڭرىنىڭ ئۇ پادىشاھلىق ئاساسىنى قۇرغۇچىغا بولغان چەكسىز ئىنايىتى ئارقىسىدا بىر بولسا بىر ئوتنىڭ يېقىلىشى بىلەن بىر قوشۇن يېڭىلدى، بىر بولسا بىر چاڭ ـ توزاننىڭ كۆتۇرۇلۇشى بىلەن بىر مەملىكەت ئېلىندى. نەزم:

يامان كۆز تەگمەسۇن مۇندىن ئارتۇقلۇغ ئېمەس مۇمكىن

بۇ چاغدا ئىلياس خوجا خاننىڭ قارارگاھى كېشتىن تۆت فەرسەخ يىراقلىقتىكى تاشئېرىق

① بۇ سۆز مولا نىياز نۇسخىسىدا يوق. پارسچە نۇسخىدا «ميدان بحرات» دەپ ئېلىنغان. روسچە تەرجىمىسىدە «кудират» ئېلىنغان.
② بۇ كىشىنىڭ ئىسمى مولا نىياز نۇسخىسىدا يوق. پارسچە نۇسخىغا ئاساسەن ئېلىندى.

دېگەن جايدا ئىدى. داڭلىق ئەمىرلەر، ئۇلۇغلار، سانسىز مۇلازىم ۋە ئەسكەرلەر ئىلياس خوجا خاننىڭ يېنىغا يىغىلدى. ئۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆز پايتەختىدە ئالەمدىن ئۆتكەنىدى. ئۇلۇغ توقتۆمۈر ۋە ئەمىر ھەمىد ئىلياس خوجا خاننى ئاتىسىنىڭ ئورنىدا ئولتۇرغۇزۇشقا ئېلىپ كەلگەنىدى. ئەمما ھەزرىتى ساھىبقىران ئۆز يېنىدا قالغان يۈز كىشى بىلەن كېچىلەپ يۈرۈپ خۇزار[1] غا يېتىپ باردى. تاڭ يورۇدى، جانلىقلار قۇياشنىڭ شەرقتىن كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى سېزىپ ھەرىكەتلىنىشكە باشلىغان ۋاقتىدا خالايىق ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى ۋە ئۇ ھەزرەتكە سالام بېرىش شەرىپىگە ئىگە بولدى. ھەزرىتى ساھىبقىران خۇزار ۋە كېشىنىڭ بارلىق لەشكەرلىرىنى يىغىلىشقا بۇيرۇدى ۋە خوجا سالىرىنى[2] چاغداۋۇل (ئارقا مۇھاپىزەت ئورنى) قىلدى ھەم جاھاننى قاپلىغان كۆپ ئەسكەر بىلەن جىگدەلىك[3] تەرىپىگە يېنىپ يولغا چىقتى، ئۇ يەرگە بېرىپ چۈشتى. بۇ جايدا سۇلدۇزنىڭ ئوغلى شەيخ مۇھەممەد يەتتە قوشۇن ئەسكەر بىلەن ھەزرىتى ساھىبقىرانغا قوشۇلدى. ئۇ جايدا يەتتە كۈن توختىدى. ھەزرىتى ساھىبقىران قەھلەئەدە قالدۇرۇپ كەلگەن قوشۇن بىلەن ئەمىر ھۈسەيىنمۇ كەلدى. كۆلەك چۆلىدە ئۆز ئېلى ئارىسىغا كەتكەن شىر بەھراممۇ قىرىق ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن خەتلان لەشكىرى بىلەن بۇ يەرگە يېتىپ كېلىپ قوشۇلدى. ئاندىن كېيىن ئەمىر ھۈسەيىن ۋە ھەزرىتى ساھىبقىران بارلىق لەشكەر بىلەن ئۇ جايدىن كۆچۈپ خۇزارغا قاراپ ماڭدى ۋە ئۇ يەردە خوجا شەمىسىددىننىڭ مۇبارەك مازارىغا كېلىپ، ئۇنىڭ مۇقەددەس روھىدىن مەدەت تىلىدى ھەم ئىتتىپاقلىقنى ئەھدۇ پەيمان بىلەن مۇستەھكەملىدى. سابىق دوستلۇق ۋە سەمىمىيلىكنى كېيىنكى بىرلىك بىلەن چىڭىتتى.

مىسرا:

ئارى جەھاننى ئالماق ئالۇر ئىتتىفاق ئىلە.

«زەپەرنامە»دىن ئېلىنغان نەقىل:

ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ چۈش كۆرگەنلىكى، ئۇ چۈشتىن ياخشى تەبىر ئالغانلىقى ۋە ئىلياس خوجا خان بىلەن جەڭ قىلىشقا قارار قىلغانلىقى

ھەزرىتى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام «ياخشى چۈش خەلق ئارىسىدا پەيغەمبەرلىكنىڭ قىرىق ئالتە قىسمىنىڭ بىر قىسمىدۇر» دېگەنىدى. بىلىم ۋە ھېكمەت ئىگىسى بولغان تەڭرىنىڭ ئىرادىسىدىن ھاسىل بولغان بىر قەدىم ئىرادە بىر بەخت ئىگىسىنىڭ سەمىمىيەت پىشانىسىگە مەخسۇس بىر رەقەم سىزغان بولسا، ئۇنىڭ ئىقبال قامىتىگە «سېنى بىز ھەقىقەتەن يەر يۈزىدە خەلىپە قىلدۇق»[4] دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە، ئۆز خەزىنىسىدىن قىممەتلىك تون بىلەن زىننەت بېرىدۇ ۋە ئۇنىڭ نۇرلۇق كۆڭۈل ئەينىكىنى تەۋپىق قىتلىغۇچى بىلەن قىتلاپ، ھەقىقەت نۇرى بىلەن نۇرلاندۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭدا غايىب سىرلىرىنىڭ كېلىنلىرى ئۇ قەلبتە يۈزىنى كۆرسىتىدۇ ۋە غايىب ھادىسىلەرنىڭ رۇپۇشلىرى سىرلىق نىقابىنى ئۇنىڭدىن خەۋەر تېپىشتىن ئالدىن ئاچىدۇ. خۇددى مۇبارەك ھەدىسنىڭ مەزمۇنىدىن مەلۇم بولغىنىدەك، ئىنساننىڭ روھى كەلگۈسى ھادىسىلەرنىڭ كەيپىياتىنى يۈز بېرىشتىن

---

① بۇ سۆز موللا نىياز نۇسخىسىدا «خراز» يېزىلغان.
② بۇ سۆز روسچە تەرجىمىسىدە «слимбари» دەپ ئېلىنغان.
③ بۇ سۆزنى پارسچە نۇسخىغا ئاساسەن ئالدۇق. موللا نىياز نۇسخىسىدا «چكرليك» ئېلىنغانىكەن.
④ «قۇرئان كەرىم» 38 ـ سۈرە، 26 ـ ئايەت.

ئالدىن غايىب ئالەمنىڭ پەنجىرىلىرىدىن كۆرەلەيدۇ. نەزم:

خىيالىم نەقش بەندىدىن بۇ مەئنا تۇرفە خۇش كەلدى،
كى سىزغاي دىلبەرىمنىڭ نەقشىدىن بىر سۇرەتى زىيبا.

ھەزرىتى يۇسۇپ ئەلەيھىسسالام «ئاتا ـ ئانىسىنى تەختىدە ئولتۇرغۇزدى ۋە ئۇلار ئۇنىڭغا سەجدە قىلدى»① ئايىتىدە خەۋەر بېرىلگىنىدەك، قېرىنداشلىرى ۋە ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ھۆرمەتلىك سۇرىتىنى بۇ ئىش يۈز بېرىشتىن نەچچە يىل ئىلگىرى پەنجىرىدىن كۆرگەنىدى. ۋە يەنە «ئاللا، پەيغەمبىرىگە ھەق رەۋىشتە ھەقىقىي راست چۈش كۆرسەتتى»② ئايىتىنىڭ ئۇلۇغ مەنىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان مۇقەددەس مەككىنىڭ ئېلىنىپ، ئاللانىڭ شەرىپىگە ئىگە بولۇشى توغرىسىدىكى بىشارەت ئۇ پەيغەمبەرلەرنىڭ سۇلتانى (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ـ ت) نىڭ قەلبىدە ئەكس ئەتكەنىدى.

مۇنداق كارامەت مەملىكەتنىڭ زۆرۈرىيىتى ۋە پادىشاھلىقنىڭ ۋەزىپىلىرى تەرىقىسىدە ئۇلۇغ سۇلتانلار، بۈيۈك پادىشاھلار ۋە خاقانلارغا خەلىپىلىكنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە يۈز بېرەتتى، جۈملىدىن ھەزرىتى ساھىبقىرانغا يۈز بەردى. ئۇ چاغدا شۇنداق بىر جىددىي ھالەت يۈز بەرگەن ئىدىكى، ئۆز لەشكىرى ئاز، دۈشمەن لەشكىرى ھەددىدىن تاشقىرى كۆپ بولۇپ، ئۇلار بىلەن جەڭ قىلماسلىق مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىر كۈنى چاشگاھ ۋاقتى بىلەن (ھەزرىتى ساھىبقىران) بۇ ھەقتە ئويلاپ، ئەندىشە قىلىپ كۆزى ئۇيقۇغا كەتتى ۋە ئۇيقۇسىدا يېقىملىق ۋە ئوچۇق بىر ئاۋازدا «خۇشال بولغىن، غەم قىلمىغىن، خۇدايىتائالا سىلەرگە نۇسرەت ئاتا قىلدى» دېگەن سۆز ئاڭلاندى. ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ ئەتراپىدىكىلەردىن «قۇلىقىڭلارغا بىرەر ئاۋاز ئاڭلاندىمۇ؟» دەپ سورىدى. ھەممىسى «ياق، ھېچ ئاۋاز ئاڭلانمىدى» دېيىشتى. بۇ سۆزنىڭ غايىبتىن ئېيتىلغانلىقى ۋە پەقەت ساھىبقىرانىنىڭ قۇلىقىغىلا ئاڭلانغانلىقى ھەم ئۇ بىشارەتنىڭ خۇشبۇي سەلكىنىنىڭ پۇتۇنلەي تەكرىنىڭ لۇتف كۆلىشىنىدىن كەلگەنلىكى ئېنىق بولدى. شۇنىڭ بىلەن تەكرىنىڭ يار ـ يۆلەك بولغانلىقىغا ئىشەنچى كۈچەيىپ، كۆچلۈك بىر ئىشەنچ بىلەن خۇشال ھالدا ئەمىر ھۈسەيىننىڭ يېنىغا كەلدى ۋە ئۆتكەن ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى. بۇ بىشارەتنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دوستلارنىڭ ئىشەنچى ھەسسىلەپ ئاشتى، ھەممەيلەننىڭ گويا كى غۇنچىدەك تۇگۈلۈپ قالغان كۆڭۈللىرى سەھەر شامىلى يەتكەن گۈلدەك ئېچىلىپ كەتتى. نەزم:

سىپاھى شاھ ئىدى جەڭ فىكرىدە پۈرغەم،
چۈ ئاڭلاغاچ بۇ بىشارەتنى بولدىلار خۇررەم.

«زەپەرنامە»دىن ئېلىنغان نەقىل:

ئەمىر ھۈسەيىن ۋە ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ جەتە لەشكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلغانلىقى ۋە تەكرىنىڭ ئىنايىتى ھەم ئۇلۇغ ئەرۋاھلارنىڭ يار ـ يۆلەك بولۇشى ئارقىسىدا غەلىبە قىلغانلىقى

ھەزرىتى ساھىبقىران ۋە ئەمىر ھۈسەيىن شاھلارنىڭ شاھى دەرگاھىغا شۈكرى ـ سانا ۋەزىپىلىرىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن سائادەت تۇلپارىغا مىندى ۋە ئېھتىيات شەرتلىرىگە رىئايە

① «قۇرئان كەرىم» 12 ـ سۈرە، 100 ـ ئايەت.
② «قۇرئان كەرىم» 48 ـ سۈرە، 27 ـ ئايەت.

قىلىپ لەشكەرلەرنى رەتلەپ ئىككى قولغا بۆلدى، ئەمىر ھۇسەيىن ئوڭ قولغا مەسئۇل بولۇپ، غەلىبە بايرىقىنى لەپىلدەتتى. ھەزرىتى ساھىبقىران جەڭ كۈنلىرىدە پۈتۈن قوشۇننىڭ يۈرىكى بولغانچقا، سول تەرەپكە مەسئۇل بولۇپ، ئۆزىنىڭ غەلىبە بايرىقىنى تىكلىدى ۋە لەشكەر سەپلىرىنى مۇشۇ تەرتىپ بويىچە تۈزۈپ، يولغا چىقىشتى. دۈشمەن ئەسكەرلىرى تاش ئېرىقى دېگەن جايدا ئىدى، ئۇلارمۇ بۇ ئۇسۇل بويىچە لەشكەرلەرنى ئىككى قول قىلىپ بۆلدى. سول قولنى ئىلياس خوجاخان ۋە ئەمىر ھەمىدنىڭ شەۋكىتى، ئوڭ قولنى ئەمىر توقتۆمۇر ۋە ئەمىر بەگچەكنىڭ شۆھرىتى بىلەن بېزىدى. ھەر ئىككىلا تەرەپنىڭ لەشكىرى ئۆچ ۋە ئىنتىقام قەستىدە جەڭگە راستلىنىشتى. نەزىم:

چۇ جۇنبىشقا كەلدى زەمىنۇ زەمان،
ياۋۇشتى كى بەرباد ئولۇرغە جەھان،
بولۇپ پۇر بۇ دەھر ئىچرە گەردى سىپاھ،
قالىپ زۇلمەت ئىچىدە نىھان مېھرۇماھ.
سىپەھ نەئرەئى رەئدۋار ئۇردىلەر،
سىناننى بۇلۇتلارغە يەتكۇردىلەر.

ئىككى قوشۇن قىمىتىن[1] دېگەن جايدا بىر - بىرىگە قارشى كېلىشتى. جەڭ دۇمباقلىرىنىڭ ئاۋازى ۋە قەھرىمانلارنىڭ تارتقان نەئرىلىرى كۆك گۈمبىزىگە يەتكەنىدى. ئالدى بىلەن دۈشمەن قاراۋۇللىرى ئۆزلىرىنىڭ كۆپ سانلىق بولۇشى[2] ۋە قىساسكارلىقلىرى غۇرۇرى بىلەن ھەزرىتى ساھىبقىرانغا قاراپ مەيدانغا ئاتلىرىنى يۈگۈرتتى. ھەزرىتى ساھىبقىران خۇددى قۇتۇبتەك ئايىقىنى قىمىرلاتماي، ئۆزىنىڭ دۆلەت ئاساسىدەك تۇرغان ئورنىدا چىڭ تۇردى ۋە غالىبىيەت ئۈزەڭگىسىگە چىڭ دەسسەپ تۇرۇپ، كۈچلۈك قوللىرىنى ئوق ۋە ياغا ئۇزاتتى ھەم سول قولىنى ئەلىف، ئوڭ قولىنى دال قىلدى.

نەزم:

خەدەڭگى ئەلىفدۇر، خەمى نۇنۇ دال،
نىشانە ئاڭا سىينەئى بەد شىكال.

لەشكەرلەرمۇ شاھنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى بىلەن خۇددى ئاينىڭ ئەتراپىدىكى يۇلتۇزلاردەك يادىن ئوتلۇق ئاقار يۇلتۇزلارنى دۈشمەنلەر تەرەپكە قويۇپ بەردى. ئوقنىڭ قەلىمى خۇددى «(يورۇق يۇلتۇزلارنى) شەيتانلارنى ئاتىدىغان نەرسە قىلدۇق»[3] دېگەن ئايەتنىڭ تەپسىرىنى قورققاقلارنىڭ قېنى بىلەن شۇنداق يازدىكى، ئۇلارنىڭ ھالى خۇددى «ئۇنىڭغا سەجدە قىلىش ئۈچۈن يەرگە ياتتى»[4] دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىدىكىدەك بولدى. دۈشمەن لەشكىرىنىڭ باھادۇرلىرى ئۆچ - ئىنتىقام ئوتى بىلەن خۇددى شامالدەك كېلىشكەنىدى، خۇددى يامغۇر سۈيىدەك توپىغا يۈز قويۇشتى، بەزىلىرى ھايات سۈيىنى ئۆلۈمنىڭ شامىلىغا بەردى ۋە بەزىلىرى ئوت ئوقلىرىنىڭ زەربىدىن ئۆچ - ئىنتىقام بىلەن تولغان كۆكسىنى يەرگە

---

① بۇ سۆز رۇسچە تەرجىمىسىدە «каба матин» دەپ ئېلىنغان.
② «كۆپ سانلىق بولۇشى» دېگەن مەنا مۇللا نىياز نۇسخىسىدا ئىپادىلەنمىگەن. پارسچە نۇسخىدىكى «ازغرورى كە بە بسيارى وكينە گذارى خود» دېگەن بىرىگمىگە ئاساسەن بۇ يەردە ئېلىپ قويۇلدى.
③ «قۇرئان كەرىم» 67 - سۈرە، 5 - ئايەت.
④ «قۇرئان كەرىم» 12 - سۈرە، 99 - ئايەت.

يېقىشتى. نەزم:

بارى پەندار ئىلە كىن ئوتىن يارۇتتى جەڭگىجو،
زەخمى پەيكان ئابرۇيىن① تۆكتى قاندەك خاكغە.

ئۆلگەنلەر ئارىسىدا بەھرىن قەبىلىسىدىن مەشھۇر ئىككى قەھرىمان بار ئىدى. بۇلار ئىنتىقام دېگىزىدا ئادەم يەيدىغان لەھەك، جەك ئورمىنىدا پىل ئوۋلايدىغان شىر ئىدى. شاھ ۋە لەشكەرلەر ئۇلارنى قۇۋۋەت ماددىسى، يۆلەك ۋە ئىپتىخارلىق دەسمايىسى دەپ بىلىشەتتى. يەنە يارىدار بولۇپ يىقىلغانلاردىن توقتۆمۇر باھادۇر، بەگچەكنەك بىر ئىنىسى②، دۆۋىلەتشاھ ۋە ھەر بىرى بىر قوشۇننىڭ باشلىقى ھەم لەشكەرلەرنىڭ تايانچى ھېسابلىنىدىغان ئىككى شەھزادە بار ئىدى. نەزم:

سىيەۋارلەر قالمادى بەرقەرار،
ئۆلۈپ يا مەگەر زەخمەت تاپتى خار.

ھەر ئىككى تەرەپنىڭ لەشكىرى بىر يولى جەڭگە قوزغىلىشتى. جەك ئەھۋالى شۇنداق بولدىكى، دۇشمەنلەر خۇددى زەررىلەردەك مىڭ كۆزدىن قان تۆكۈشەتتى. نەزم:

ھەمە قوزغالىپ ئورنىدىن مىسلى كوھ،
سالىپ غۇلغۇلە بۇ ھەر ئىككى گۇرۇھ.
بەيابان ھەمە بولدى دەريايى خۇن،
كى بولدى ھەمە يەر يۈزى لالەگۇن.

ئۇرۇش تەجرىبىسى بارلارنىڭ ئۇرۇش - ئۆلتۈرۈشلىرى داۋاملاشتى، جەك دېگىزنىڭ دولقۇنلىرى ئەۋجىگە چىقتى، غايىپتىن كەلگەن ۋەدە بىشارىتىنىڭ دولقۇنلىرى بىلەن ھەزرىتى ساھىبقىران ۋە دۆلەت ئەركانلىرى «بىزگە بەرگەن ۋەدىسىنى ئورۇنلىغان تەڭرىگە تەشەككۇر بولسۇن»③ دېگەن ئايەتنىڭ بەرىكىتىگە نائىل بولدى. تولۇق كۈچ - قۇۋۋەتكە ئىگە بولغان دۇشمەنلەر «ئۇركۈپ قېچىپ كېتىدۇ»④ دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىدىكىدەك بولدى. سانىنىڭ تولىلىقىدا يامغۇر تامچىلىرى ۋە دەرەخ يوپۇرماقلىرىغا قىياس قىلىنىدىغان قوشۇن يېڭى چىقىۋاتقان يوپۇرماقتەك ۋە باھارنىڭ سىم - سىم يامغۇر تامچىلىرىدەك مۇنداق بىر ئاز قوشۇندىن يېڭىلىپ، ئەتراپ جايلارغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. «يارەم پەقەت غالىب، ھېكمەت بىلەن ئىش قىلغۇچى ئاللا تەرىپىدىندۇر»⑤ ئىلياس خوجاخان، ئەمىر بەگچەك، ئىسكەندەر ئوغلان، ئەمىر ھەمىد ۋە ئەمىر يۈسۈپ خوجىلار قولغا چۈشتى. ئەمما، خانغا ۋاپادارلىق قىلىش پۈتۈن تۈركىلەر ئارىسىدا مەشھۇر ئىدى، شۇڭا خاننى ساقلاپ قالدى. يەنى خاننى تۈتۈۋالغان لەشكەردىن بىر قانچىسى خاننى تونۇغان بولسىمۇ، باشلىقلىرى

---

① مۇللا نىياز نۇسخىسىدا بۇ سۆز «ابروي» دەپ ئېلىنغان بولسىمۇ، مەنا ئېتىبارى بىلەن «ئابرويىن» ئېلىندى.
② بۇ سۆز پارسچە نۇسخىدا «بېكى برادربيكجك - بەگچەكنەك ئىنىسى بېكى» دەپ ئېلىنغان.
③ «قۇرئان كەرىم» 39 - سۈرە، 74 - ئايەت.
④ «قۇرئان كەرىم» 17 - سۈرە، 46 - ئايەت.
⑤ «قۇرئان كەرىم» 3 - سۈرە، 126 - ئايەت.

بىلىپ قالغۇچە ئارىلىقتا خاننى ۋە بەگچەكنى ئاتقا مىندۇرۇپ قويۇپ بەردى، قالغانلارنى ئەسىر قىلىپ ئېلىپ قالدى. ئۇ كېچىسى ساھىبقىران كېچىچە يۇرۇپ بام سۈيىگىچە قوغلاپ باردى ۋە ئۇ يەردە يەنە دۈشمەنلەرنىڭ ئالدىنى توستى ۋە ئۇلارنىڭ تولىسىنى ئۆلتۈردى.

نەزم:

ئېرىق سۈيى قان بىلەن بادە بولدى،
تاشۇ گەۋھەر با لەئل بىجادە بولدى.

ئەمىرچاكو ۋە ئەمىر سەيفىددىن بۇيرۇق بويىچە سەمەرقەندگە قاراپ يولغا چىقتى. بۇ ئۇلۇغ غەلىبە تارىخقا 765[1] (مىلادىيە 1364 ـ 1363) لەھەڭ يىلىدا[2] يۈز بەرگەنىدى.

ھەر ئىشنى ئاخىرىغا يەتكۈزمەي قويمايدىغان، يۈكسەك غەيرەت ئىگىسى بولغان غالىب ساھىبقىران ئەمىر ھۈسەيىننىڭ مەسلىھىتى ئارقىسىدا شىربەھرام بىلەن بىللە ئىلگىرىلەپ دۈشمەننىڭ ئارقىسىدىن يولغا چىقتى ۋە خوجەند دەرياسىدىن ئۆتۈپ تاشكەندگە چۈشتى ۋە ئۇ يەردە لەشكەرگاھ قۇردى. كۆز ئاغرىقىنى ساقايتىش ئۈچۈن بىر نەچچە كۈن كۆزىگە كۆك تارتىۋالدى. نەزم:

كۆزكى ھەر نەرسەئى كى بولدى پىسەند،
ئاڭا يەتكۈردى چەشمى زەخمى گەزەند.

ھەزرىتى ساھىبقىران ۋە ئەمىر ھۈسەيىن ھەر ئىككىلىسىگە چۈشكەن جايلىرىدا ئازراق كۆڭۈلسىزلىك يۈز بەرگەنىدى. ئاز كۈندىلا «بىز مۆمىنلەرگە، شىپا ۋە رەھمەت بولىدىغان قۇرئان ئايەتلىرىنى نازىل قىلىمىز»[3] دېگەن ھەقنىڭ دورىخانىسىدىن پۈتۈنلەي ساقىيىپ كەتتى. خانىش ئولجاي تۈركەن گېرمىسىر تەرىپىدىن ئوڭۇشلۇق ھالدا يېتىپ كەلدى.

نەزم:

بىلقىس ئەھد كەلدى سۇلەيمان جەنابىغە.

ھەزرىتى ساھىبقىران ئارقىسىغا قايتىپ خوجەند دەرياسىدىن ئۆتتى ۋە ئوۋ ئوۋلاش ئۈچۈن چەرگە تۈزدى. ئەمىر ھۈسەيىنمۇ دەزەق بۇلبۇل دېگەن يەرگە يېقىن جايدا ئوۋ ئوۋلاشقا چەرگە تۈزدى. بۇلار ھەر ئىككى تەرەپتىن مېڭىپ ئاقار دېگەن جايدا ئۇچراشتى. ۋە بىر نەچچە كۈننى، نەزم:

ۋەقتنى غەنىمەت بىل تاكى باردۇر ئىمكانىڭ.

دېگەندەك، ئويۇن ـ تاماشا، خۇشال ـ خۇراملىق بىلەن ئۆتكۈزدى. ئاندىن ئۇ يەردىن

---

① موللا نىياز نۇسخىسىدا 760 ـ يىلى دېيىلگەن. پارسچە نۇسخىدىكى «خمىس و ستين و سمايە» گە ئاساسەن 765 ـ يىلى دەپ ئېلىندى.

② باشقا نۇسخىلاردا «ئۇي يىلى» دەپ ئېلىنغان. پارسچە نۇسخىدىكى «لوييل» گە ئاساسەن موللانىيازنىڭ «لەھەڭ يىلى» دەپ ئالغىنىنى توغرا تاپتۇق.

③ «قۇرئان كەرىم» 17 ـ سۈرە، 82 ـ ئايەت.

بەختلىك ھالدا ئاتلىنىپ، سەمەرقەند تەرىپىگە ياندى ۋە ئۇ جەننەتكە ئوخشايدىغان ئۆلكىنى كىشىلەرنى سۆيۈندۈرىدىغان، مەملىكەتكە زىننەت بەرگۈچى قەدەملىرى بىلەن بېزىدى. ئۇ ئۆلكىنىڭ خەلقى ئۈمىد كۆزلىرىنى ئۇلارنىڭ غالىب قوشۇنىنىڭ توزانلىرى بىلەن روشەن قىلىشتى. زامانىنىڭ تۈرلۈك ھادىسىلىرى سەۋەبىدىن ئۇلۇغ - ئۇششاق، چوڭ - كىچىك ئاھالىدا پەيدا بولغان زىيان - زەخمەتلەر تەسەللى ۋە شەپقەت دورىسىنى ئىچىش بىلەن ساقايدى. تەخىرنىڭ نېمەتلىرىگە تەشەككۈر، ھەمقەت ئۆز قېلىپىغا كىردى.

«زەپەرنامە»دىن ئېلىنغان نەقىل:

ھەزرىتى ساھىبقىران بىلەن ئەمىر ھۈسەيىن مەسلىھەتلىشىپ كابىلشاھ ئوغلانىنى خانلىققا ئولتۇرغۇزغانلىرى

ماۋەرائۇننەھر ۋە تۈركستان ئۆلكىلىرى تامام قاراشلىق جايلىرى بىلەن جەتەقۇۋمىنىڭ ئىستېلاسىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، يۇقىرى ئەمىرلەر، يۇقىرى دەرىجىلىك نويانلار بىرسى بىرسىنىڭ ھۆكۈم ۋە بۇيرۇقلىرىغا ئىتائەت قىلىشمايتتى. سەۋەبى ھەر قايسى مۇھىم قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرى ئۆز تەۋەلىكى ۋە خادىملىرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن مەغرۇرلىناتتى، شۇڭا كۆپىنچىسى بىر كىشىنىڭ ئىتائىتىگە ئۇنىمايتتى، بۇيرۇقىغا بويسۇنمايتتى. تەخىرنىڭ ئادىتى شۇنداق بولۇپ كېلىۋاتقانكى، ھەر قانداق بىر جامائەنىڭ بىرلىك - ئىتتىپاقى بولمىسا ۋە تەخىرى ئۇ جامائەنى مۇھاپىزەت قىلمىسا، تېزلا چىرىپ تۈگەيدۇ؛ ھەممە ئاھالىسى ئەمىر - پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلىشنى ۋاجىپ دەپ بىلىدىغان ۋە ئۇنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىدىن ھېچقانداق بىر سەۋەب بىلەن باش تارتىشنى راۋا كۆرمەيدىغان بىر ھۆكۈمدارى بولمىغان مەملىكەتنىڭ ئەھۋالى چوقۇم قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قالىدۇ. نەزم:

باشى يوق تەن مەسىللىكدۇر بەئەينى شاھسىز ئالەم،
تەنى كىم بولماسا، باشى ئېرۇر ئول خاكى رەھدىن كەم.

مۇشۇ سەۋەبتىن ئەمىر ھۈسەيىن ۋە ھەزرىتى ساھىبقىران ئۆز ئارا مەسلىھەت قىلىشىپ، چاغاتاي خانىنىڭ نەسلىدىن بىر كىشىنى خان كۆتۈرۈشكە قارار قىلىشتى. بۇ ۋەزىيىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن تارىخقا 765 - يىلى (مىلادىيە 1364 - 1363) ھەممە ئەمىر ۋە لەشكەر باشلىقلىرىنى يىغىپ بىر قۇرۇلتاي چاقىردى. بۇ قۇرۇلتايدا دۆلەتنىڭ مەنپەئەتلىرى ۋە مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشنى يولغا قويۇش چارىلىرى ئۈستىدە مەسلىھەتلەشتى ھەم زامان ھادىسىلىرىدىن قورقۇپ پېقىرلىق مەسلىكى قەلئەسىدە دەرۋىشلىك تونى ئىچىدە ياشاۋاتقان كابىلشاھ ئوغلان ئىبن دورجى ئىبن ئېلجىكدى ئىبن داۋاخاننى ئۇ توندىن چىقىرىپ، ئۇنىڭ بەخت - سائادەتلىك قامىتىگە خانلىق تون بىلەن زىننەت بېرىشكە قارار قىلىشتى. بۇ ۋەزىيىنىڭ ئورۇندىلىشى ئۈچۈن نەزم:

تۈزەتتۈردىلەر جەشىن يازىپ ساز،
كى ۋەسفىن دېسە قىسسە بولغاي دەراز،
تىزىپ نېئىمەتۇ ھەم ساچىپ سىيمۇ زەر،
جەھان سەھنىگە بەردىلەر زىيبۇ فەر.

شۇنداق قىلىپ ئىتتىپاقلىشىپ، كابىلشاھ ئوغلانىنى سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغۇزۇشتى ۋە تۇرك سۇلتانلىرىنىڭ رەسىم - قائىدىسى بويىچە خانلىق مەرتىۋىسىگە ھۆرمەت يۇزىسىدىن ئونىڭغا جام تۇتتى[1].

[همه سرفرازان وکردن کشان
بیکبار نه بارو زانوزدن

قاماقتىكى ئەمىر ھەيدەر ئەند خۇدىنى زىندە چەشمگە تاپشۇرۇپ بەردى ۋە شۇ كېچىسى ئۇنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىپ، ۋۇجۇدىنىڭ تەختىنى ھايات ھۆكۈمدارىدىن بوشاتتى.

كىشى ئۆز هەددىدىن قويسه قەدەم تاش،
كېتۇر ئاخىر ئانىڭدىن بىر كۇنى باش[2]].

بۇ ئۆلكىلەر قەدىمدىن تارتىپ ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ ئالىي نىشانلىق سۇلالىسىگە قاراشلىق ئىدى. ئۇنىڭ شاھانە ھىممىتى غەرىب - بىچارىلەرنى يۆلەشنى تەقەززا قىلاتتى. شۇ سەۋەبتىن ئەمىر ھۇسەينگە توي بەردى. ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ ئەمىرلىرى شۇنداق بىر ئالىي تەبرىك يىغىنى ئۇيۇشتۇرىدىكى، نەغمىچى زوھرا[3] ئۇ تەبرىك يىغىنىنى كۆرۈش بىلەن ھەيرانلىق سازىنى چېلىپ، ئۆزىنىڭ ھەيران قالغانلىقىنى بىلدۇردى. نەزم:

تۇرفه بەزمىكى ئېرۇر لۇتفۇ گۈلشەنى ئىنئام،
خىزر ئەگەر كۆرسه قىلۇر ئارزۇيى جۇرئه جام.
نېئمەت ئامادەۋۇ ئەسبابى تەنەئۇم ۋافەر،
مەجلىسى خاس ئېرۇر داغى تەرەبخانەئى ئام.
نەغمەئى سازۇ سەئادەت فەرەھ ئەفزا بۇكۇن.
چۇنكى گەردىش ئېرۇر ساغەرى ئىنئام مۇدام.

لۇتپ ئىگىسى (ھەزرىتى ساھىبقىران - ت) مۇ ئۇ تەبرىك يىغىنىدىكىلەرنىڭ ھەر قايسىغا ئۆز دەرىجىسىگە قاراپ ئىنئاملار بەردى ۋە ئەمىر ھۇسەينگە لايىق كېلىدىغان ھەدىيىلەرنى تەقدىم قىلدى. نەزم:

قىلىب پىشكەشلەر بەسى تەبئى خاھ،
كەمەرھايى زەر تىغۇ ئەسبۇ كۇلاھ.

ئەمىر ھەمىدنىڭ ھەزرىتى ساھىبقىران بىلەن قەدىمدىن دوستلۇقى بار ئىدى. شۇڭا «ئاتا - بوۋىلارنىڭ دوستلۇقى بالىلارنىڭ تۇققانچىلىقىدۇر» دېگەن ماقالىنىڭ مەزمۇنىغا

---

① بۇ جۇملىنىڭ مەزمۇنى پارسچە نۇسخىغا ئاساسەن ئېلىندى.
② چوڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سۆزلەر مولا نىياز نۇسخىسىدا يوق. پارسچە نۇسخىدا ۋە مولا مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي تەرجىمىسىدە بولغانلىقتىن تىرناق ئىچىگە ئېلىپ كىرگۈزۈپ قويۇلدى.
③ زوھرا - ۋېنېرا يۇلتۇزىنى كۆرسەتمە كېرەك.

ئاساسەن ھەزرىتى ساھىبقىران شۇ مەجلىستە ئەقىل ئەينىكى، ئۇلغايغان يېشىغا مۇۋاپىق تۇرلۇك تەجرىبىلەر بىلەن جۇلالانغان ۋە مۇھىم ھەم مۇشكۇل ئىشلاردا ھەممەيلەن ئۇنىڭغا مۇراجىئەت قىلىدىغان ئەمىر ئولجايتۇ ئەبرەدى[1] بىلەن ئەمىرھەمىد ۋە ئىسكەندەر ئوغلانىنى قويۇپ بېرىش توغرىسىدا مەسلىھەت قىلىشىپ، ئەمىر ھۇسەيىندىن ئۇلارنى قويۇپ بېرىشنى ئۆتۈنۈشتى. گەرچە ئەمىر ھۇسەيىننىڭ رايى نەزم:

تۇشسە دۇشمەن ئىلكىگە ئۆمر ئاياغىن قىل قەلەم،
يوقسە ئاخىر تىشلەگۈدۇر سەن نەدامەت ئىلكىنى.

دېگەن نەزمىنىڭ مەزمۇندىكىدەك بولسىمۇ، لېكىن ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ يۈز خاتىرى ئۈچۈن ئۇ ئىلتىماسنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇلارنى پۈتۈنلەي قويۇپ بېرىشكە رۇخسەت قىلدى. لېكىن «ھەر بىر ۋاقىتنىڭ ھۆكۈمى بولىدۇ»[2] دېگەندەك بۇ چارىلەرنىڭ پايدىسى بولمىدى. ئەمىر ھۇسەيىن ئۆزىنىڭ قەدىم يۇرتى بولغان سالى سارايغا يولغا چىقىشى بىلەن ھەزرىتى ساھىبقىران ئەمىر داۋۇد ھەم ئەمىر سەيفىددىننى «ئەمىر ھەمىدنى قاماقتىن چىقىرىپ، ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن ئېلىپ كېلىڭلار»، دەپ ئەۋەتتى. ئەمىر ھەمىد بايزىد ۋە ئىمىن ئاتلىق ئىككى كىشىنىڭ قولىدا ئىدى. بۇلار بېرىشى بىلەن ئۇلار يىراقتىن كۆرۈپ «بەزى گۇمانلار ھەقىقەتەن گۇناھدۇر»[3] دېگەن ئايەتتىكىدەك «بۇلار ئەمىر ھەمىدنى ئۆلتۈرگىلى كېلىۋاتىدۇ، بىز ئۇلاردىن بۇرۇن ئۆلتۈرۈۋېتەيلى» دەپ بىرسى بىر گۇرزە ئۇردى، بىرسى بىر قىلىچ سېلىپ ئەمىر ھەمىدنى شېھىت قىلدى. [تەڭرىنىڭ قازاسىنى قايتۇرغىلى ۋە ھۆكۈمىگە ئېتىراز بىلدۇرگىلى بولمايدۇ[4]] .
نەزم:

قەزا كىشىگە كى بەرمەس بولۇپدۇر ئابىھەيات،
نەتىجە بەرگۇسى جامى خىزر خۇمار مەمات.

ئەمىر ھۇسەيىن بۇ ۋاقىئەنى ئاڭلاش بىلەن «بۇ كىچىك نەۋكەرلەرنىڭ ئىشى، لېكىن چوڭلارنىڭكىدىن ياخشى بولدى» دېدى ھەم دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ ئىسكەندەر ئوغلانىنى ئالدۇرۇپ كېلىپ ئۆلتۈرگۈزدى. مىسرا:

قەزا ئوتى دەفئىنغە يوقتۇر سېپەر

ئۇ قىشلىقى ئەمىر ھۇسەيىن بىلەن ھەزرىتى ساھىبقىران ھەر بىرى ئۆز قارارگاھلىرىدا دەم ئېلىشتى. ئىشلارنىڭ ئەھۋالى ۋە كېيىنچە بېرىشى ئۇلارنىڭ ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىگە ئۇيغۇن ئىدى. ئارزۇ ـ ئىستەك قەدەملىرى دوستلۇق ۋە بەخت ـ سائادەت بادەسى بىلەن تولغانىدى.

---

① «ئەبرەدى» سۆزى موللا نىياز نۇسخىسىدا يوق. پارسچە نۇسخىدىكى «ابردى» گە ئاساسەن ئېلىندى. روسچە تەرجىمىسىدە «Анарзu» ئېلىنغان.
② «قۇرئان كەرىم» 13 ـ سۈرە، 38 ـ ئايەت.
③ «قۇرئان كەرىم» 49 ـ سۈرە، 12 ـ ئايەت.
④ چوڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سۆزلەر پارسچە نۇسخىدىن ئېلىندى.

لاي جېڭى ۋە ئۇنىڭ ئەھۋالى

«سىزلەر بىرەر نەرسىنى ياقتۇرماسلىقىڭلار مۇمكىن، ئەمما ئۇ سىلەر ئۈچۈن پايدىلىقتۇر»① دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە گۈل بىلەن پۈركەنگەن چىمەنزاردىن كەلگەن بىشارەت سەلكىنى قىيىن ئەھۋالدا ۋە غەمدە قالغانلارنىڭ جان دېماغىغا تەڭرىنىڭ كۈچلۈك ھېكمىتىنىڭ بەزىدە مەقسەت ۋە تەلەپ كېلىنلىرىنى قىيىنچىلىق كىيىملىرى ئىچىدە جىلۋىلەندۇرەلەيدىغانلىقىدىن ۋە نېئىمەت، ئېھسانلارنى ئازاب ـ ئوقۇبەت ھەم قىيىنچىلىقلاردىن كېيىن ئاتا قىلىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

كۆپلىگەن دۆلەتلەر بولغانكى، ئۇلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە بالايى ـ ئاپەتلەر سەۋەب بولغان ۋە شۇنىڭدەك بىر مۇنچە جامائىلەر بولغانكى، ئۇلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا پەرىشانلىق ۋە مۇۋەپپەقىيەتسىزلىكلەر سەۋەب بولغان. نەزم:

بەسا رەخنەكى ئەسلى مەھكەمىدۇر،
بەسا غەم كىم نىشانى خۇررەمىدۇر.
بەسا فەزلى كى يوق بەندى پەدىيدى،
چۇ كۆرسەڭ قۇفل ئېمەس ئولدۇر كەلىدى.

بۇ ھۆكۈملەر توغرا كېلىدىغان مىساللاردىن بىرى ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ ئەھۋالىدۇر. چۈنكى ئۇ ساھىبقىران ئۆز دۆلىتى قارارگاھىدا بەخت ـ سائادەتلىك تۇرمۇشتا ئارام ئېلىۋاتقانىدى. قىش ئاخىرلىشاي دەپ قالغان بولۇپ، باھار قەھرىمانى ئۆزىنىڭ قىزىل رەڭلىك بايرىقىنى كۆتۈرۈپ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يېشىل كىيىنگەن قوشۇنلىرىنى باغ ـ بوستانلاردا سەپ ـ سەپ قىلىپ تۇرغۇزماقتا ئىدى. نەزم:

تارتىبان لەشكەر سىپاھ لەشكەركى ئېتتى جويبار،
ئەيلەدى سۇدىن زىرىھ قىلدى سىنانىن تىيزۇ خار.

جەتە لەشكىرى يەنە بۇ تەرەپكە كېلىۋېتىپتۇ، دەپ خەۋەر كەلدى. ھەزرىتى ساھىبقىران غەيرەت بىلەن قوشۇنلىرىنى توپلىماقتا ھەربىرىدە قىلدى ۋە ئەمىر ھۇسەيىنگە ئادەم ئەۋەتىپ بۇ خەۋەرنى يەتكۈزدى. ئەمىر ھۇسەيىن پولاد بۇغا②، مۇھەممەد خوجا ئەبرەدىنىڭ ئوغلى زىندە چەشم ۋە مەلىك باھادۇرلارنىڭ تېزلىكتە ئەسكەرلەر بىلەن ئالدىن مېڭىپ ھەزرىتى ساھىبقىران بىلەن ئۇچرىشىشنى ئەمىر قىلدى. ئۇلار بېرىپ ھەزرىتى ساھىبقىرانغا قوشۇلۇش بىلەن شۇنداق بىر قوشۇن شەكىللەندىكى، ئۇ ھۇجۇم ۋاقتىدا گويياكى پەلەكتەك ھەيۋەتلىك، يۇرۇش ۋاقتىدا بەجايىكى يۇلتۇزلاردەك ئىدى. ئۇلار بىرلىكتە دۇشمەنگە قاراپ مېڭىشتى. ئاقار دېگەن جايغا يېتىپ بېرىپ، ئات ـ ئۇلاقلىرىنى دەم ئالدۇرۇش ئۈچۈن ئۇ يەردە بىر نەچچە كۈن توختىدى، ئاندىن كۆچۈپ يۇرۇپ، سەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئۇ يەرگە چۈشتى.

ئەمىر ھۇسەيىنمۇ نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئالدىراپ مېڭىپ

---

① «قۇرئان كەرىم» 2 ـ سۈرە، 216 ـ ئايەت.
② بۇ سۆز مولا نىياز نۇسخىسىدا «بودغە» ئېلىنغان.

سەيھۇن دەرياسىنىڭ قىرغىقىغا يېتىپ كەلدى. ئەمما ئۇ تەرەپتىنمۇ دۇشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدى يېتىپ كەلگەنىدى. ھەزرىتى ساھىبقىران چىنىاس ۋە تاشكەند[1] تۇزلۇكىدە دەريا لېۋىدە لەشكەرگاھ قۇردى. لەشكەرلىرىگە تۇرغان جايىگلارنى ھەربىي تۇزۇم بويىچە مۇستەھكەم قىلىگلار، ئېھتىيات شەرتلىرىنى ئورۇندىغلار، دەپ بۇيرۇق قىلدى. ئەمىر مۇسەيىنمۇ پۇتۇن لەشكىرى بىلەن سەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئۆزى بەلگىلىگەن جايغا ھۇسەيىنمۇ چۈشتى. ئۇ تەرەپتىن دۇشمەن لەشكەرلىرى كەندى بادام سۇيىنىڭ قىرغىقىغا كېلىپ چۈشتى. ئەمىر ھۇسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئۇ تەرەپتىن يولغا چىقتى. ئۇلار بىر - بىرلىرىنىڭ قاراۋۇللىرىنى كۆرۈش بىلەن ئەسكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىشقا كىرىشتى ۋە جەڭ سېپىنى تۇزۇشتى. ئەمىر ھۇسەيىن ئۆزىنىڭ شەۋكەتلىك بايرىقىنى ئەييۇق[2] قا كۆتۈردى. سەپنىڭ ئالدىدا! تىلەنچى ئارلات، ھىراۋۇل ئولجايتۇ ئەبرەدى، شىر بەھرام بولدى. مۇندىن باشقا پولادبوغا[3]، فەرھاد ئەبرەدى، مەلىك باھادۇر ۋە بىر نەچچە داڭلىق باھادۇرلار تۇرۇشتى.

دۇنيانىڭ جېنى بولغان ھەزرىتى ساھىبقىران خۇددى يۇرەكتەك سول تەرەپتە غەلىبىنىڭ نىشانى بولغان بايرىقىنى ئۆچىنچى پەلەككە كۆتۈرگەنىدى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئەمىر ساري بۇغا قىپچاق قوۋمى بىلەن تۇرۇشقا بەلگىلەنىدى. قاراۋۇلغا تۆمۇر خوجا ئوغلان بەلگىلەنىدى. ئەمىر چاكۇ، ئەمىر سەيفىددىن ۋە ئەمىر مۇراد بارلاس، ئابباس باھادۇر باشلىق بىر قانچە باھادۇر ۋە قىلىچۋازلارنى سول قولدا تۇرغۇزدى. مۇشۇ تەرتىپ بىلەن تۇزۇلگەن قوشۇندىن ئىنتىقام ئېلىش ۋە قەھرىمانلىق كۆرسىتىشنى خالىغان نۇرغۇن قىسىملارنى ئالغا ماڭدۇردى. ئەمما «ھۇنەين كۇنىدە (جېڭىدە) سانىڭلارنىڭ كۆپلۇكى سىلەرگە قىلچە ئەسقاتمىدى»[4] دېگەن ئايەتتە بايان قىلىنغىنىدەك تەڭرىنىڭ ئاجايىب جازاسىدىن قۇتۇلۇپ قالغانلار بولمىدى. چۈنكى ئاۋالقى ئۇرۇشتا (يەنى تىمتەن[5] ئۇرۇشىدا) جەتە قوشۇنلىرى بۇ تەرەپنىڭ قوشۇنلىرىدىن نەچچە ھەسسە تولا بولسىمۇ، مەغلۇبىيەت جەتە لەشكەرلىرىگە يۈزلەنگەنىدى. بۇ نۆۋەت بۇ تەرەپنىڭ لەشكىرى جەتە لەشكىرىدىن تولا ئىدى، لېكىن جەتە لەشكىرى ھىيلە قىلىشقا كىرىشتى، يەنى ئۇلار تەڭرى يارلىقان ئاجايىب بىر مۆجىزە - يادا تېشىغا مۇراجىئەت قىلىپ چارە ئىزلەشتى. نەزم:

يوق ئېردى ئەدۇۋ خەيلىدە تابى جەڭ،
تىلەپ چارە ئەفسۇن ئىلە ئالدى سەڭ.
يادا تاش ئىلە مەردە ئەفسۇن نىھاد،
جەھان ئىچرە پۇر قىلدى بارانۇباد.
بۇلۇت گۇركىرەپ، باد ئەيلەپ فىغان،
پۇر ئولدى سەۋائىققە روھى جەھان.

قۇياش جەۋزا[6] بۇرجىدا ئىدى، بۇلۇتنىڭ قارا زىرىھلىق قوشۇنى بىردىنلا،

---

① «تاشكەند» سۆزى مۇللا نىياز نۇسخىسىدا يوق، پارسچە نۇسخىسىدا بۇ سۆزنىڭ ئورنى ئاق قالدۇرۇلغان.
② ئەييۇق - كاپىللا يۇلتۇزى.
③ مۇللا نىياز نۇسخىسىدا يۇقىرىدىكىدەك يېزىلغان، خاتا كۆچۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن.
④ «قۇرئان كەرىم» 9 - سۈرە، 25 - ئايەت.
⑤ ئىزاھى يۇقىرىدا ئۆتتى.
⑥ كونا ئاستىرونومىيىگە ئاساسەن ئاسماندىكى ئون ئىككى يۇرچىنىڭ بىرى، شەمسىيە كالېندارى ھېسابىدا ياز پەسلى ئايلىرىنىڭ ئوچىنچىسى، 22 - مايدىن 2 - ئىيونغىچە توغرا كېلىدۇ.

مەركەبى باد گولوپ سۇلەيمان ۋار،
رەئد غۇرران بەرق ئاتەشبار.

تەقدىرنىڭ پىستىرمىسىدىن چىقىپ ھاۋادا كۆرۈندىدە، گۈلدۇر ـ قاراس ساداسىنى كۆك گۈمبىزنىگە يەتكۈزدى ھەم گۈلدۇرماما ياسىدىن چاقماق ئوقلىرىنى ھەر تەرەپكە ئېتىشقا باشلىدى، يامغۇر ئوقلىرى ئالەمنى بىر ئالدى.

ئۇ كۈنلەردە زاماندا يېڭى ـ يېڭى پىتنە ـ پاساتلار پەيدا بولغانىدى. شۇ سەۋەبتىن شۇنىڭغا يارىشا بۇلۇت كۆزىدىن شۇنداق ياش تۆكۈلدىكى نەتىجىدە زور توپان بارلىققا كەلدى.

نەزم:

توفان بۇ يەردە بولدى ھۇۋەيدا مەگەركى ئەبر-
ئولدەم ئىشتتى نوھ دۇئاسى سەداسىنى.

شۇنچىلىك ھۆلچىلىك بولدىكى، گويا يەر ـ زېمىن سۇ ئىچىدە بېلىقتەك لەيلەپ قالغاندەك بولدى. جەك مەيدانىدىكى ئات ـ ئۇلاقلار لايغا شۇنچىلىك پېتىپ كەتتىكى، ئۇلارنىڭ قوساقلىرى يەر يۈزىگە يېپىشىپ قالدى. ھۆلچىلىكنىڭ تەسىرى بىلەن يا كىرپچى يۇمشاپ كېتىپ تىترەيدىغان ۋە خۇددى پالەچ كېسەللىككە دۇچار بولغاندەك لەقۋالىشىپ، تولغىنىدىغان بولۇپ قالدى. يا ئوقنىڭ قاناتلىرى تۆكۈلدى ۋە ئوقنىڭ تۇمشۇقىمۇ كاردىن چىقتى. ھۆلچىلىكنىڭ قاتتىق بولغانلىقىدىن ئېگىن ـ ئاياق ۋە باشقا ئەشيالار شۇنچىلىك ئېغىر بولدىكى، مەيلى ئاتلىق، مەيلى پىيادە ھەركەت قىلالماي قالدى. ئەھۋال مۇشۇنداق بولسىمۇ، بۇ تەرەپنىڭ ئەسكەرلىرى سانىنىڭ كۆپلۈكى ۋە يۇكسەك قەھرىمانلىقىدىن ئالدىغا ماڭاتتى. دۇشمەن ئەسكەرلىرى ئۆزلىرى تۇرغان جايىدىن بىر قەدەممۇ ئىلگىرىلىمەي، باشلىرىغا كىگىز يېپىپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە كىيىم ـ كېچەك ۋە قوراللىرىنى يامغۇردىن ساقلايتتى. بۇ تەرەپنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇلارغا يېقىن كېلىشى بىلەن دۇشمەن ئەسكەرلىرى باشلىرىدىن كىگىزلىرىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئاسانلىق بىلەن ئاتلىنىپ جەڭگە كىرىشتى.

نەزم:

دەم كەرنايۇ سىپەھ نەئرەسى،
پۇركۆككە يەتكۈردى شورىشى بەسى.
بۇ شۇرەش بىلە كىم دەم زى مېھرى يەر،
سىپەھ نەئرەسى ئېردى بارانى تىير.
يېتەردىن ئىدى ناۋەكى دىدە دۇز،
نەفس تەن مەجارىسىدا سىينە سوز.

ھەزرىتى ساھىبقىران تەڭرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ سول قولدىن ھۇجۇم قىلىپ، دۇشمەنلەرنىڭ ئەمرىھەمىدىنىڭ قەبرىندىشى شەنكۇم نويان باشچىلىق قىلىۋاتقان سول قولىغا زەربە بەردى. ئىلياس خوجاخان بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ قېچىشقا باشلىغانىدى، لېكىن تەلەي يۇزىنى تەتۇر ئۆرىدى. دۇشمەنلەرنىڭ شىراۋۇل ۋە ھاجى بەگلەر باشچىلىق قىلىۋاتقان سول قول قىسىملىرى بۇ تەرەپنىڭ ئوڭ قول قىسىملىرىغا غالىب كەلدى ۋە تىلەنچى بىلەن زىندە

چەشمەرنى قوغلاپ ئەمىر ھۈسەينىنگىچە يېتىپ كەلدى. ئەمىر ھۈسەيىننىڭ قىسمىلىرى چېچىلىپ قاچقىلى باشلىدى. ئەمما شىربەھرام ۋە پولاد بوغا① بەرداشلىق بېرىپ، چىڭ تۇرۇپ مەردانىلىك كۆرسەتتى. ھاجى بەگ بۇ تەرەپنىڭ ئوڭ قول قىسمىلىرىنى ئالدىغا سېلىپ قوغلىدى. فەرھاد ۋە ئەمىر بېكتۆمۈر بۇ ھالنى كۆرۈپ تالڭ قېتىپ قالدى. ئەمما، ئۇ تەرەپتىن ئەمىر شەمسىددىن ھەم نۇرغۇن بىر قىسىم ئەسكەر بىلەن قەھرىمانلىق قولىنى غەيرەت يېگىدىن چىقىرىپ، مەردانىلىك كۆرسەتتى. ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ غەزەپ ئوتى ئۆرلىدى ۋە قۇدرەتلىك، زەپەر قۇچقۇچى قولى بىلەن، نەزم:

كى شەمشىردىن ئوت چىقاردى جەۋاب،
قىلىپ خىيرە ئول چەشمەئى ئافتاب.
تەكاۋەر سۈرۈپ مىسلى غۇررەندەئى شىر،
تۆمۈردىن كۈلاھ ئەژدەھايى بەزىر.

ئون يەتتە مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئات سالدى ۋە ھۈجۇم شامىلى بىلەن ئۇلارنىڭ قارارخانىسىغا قورقۇنچ ئوتىنى ياقتى. ئەمىر شەمسىددىن ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ غەزەپكە كەلگەنلىكىدىن قورقۇپ، ئىقتىدار تىزگىنىنى جەڭ مەيدانىدىن ياندۇرۇپ، ئۈمىدسىزلىنىپ نائىلاج قېچىشقا مەجبۇر بولدى. نەزم:

ھەملەسىن ھەر كىشى كى بىلسە يەقىن،
پايۇ دەستى ئانىڭ گۈماندا ئېرۇر.

ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ مەدەت قىلىشى بىلەن ئەمىر ھۈسەيىننىڭ غەيرىتى ئاشتى ۋە چېچىلىپ كەتكەن قوشۇنلىرىنى يىغىپ، سەپ تۈزۈپ تۇردى. نەزم:

بولۇپ يار ئىقبالى شاھى جەھان،
سىپەھىنىڭ تەنگە يەنە كىردى جان.

ھەزرىتى ساھىبقىران ئۆز نۆۋكەرلىرىدىن تابان باھادۇر② نى ئەمىر ھۈسەيىننىڭ يېنىغا ئەۋەتتى ۋە «ئىشىنىڭ ياخشىسى شۇكى، ئەمىر ئىلگىرىلىسۇن، بىللە ھۈجۇم قىلىپ، دۈشمەنلەرنىڭ شەۋكىتىنى بىت ـ چىت قىلايلى. ھازىر ئۇلارنىڭ قارشىلىق قىلغۇدەك ۋە ھۈجۇم قىلغۇدەك كۈچى يوق» دەپ ئېيتىپ بەردى. ئەمما، ھەزرىتى ساھىبقىران مۇنداق غەيرەتكە كەلگىنى بىلەن، ئەمىر ھۈسەيىننىڭ بەخت يۇلتۇزى ئارقىسىغا قايتىشقا باشلىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بەخت قۇياشى زاۋاللىققا يۈز تۇتقانىدى. «بىر قەۋم ئۆز ئەھۋالىنى ئۆزگەرتمىسە، تەڭرى ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۆزگەرتمەيدۇ»③ دېگەن ئايەتتە دېيىلگىنىدەك بۇ كۈنلەردە ئەمىر ھۈسەيىننىڭ تەبىئىتى بۇرۇنقىدىن ئۆزگىرىپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئەخلاقى بۇزۇلۇپ، يامان ئىشلارنى قىلىدىغان بولۇپ قالغانىدى.

تابان باھادۇر ئەمىر ھۈسەيىننىڭ يېنىغا كېلىپ، ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ سۆزلىرىنى

---

① بۇ سۆزمۇ يۇقىرىقىدەك «بودغە» دەپ يېزىلغان.
② مۇللا نىياز نۇسخىسىدا بۇ باھادۇرنىڭ ئىسمى كېيىن مەلۇم بولىدۇ. بۇ جايدا «بىر باھادۇر» دېيىلگەن.
③ «قۇرئان كەرىم» 13 ـ سۈرە، 11 ـ ئايەت.

يەتكۈزدى. لېكىن ئەمىر ھۈسەيىن ئۇنى قوبۇل قىلمىدى ۋە ئاغزىنى بۇزۇپ تىللاپ ئۇنىڭغا دەشنام بەردى. ئاندىن، ھەزرىتى ساھىبقىران ئىككىنچى قېتىم مەلىك بىلەن ئەمىر ھۈسەيىننىڭ باھادۇرلىرىدىن ھەمىدىنى ئەۋەتتى ۋە «ئەمىرگە ئېيتقىن، پۈرسەت قولدىن كېتىپ قالمىسۇن، كېچىكمەي تېزلىكتە ئىلگىرىلىسۇن» دەپ ئېيتىپ بەردى. ئەمىر ھۈسەيىن بۇ سۆزلەرنى قۇلاققا ئالمىدى ۋە مەلىك بىلەن ھەمىدىگە دەشنام بەردى ۋە ئۇلارغا تەھدىد قىلىپ: «مېنى ئىلگىرى ماڭسۇن دەيسىلەر، مەن قاچتىممۇ؟ ئەگەر سىلەر غالىب بولساڭلار، قېنى جەڭگە كىرىڭلار، دۈشمەن قولىدىن بىر كىشى جېنىنى قۇتۇلدۇرالايدۇ، دەپ ئويلامسىلەر؟» دېدى. مەلىك ۋە ھەمىدى ئەمىر ھۈسەيىندىن ئازار يەپ قايتتى ۋە ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭ شاھانە تىزگىنىگە ئېسىلىپ تۇرۇپ «بۇ ئۇرۇشتا ئەمدى تىرىشچانلىق كۆرسەتكىلى بولمايدۇ، ئەمدى كۈچەپ كەتمەيلى» دېدى. ھەزرىتى ساھىبقىران ئۇلارنىڭ سۆزىنى رەت قىلمىدى. ئارتۇق كۈچەشتىن قولىنى تارتتى. ئىككى تەرەپنىڭ سول قول قىسىملىرى ئۆز قارشىسىدىكىلەرنى قوغلاپ زەربە بېرىپ بىرسى ئىككىنچىسىنىڭ يېرىنى ئىگىلەپ، ئۆزلىرى ئىگىلىگەن يەرگە جايلاشقانىدى. نەزم:

تاپىب جۈملە ئاسايىش ئول بابدىن،
تاڭ ئاتقۇنچە تەبرەنمەدى ئۆز جايىدىن.

شۇ كېچىسى① ئەمىر ھۈسەيىن ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ كېلىشىنى تەلەپ قىلىپ نەچچە قېتىم كىشى ئەۋەتتى، لېكىن ھەزرىتى ساھىبقىران قوبۇل قىلمىدى. نەزم:

چۇ تاڭ بولدى بۇ تۈركى سۇلتان شۇكۈھ،
كى دەريايى چىندىن قىلىپ...كوھ②
تىلەپ بىر بىرىدىن ئىكى جىيش خون.
ئەلەم تىكتىلەر گويىيا بى ستۇن.
دەمى نەي چىققاچ كى چۇن رۇستەخىز،
سىنان مەرگ ئاسۇدەگە دېدى خىز.
قەزا بولدى ئوق باشىغە ھەم ئىنان
نەھەڭگى بەلا ئاچتى ئول دەم دەھان.

ئىككى تەرەپنىڭ تەجرىبىلىك قەھرىمانلىرى بىر - بىرىگە قارشى ئوتتۇرىغا چىقىشتى، زور ئۇرۇش بولدى. جەتە لەشكەرلىرى زەربە يەپ ئارقىسىغا قاچتى. بۇ تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى قاچقانلارنىڭ ئارقىسىدىن خۇددى ئۇلارنىڭ جېنىمدەك قوغلاپ ماڭدى. زامانىنىڭ ئىشى بىر قېلىپتا ماڭمىغان ئىدى. بۇ چاغدا ئەمىر شەمسىددىن ئۇلاردىن ئايرىلىپ قالغانىدى. ئۇنىڭ تۇغى قالغان بىر مۇنچە ئەسكەرلەر بىلەن پەيدا بولدى ۋە بۇ تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى قاچقانلارنى قوغلاپ مېڭىشتىن تىزگىنىنى تارتىپ، ئەمىر شەمسىددىنىنىڭ مەزكۇر ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. ئاندىن زەربە يەپ قېچىپ كېتىۋاتقان ئەسكەرلەر يەنە يىغىلىپ بىراقلا ھۇجۇمغا ئۆتتى، يەر - زېمىن لەرزىگە كەلدى. نەزم:

---

① بۇ سۆز مولا نىياز نۇسخىسىدا يوق، پارسچە نۇسخىغا ئاساسەن قوشۇپ قويۇلدى.
② مولا نىياز نۇسخىسىدا بىر سۆز چۈشۈپ قالغان.

تەكاۋەرنى ھەر ساردىن سۇردىلەر،
كى بىر بىرىگە شەمشىرى كىن ئۇردىلەر.
دوبۇلغە ھەم ئوقدىن ئولدى زىرىھ،
دىلۇ دىدەدە بولدى تىيزۇ گىرىھ.

ئادىتى تۇراقسىز بولغان زامان بەخت ـ سائادەت بىلەن كۆتۈرۈلگەن بايراقنى ئاپەت بىلەن يەرگە چۈشۈردى. بۇ تەرەپنىڭ قوشۇنى غالىب بولغانىدى، مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ قېچىشقا يۈزلەندى. نەزم:

چۇ كۆرسەتسە راھەت سەرايى سەنج،
خۇش ئولما كى يەتكۈرگەي ئول لەھزە رەنج.

بۇ قالايمىقانچىلىق، تەپرىقىچىلىقتا نۇرغۇن ئادەم لايغا پېتىپ قالدى. مەغلۇبىيەتكە يۈز تۇتقان دۇشمەنلەرگە قايتىدىن كۈچ كىرىپ، ئىنتىقام قىلىچىنى خالىغانچە ئىشقا سېلىشتى. ئۇ جەڭ مەيدانىدا ئون مىڭچە كىشى جانلىرىدىن ئايرىلدى. «تەڭرىنىڭ ئەمرى ئەزەلدىنلا بېكىپ كەتكەن ھۆكۈمدۇر»[1]. بۇ ۋاقىئە 766 ـ يىلى (مىلادىيە 1365) يەنى يىلان يىلى، رامىزان ئېيىنىڭ بېشىدا يۈز بەرگەنىدى. تەخمىنەن ئەقرەب بۇرجىدا كۆرۈنىدىغان «قىرانات مۇسەللەسە»[2] دىن مۇنەججىملەر «قىرانى مۇتەفەررىقە ـ چېچىلىپ كەتكەن تۇتاش يۇلتۇز» دەپ ئاتايدىغان سەككىزىنچى تۇتاش يۇلتۇز يېقىندا كۆرۈنگەنىدى.

[مەن بۇ سۆزلەرنى قىسسەنى تاماملىماق مەقسىتىدە يازدىم، ھادىسىلەرنى پەلەكنىڭ ۋەزىيىتىگە ئاساسلاندۇرۇش مەقسىتىدە ئەمەس، چۈنكى، مەۋجۇتلۇققا تەڭرىدىن باشقا تەسىر قىلغۇچى يوقتۇر[3]] .

ئەمىرلەر ئۇ يەردىن كۆچۈپ كېشكە كەلدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆيىنى ۋە ئۆز ئېلىنى جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتكۈزمەكچى بولۇشتى. ئەمىر ھۇسەيىن ھەزرىتى ساھىبقىرانغا «ئۆيىنى ۋە ئەلنى جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈش ئەقىلگە مۇۋاپىق» دېدى. ھەزرىتى ساھىبقىران «ئۇلار دەريادىن ئۆتمەكچى بولۇپ كېتىشتى. ئەما مېنىڭ ۋىلايەتنى جەبىر ـ زۇلۇم تارتىپ، پۇتۇنلەي ئاياق ئاستى بولۇشقا تاشلاپ بېرىشكە غەيرىتىم يول قويمايدۇ. يەنە بىر قېتىم قوشۇن توپلاپ دۇشمەنگە قارشى تۇرماقچىمەن» دەپ جاۋاب بەردى.

ئەمىر ھۇسەيىن ئۇ يەردىن سالى سارايغا قاراپ ماڭدى. سالى سارايغا يېتىپ بارا ـ بارماي ئۆزىنىڭ پۇتۇن ئەل ـ تاۋاباتىنى كۆچۈرۈپ، دەريادىن ئۆتكۈزدى ۋە ئېگىز ـ پەس دۆڭلۇكلەردىن ئۆتۈپ، شىبەرتۇ دېگەن يەرگە جايلاشتى ھەم جەتە لەشكەرلىرىنىڭ كېلىپ قالغانلىقىدىن خەۋەر يەتكۈزسە، ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىشنى كۆزلەپ قاراۋۇللارنى قويدى.

ئەمىر ھۇسەيىن كېشتىن مېڭىپ كەتكەندىن كېيىن ھەزرىتى ساھىبقىران بار كۈچى بىلەن ئەسكەر توپلاشقا كىرىشتى ۋە ياخشى تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئارقىسىدا ئون ئىككى قوشۇن ئەسكەر يىغدى. ئۇلاردىن يەتتە قوشۇننى تۆمۇر خوجا ئوغلان[4]، جاۋۇرچى ۋە

---

① «قۇرئان كەرىم» 33 ـ سۈرە، 38 ـ ئايەت.
② «قىرانات مۇسەللەسە ـ ئۈچلۈك تۇتاش يۇلتۇزلار.
③ چوڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سۆزلەر مولا نىياز نۇسخىسىدا يوق. پارسچە نۇسخىسىغا ئاساسەن ئېلىندى.
④ بۇ سۆز مولا نىياز نۇسخىسىدا «تۇمۇرخان» يېزىلغان. پارسچە نۇسخىغا ئاساسەن ئالدۇق.

ئابباس باھادۇرنىڭ يېتەكچىلىكىگە بېرىپ ئالدىن سەمەرقەندكە يولغا سالدى. ئۇ يەردە جاۋۇرچى شارابخورلۇققا بېرىلىپ كەتتى.

[الراح كا لريح ان مرت على عطر
طابت و تخبث ان مرت على الجيف

شاراب شامالغا ئوخشايدۇ. ئۇ ئەتىرنىڭ يېنىدىن ئۆتسە، خۇشپۇراق بولىدۇ. ئەگەر چىرىندىنىڭ يېنىدىن ئۆتسە، سېسىق پۇراق ئالىدۇ، دېيىلگىنىدەك، ئۇنىڭ كۆڭلىدە يېنىپ تۇرغان يامان نىيەتلىك ئوت ئۇنىڭ ئاغزىدىن لاۋۇلداشقا باشلىدى①] . ئۇ داۋۇد شاھ بىلەن ھىندۇ شاھنى «پالانى كىشى يەنى ھەزرىتى ساھىبقىران سىلەرنى تۇتۇپ ئەمىر ھۇسەينىگە ئەۋەتىپ بەرمەكچى، ئەمىر ھۇسەين سىلەرنى تەخىر قىلماي ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ» دەپ قورقۇتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بەك قورققىنىدىن قېچىپ، دۇشمەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. ئۇلار كۆكىنەك② دېگەن يەرگە يېتىپ بېرىشى بىلەن جەتە لەشكەرلىرىدىن ئۇلۇغ توقتۆمۇرنىڭ ئوغلى كېپەك تۆمۇر، شىراۋۇل، ئىخىرچاق ۋ، ھاجىبەگلەر باشلىغان ئالدىنقى قىسىملىرى بىلەن قوشۇلدى ۋە ئۇلارغا يول باشلاپ تۆمۇر خوجا ئوغلان، جاۋۇرچى ۋە ئابباس باھادۇرنىڭ ئوستىگە ئېلىپ باردى ۋە ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. بۇ ئۇچەيلەننىڭ ئەسكەرلىرى پەرىشان بولۇپ چېچىلىپ كەتتى.

ھەزرىتى ساھىبقىران بۇ ۋەقەدىن خەۋەردار بولدى ۋە دۆلەتنىڭ ئىشىدا تېخى بىر تەخىر قىلىش جەريانىنىڭ بارلىقىنى ۋە ئارتۇق كۆچەپ كېتىشنىڭ پايدىسى يوقلۇقىنى بىلدى.

«ئىنسان ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلاشقا تىرىشىدۇ. زامانىنىڭ يارىدىمى ۋە ئوڭۇشلۇق بولۇشىنى ساقلاپ تۇرۇش ئىنسانىنىڭ ۋەزىپىسى ئەمەس» .

ھەزرىتى ساھىبقىران ئامۇر (جەيھون) دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بەلخنى قارارگاھ قىلدى ھەم ئۆزىنىڭ تۇمەنىنى، چېچىلىپ كەتكەن ئېلىنى تامامەن يىغدى. كېپەكخان ۋە ئېلچى بۇغا③ سۇلدۇزنىڭ تۇمەنلىرىنىمۇ توپلاتتى. بىر قىسىم ئەسكەرلەرنى دەريا لەۋىنى ساقلاشقا قويدى. ئۇلارنىڭ سەگەك ۋە ھوشيار تۇرۇپ، چوڭ ياكى كىچىك ھادىسىلەردىن خەۋەر ئېلىپ تۇرۇشىنى جېكىلىدى. تۆمۇر خوجا ئوغلاننى قىلغان گۇناھى ئۈچۈن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. ئۆزى دۆلەت ۋە ھۆكۈمدارلىق قۇياشىنىڭ چىقىشىنى ساقلاپ، خۇشال ـ خورام تۇرمۇشتا ياشىدى. نەزم:

غەنىيمەتدۇر بۇ پانى دەھر ئارا ئەي خاجە بۇ فۇرسەت،
ئەگەر بىرلەھزە ھەم بولسە مۇيەسسەر ئەيلەگىل ئىشرەت.

جەتە لەشكەرلىرى سەمەرقەندگە كەلدى. ئۇ چاغدا سەمەرقەندنىڭ سېپىلى يوق ئىدى. مەۋلانا زادە سەمەرقەندى ۋە مەۋلانا خۇردەك بۇخارى ۋە ئەبۇبەكر كەلدى نەددىاق شەھەر خەلقىنى ھەربىكەتلەندۇرۇپ شەھەرنى ۋە شەھەر كوچىلىرىنى مۇداپىئە قىلىشقا كىرىشتى.

بىر مۇددەت قەھرىمان بىر پادىشاھنىڭ قول ئاستىدا بولمىغان بۇ خەلق شۇنداق بىر مەككار ۋە خەتەرلىك زور قوشۇنغا قارشى مۇداپىئەدە شۇنداق بەرداشلىق كۆرسەتتىكى، دۇشمەنلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قولى شەھەر ئاھالىسىنىڭ مال ـ ئەشياسىغا يېقىن يولىيالماي

① چوڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان بۇ سۆزلەر مولا نىياز نۇسخىسىدا يوق، پارسچە نۇسخىغا ئاساسەن ئېلىندى.
② بۇ سۆز رۇسچە تەرجىمىسىدە «кулаки» ئېلىنغان.
③ مولا نىياز نۇسخىسىدا «ايكىنجي بوغا» دەپ خاتا يېزىلغان.

قالدى. خالايىق ئۇزۇن مۇددەت مۇھاسىرە ئىچىدە قېلىپ تولا تەڭلىك تارتتى. شۇ چاغدا ئاجىزلارنىڭ يارەمچىسى بولغان تەڭرى ئۇلارغا يار - يۆلەك بولدى. «ئەلۋەتتە ھەر بىر مۇشكۈللۈكتىن كېيىن بىر ئاسانلىق بار، ئەلۋەتتە ھەر بىر مۇشكۈللۈك بىلەن بىر ئاسانلىق بار»① دېگەن ئايەتنىڭ روھ بەخش قىلغۇچى سەلكىنى تەڭرىنىڭ مەرھەمىتى تەرىپىدىن چىقىشقا باشلىدى. جەتە لەشكەرلىرىنىڭ ئاتلىرىغا ۋاباً تېگىپ②، ئاتلىرى شۇنچىلىك كۆپ ئۆلدىكى، تۆت ئاتلىق ئەسكەردە بىردىن ئات قالدى. شۇنىڭ بىلەن جەتە لەشكەرلىرى ئاجىزلىشىپ، قايمۇقۇپ نائىلاج چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ساداقلىرىنى ئۇچىلىرىغا ئارتىپ، پىيادە قېچىشتى. مۇنداق زور لەشكەرگە تاقابىل تۇرۇپ مەملىكەتنى مۇھاپىزەت قىلىش ئەسلىدە مەشھۇر پادىشاھلار ۋە ئۇلارنىڭ نايىبلىرىنىڭ ھىممىتى بىلەن بولىدىغان ئىش ئىدى، لېكىن پۇقرانىڭ قولىدىن كەلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە بىر قىسىم قۇۋۋىتى بارراق كىشىلەر مەغرۇرلىنىپ كەتتى ۋە ئۆز ھەددىدىن ئېشىپ زىيانكەشلىك قىلىشقا قەدەم قويدى، قان تۆكۈش، پىتنە - پاسات قوزغاشقا قول ئۇزاتتى. مىسرا:

گەدا خەيلىغە ھەرگىز مۇئتەبەرلىك يەتمەسۇن يارەب.

جەتە لەشكەرلىرى چېكىنمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، ھەزرىتى ساھىبقىران ۋەزىيەتنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن ئابباس باھادۇرنى قەلئەگە ئەۋەتكەندى. ئابباس باھادۇر ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن ھەزرىتى ساھىبقىرانغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. ھەزرىتى ساھىبقىران جەتە لەشكەرلىرىنىڭ يانغىنىدىن خەۋەردار بولۇپ، ئەمىر ھۈسەينىگە «بۇ ھالدىن خەۋەردار بولۇپ، بۇ ياقتا كەلسۇن» دەپ ئادەم ئەۋەتتى. ئەمىر ھۈسەين ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ھەددىدىن ئارتۇق خۇرسەن بولدى ۋە دەرھال شىبەرتۇدىن كۆچۈپ، سالى سارايغا قاراپ ماڭدى. ھەزرىتى ساھىبقىران ئۆي ۋە ئېلىنى دەريادىن ئۆتكۈزۈپ، قەدىمىي يۇرتىغا ئىۋەتىۋەتكەندى. ئۆزى ئەمىر ھۈسەينىنى قارشى ئېلىشقا چىقتى. ئۇلار باقلان ۋادىسىدا ئۇچراشتى ۋە بىر - بىرلىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپ، ئېھتىرام قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، ئۆتكەن - كەچكەن ۋە كەلگۈسى ئىشلار ئۈستىدە سۆزلەشتى. ئاندىن ساھىبقىران، باش ئەتىيازدا سەمەرقەندكە مېڭىشقا قارار قىلىشتى. ئاندىن، ھەزرىتى ساھىبقىران سائادەت بىلەن قايتىپ، جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، مەنزىلىرىنى بېسىپ قارشىغا كېلىپ چۈشتى.

ئۇ شەھەرنىڭ قارشى ئاتلىشىغا سەۋەب شۇ بولغانكى، كېپەكخان نەسەف (نەخشەب) شەھىرىدىن ئىككى پەرسەخ يىراق جايدا بىر قەسىر بىنا قىلغانىدى. مۇغۇللار «قەسىر» سۆزىنى «قارشى» دېيىشەتتى. ھەزرىتى ساھىبقىران قىش پەسلىدە ئۇ يەردە توختىدى ۋە قارشىنىڭ سېپىل، ئىمارەتلىرىنى تۈزىتىشكە ئەمىر قىلدى ھەم ئۇ قىشلىقى بۇ قۇرۇلۇشنى تامام قىلدى. نەزم:

نە خاھىش ئەيلەسە قىلدى قەزا راست،
ئۈمىدى تۈخمى ئۇندى بىكامۇ كاست.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

---

① «قۇرئان كەرىم» 94 - سۈرە، 5 - 6 - ئايەتلەر.
② «جەتە لەشكەرلىرىنىڭ ئاتلىرىغا ۋاباً تېگىش» دېگەن بۇ مەزمۇن مولالا نىياز نۇسخىسىدا يوق. پارسچە نۇسخىسىغا ئاساسەن ئېلىندى. بۇ چۈما كېسىلى بولۇشى مۇمكىن.

سائەتنامە①

نەشرگە تەييارلىغۇچى: پەرىدە ئىمىن

بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم

.....ئەمدى سۆزنىڭ نەس ئىشلار ھەققىدىكى بايانىمىزدىن باشلايمىز. نەس ئىشلار ئۈچ تۈرلۈك بولىدۇ. 1. چوڭ نەسلىك (نەھس ئەكبەر)، 2. بىر قەدەر ئېغىر نەسلىك (نەھس ئەزىم)، 3. چوڭراق نەسلىك (نەھس ئەسغەر) تىن ئىبارەت.

چوڭ نەسلىك (نەھس ئەكبەر) ھەر ئايدا ئىككى كۈندۇر. مۇسا ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «يىلدا يىگىرمە تۆت كۈن نەس كۈنلەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ كۈنلەردە ھېچقانداق ئىشقا قەدەم قويماسلىق كېرەك. شۇ كۈنلىرى تۈغۈلغان بالا زالىم، خۇنخور ۋە يامان ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغۇچى بولۇپ قالىدۇ. ئەگەر بىرەر ئادەم ئەنە شۇ نەس كۈنلەرنىڭ بىرىدە كېسەلگە گىرىپتار بولسا، ئۇنىڭ كېسىلى ھەرگىز شىپا تاپماس. شۇڭا بۇ كۈنلەردىن ئېھتىيات قىلىش بەكمۇ زۆرۈردۇر». پېشكەللىك كېلىدىغان كۈنلەر (نەھس ئەكبەر) مۇنۇلاردۇر.

ئاشۇرا ئاينىڭ تۆرتى، ئونبىرى نەستۇر،
سەپەر ئاينىڭ بىرى، يىگىرمىسى نەستۇر.
رەبىيۇل ئەۋۋەل ئاينىڭ سەككىزى، يىگىرمىسى،
رەبىيۇلئاخىر ئاينىڭ بىرى، ئونبىرى نەستۇر.
جەمادىيۇلئەۋۋەل ئاينىڭ ئونى ۋە ئونبىرى نەس،
جەمادىيۇلئاخىر ئاينىڭ ئىككىسى تۆرتى نەستۇر.
دۇئا ئاينىڭ ئونبىرى، ئون ئۈچى نەستۇر،
بارات ئاينىڭ تۆرتى، ئالتىسى نەستۇر.
رەمەزان ئاينىڭ ئۈچى، سەككىزى نەستۇر،
ھېيت ئېيىنىڭ ئالتىسى، سەككىزى نەس.
ئارا ئاينىڭ ئىككىسى، ئۈچى نەستۇر،
قۇربان ئاينىڭ ئالتىسى، يىگىرمىسى نەس.

چوڭراق پېشكەللىك (نەھس ئەسغەر) مۇنۇ كۈنلىرى يۈز بېرىشى مۇمكىن:

ھەر ئايدا يەتتە كۈن نەستۇر ئەي مۇئمىن،
ھەزەر قىل بەلادىن بولاي دېسەڭ ئەمىن.
ئۈچى ۋە ئون ئۈچى، ئون ئالتە ھەم بەش،
يىگىرمە بىرى، يىگىرمە تۆرتى، يىگىرمە بەش.

بىر قەدەر ئېغىرراق پېشكەللىك (نەھس ئەزىم) ئايدا بىر كۈن بولىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ھەزرىتى جىبرىئىل مۇنداق خەۋەر بەرگەن: «ئەي رەسۇلىللاھ، تەڭرىتائالا ئەگەر دوستۇم ھەزرىتى ئەلىنى جەڭگە ماڭغۇزۇشنى نىيەت قىلسا

① ...بەتتىكى «سائەتنامە ھەققىدە» ناملىق ماقالىگە قارالا.

ياخشى ۋە نەس كۈنلەرنى ئوبدان مۇلاھىزە قىلسۇن. نەسىمۇ مەن ياراتتىم» . شۇڭا، ناھايىتى ئېھتىيات قىلىش لازىم.

ئاشۇرا ئاينىڭ يىگىرمە ئىككىسى، سەپەر ئاينىڭ ئوننىچى كۈنى، رەببىيەلئەۋۋەلنىڭ ئون تۆرتى، رەببىيەلئاخىرنىڭ يىگىرمىسى، جەمادىيەلئەۋۋەلنىڭ يىگىرمە سەككىزى، جەمادىيەلئاخىرنىڭ يىگىرمە ئىككىسى، دۈئا ئاينىڭ ئون ئۈچىنچى كۈنى، بارات ئاينىڭ يىگىرمىسى، رەمەزاننىڭ ئون تۆرتىنچى كۈنى، ھېيت ئاينىڭ بەشىنچى كۈنى، ئارا ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى، قۇربان ئاينىڭ يىگىرمە سەككىزىنچى كۈنلىرى نەستۇر.

كۈنلەر ھەققىدىكى بايان

ھەر ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى مۇبارەك بولۇر. تەقۋىتائالا ئادەم ئەلەيھىسسالامنى يارالقان كۈندۈر. بۇ كۈنى ھاجەت تىلىمەك، ئۇلۇغلار بىلەن كۆرۈشمەك، سەپەرگە چىقىش، بىرەر ئىشنى باشلاش، نىكاھ قىلىش، سودا - سېتىق ئىشلىرى، قۇرۇلۇش باشلاش قاتارلىق ئىشلارنى قىلىش ياخشى. ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى دۇنياغا كەلگەن (تۇغۇلغان) بالا دۆلەتمەن بولىدۇ.

ئاينىڭ ئىككىنچى كۈنى ھەم مۇبارەك كۈندۈر. تەقۋىتائالا بۇ كۈنى ھەزرىتى ھەۋۋا (ھاۋا ئانا) نى ياراتتى. ئاينىڭ بۇ كۈنى نىكاھ قىلىش، تىجارەت قىلىش، قۇرۇلۇش باشلاش، ئۆيدىن - ئۆيگە كۆچۈش، سەپەر قىلىش، دورا ئىچىش، چوڭلار - ئۇلۇغلار بىلەن كۆرۈشۈش، كۆل - ئېرىق قېزىش، بىرەرسى بىلەن شېرىكلىشىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلسا ئاقىۋىتى ياخشى بولىدۇ. مۇشۇ كۈنى دۇنياغا كەلگەن بالا بەخت - سائادەتلىك بولىدۇ.

ئاينىڭ ئۈچىنچى كۈنى نەستۇر. بۇ ئادەم بىلەن ھەۋۋا بەھىشتىن قوغلانغان كۈندۈر.

بۇ كۈنى ھىچقانداق بىر ئىش ئوڭغا تارتمايدۇ.

ئاينىڭ تۆتىنچى كۈنى مۇبارەكتۇر. بۇ كۈنى جەڭگە ئاتلىنىش، سەپەر قىلىش، دەۋا - دەستۇر قاتارلىق ئىشلار ئۈچۈن ياخشىدۇر. ئەمما قان ئالدۇرۇشقا بولمايدۇ، نەسلىك كېلىپ چىقىدۇ.

ئاينىڭ بەشىنچى كۈنى ياخشى ئەمەس. چۈنكى بۇ قابىل ھابىلنى[1] ئۆلتۈرگەن كۈندۈر. ھەر قانداق ئىشنى باشلىسا ئوڭۇشسىزلىق كېلىپ چىقىدۇ. بۇ كۈنى تۇغۇلغان بالىمۇ ناھەق قان تۆككۈچى بولۇپ قالىدۇ.

ئاينىڭ ئالتىنچى كۈنى مۇبارەكتۇر. بۇ كۈنى سەپەر قىلىش، ئىمارەت قىلىش، شىكار — ئوۋ ئوۋلاش، پادىشاھلارغا يېقىنلىشىش قاتارلىق ھەر قانداق ئىشنى باشلىسا ئوبداندۇر. لېكىن بۇ كۈنى تۇغۇلغان پەرزەند زالىم ۋە قاتىل بولغاي.

ئاينىڭ يەتتىنچى كۈنى مۇبارەكتۇر. سودا - سېتىق، يېڭى كىيىم كىيىش ۋە يېڭى كىيىم كېسىش، ئەلچى ئەۋەتىش، قۇرۇلۇش باشلاش قاتارلىق نۇرغۇن ئىشلار ئۈچۈن ياخشى كۈندۈر.

ئاينىڭ سەككىزىنچى كۈنىمۇ ھەممە ئىشلار ئۈچۈن مۇبارەك كۈندۈر. ئەمما ھىجامەت[2] قىلىش، قان ئالدۇرۇش، ئۇلۇغلارنىڭ ئالدىغا بېرىش قاتارلىق ئۈچ ئىشنى بۇ كۈنى قىلماسلىق كېرەك. ئېھتىيات قىلمىغاندا، كېلىشمەسلىك (نەسلىك) يۈز بېرىدۇ. بۇ كۈندە تۇغۇلغان بالا ئىنتايىن بەختلىك بولغاي، بۇنىڭغا تەڭرى گۇۋاھدۇر.

ئاينىڭ توققۇزىنچى كۈنى مۇبارەكتۇر. دورا ئىچىش (داۋالىنىش)، ئىشرەت

(ئويۇن ـ تاماشا) قىلىش، خەت يېزىش، سەپەرگە چىقىش، قان ئالدۇرۇش ۋە ھىجامەت قىلىش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسىگە مۇۋاپىق كۆندۈر.

ئاينىڭ ئونىنچى كۈنىمۇ مۇبارەك كۈندۈر. بۇ كۈنى نوھ ئەلەيھىسسالام تۇغۇلغان. شۇڭا، ھەممە ئىشلار ئۈچۈن ياخشى. سەپەرگە چىقىش، نىكاھ ـ ئەقىدە قىلىش، دەرەخ تىكىش، كۆل ـ ئېرىقلارنى قېزىشقا ناھايىتى ئوبدان چاغ. ئەمما ئۇلۇغلارنىڭ ئالدىغا بېرىش ۋە قان ئالدۇرۇشقا بولمايدۇ. ياخشى ئەمەستۇر.

ئاينىڭ ئونبىرىنچى كۈنى مۇبارەك كۈندۈر. كىتابەت (يېزىقچىلىق) قىلماق، ئۆگىنىشنى باشلاش، خەتنە قىلىش، دەرەخ تىكىش، سەپەرگە چىقىش قاتارلىق ئىشلارنى مۇشۇ كۈندە باشلىسا ياخشى. ھەر قانداق پەرزەند مۇشۇ كۈنى دۇنياغا كەلسە، سائادەتمەن، بەختلىك بولغاي.

ئاينىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى ھەم مۇبارەكتۇر. بۇ كۈندە ھاجەت تىلىمەك، ئۇلۇغلار بىلەن كۆرۈشۈش، ئىشرەت ـ تاماشا قىلىش، سودا ـ سېتىق، دەۋا ـ دەستۇر قاتارلىق ئىشلارنى قىلسا، نەتىجىسى ياخشى بولىدۇ. بۇ كۈنى تۇغۇلغان بالا دانىشمەن بولغاي. ئەمما قان ئالدۇرسا ياخشى ئەمەستۇر.

ئاينىڭ ئون ئۈچىنچى كۈنى بارلىق ئىشلار ئۈچۈن ئىنتايىن نەستۇر (تەكرى گۇۋاھتۇر).

ئاينىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى بارلىق ئىشلارغا ياخشىدۇر. ئەمما قان ئالدۇرسا خەتەردۇر. بۇ كۈندە پەرزەند تۇغۇلسا خۇش خۇي، خۇش پېئىل بولۇر.

ئاينىڭ ئون بەشىنچى كۈنى ھەممە ئىشلار ئۈچۈن مۇبارەك كۈندۈر. لېكىن قان ئالدۇرسا خەتەرلىك.

ئاينىڭ ئون ئالتىنچى كۈنى نەستۇر. ھېچقانداق ئىشقا ياخشى ئەمەس.

ئاينىڭ ئون يەتتىنچى كۈنى ئوتتۇرا ھال كۈندۈر. ئەمما بەزى ئۆلىمالارنىڭ دېيىشىچە، ئاينىڭ ئون يەتتىنچى كېچىسى ۋۇجۇدقا كەلگەن بالا سارىاق (دىۋانە) بولارمىش. ئەمما بۇ كۈندە قان ئالدۇرغان ياخشىدۇر.

ئاينىڭ ئون سەككىزىنچى كۈنى مۇبارەكتۇر. زىرائەت تېرىماق، سەپەرگە چىقىش، نىكاھ قىلىش، دورا ئىچىش (داۋالىنىش)، ھاجەت تىلىمەك، قۇرۇلۇش باشلاش قاتارلىق كۆپلىگەن ئىشلار ئۈچۈن مۇۋاپىق كۈندۈر.

ئاينىڭ ئون توققۇزىنچى كۈنى ئوتتۇراھال كۈن (بەزى، قىسمەن ئىشلارغا). قان ئالدۇرۇش، ئىلىم ئۆگىنىش، خەرج ـ خىراجەت قاتارلىق ئىشلار ئۈچۈن ياخشى.

ئاينىڭ يىگىرمىنچى كۈنى مۇبارەكتۇر. ھەممە ئىشلارغا. بۇ كۈنى ھاجەت تىلىسە، يەرگە ئۇرۇق سالسا، ئىمارەت ـ قۇرۇلۇش قىلسا، قان ئالدۇرسا ياخشىدۇر. ئەمما كېسەل بولۇپ قالسا خەتەرلىكتۇر. شۇڭا سەدىقە بېرىش كېرەك. بۇ كۈندە دۇنياغا كۆز ئاچقان (تۇغۇلغان) ھەر قانداق بالا، پىتىنىخور بولۇپ قالغۇسى (تەكرى گۇۋاھتۇر).

ئاينىڭ يىگىرمە بىرىنچى كۈنى نەستۇر، بارلىق ئىشلارغا. بۇ كۈندە تۇغۇلغان بالا زالىم بولۇر. ئەگەر ئاغرىق بولسا ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كېتەر.

ئاينىڭ يىگىرمە ئىككىنچى كۈنى مۇبارەكتۇر. سەپەر قىلىش، ئەلچى ئەۋەتىش، ئىشرەت قىلىش (كۆڭۈل ئېچىش)، قۇرۇلۇش قىلىش قاتارلىق ئىشلارغا ياخشىدۇر. ئەگەر قان ئالدۇرسا تېزلىكتە مەنپەئەت قىلىدۇ.

ئاينىڭ يىگىرمە ئۈچىنچى كۈنى ھەر قانداق ئىش ئۈچۈن ياخشى كۈندۈر. قان ئالدۇرسا

كېسىلى شىپا تاپقاي.
ئاينىڭ يىگىرمە تۆرتى جەمئىي ئىشلارغا نەس كۈندۇر. ئەگەر كېسەل بولسا سەدىقە بېرىش كېرەك. بۇ نەمرۇد لەئىن تۇغۇلغان كۈندۇر. ئەگەر قان ئالدۇرسا كېسەل تېز شىپا تاپقاي.
ئاينىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى ھەممە ئىشلار ئۇچۇن نەستۇر. پەرھىز قىلىش لازىم.
ئاينىڭ يىگىرمە ئالتىنچى كۈنىمۇ بارلىق ئىشلارغا نەس كۈندۇر. ھېچقانداق ئىشقا ياخشى ئەمەس.
ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى مۇبارەكتۇر. دورا ئىچىش (داۋالىنىش)، ئىشرەت (ئويۇن ـ تاماشا) قىلىش، سەيلە قىلىش، سەپەرگە چىقىش، خەت ـ چەك ئەۋەتىش، ھىجامەت قىلىش، قان ئالدۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسىگە ئوبداندۇر.
ئاينىڭ يىگىرمە سەككىزىنچى كۈنىمۇ مۇبارەكتۇر. دېھقانچىلىق قىلىش، ئىلىم ئۆگىنىشنى باشلاش، ئىمارەت قۇرۇلۇشىنى باشلاش، ئۆيدىن ئۆيگە كۆچۇش، قان ئالدۇرۇشلارنىڭ ھەممىسى ئۇچۇن ياخشى.
ئاينىڭ يىگىرمە توققۇزى ئوتتۇراھال كۈندۇر. بەزى ئىشلارغا نەسلىك كېلىدۇ.
ئاينىڭ ئوتتۇزىنچى كۈنى مۇبارەكتۇر. دورا ئىچىش (داۋالىنىش)، سەپەر قىلىش، خەتنە قىلىش، دەرەخ تىكىش، قان ئېلىش ھەممىسى ئۇچۇن ياخشى كۈندۇر.

ستاره سەكسىنىڭ بايانى
(سەكسەرى يۇلتۇزى ھەققىدە)

بىلىڭلارکى، تارازا يۇلتۇزى، زۆھەل ۋە مىرىخ يۇلتۇزلىرى ئون ئىككى كۈندە پەلەكنى بىر ئايلىنىپ چىقىدۇ ھەم ئاسمان بىلەن يەرنىڭ ئارىسىدا، بېشىڭىزغا ئۇدۇل كېلىدۇ. ئادەم بىرەر ئىشنى قىلماقچى بولسا، يەنى يا سەپەرگە چىقماقچى بولسا، يا ئۇلۇغلار بىلەن كۆرۈشمەكچى بولسا، يا جەڭگە ئاتلانماق بولسا، ۋە ياكى ئوق ئېتىشقا ئوخشاش ھەر قانداق بىر ھاجەت ئۇچۇن تەييارلانغاندا يۇزىنى ستاره سەكسەرى يۇلتۇزىغا قاراتمىسۇن. بولمىسا ھەممە ئىشلىرى كېرەكسىز نەرسىگە ئايلىنىدۇ. ئەگەر سەكسەرى يۇلتۇزىغا كەينىنى قىلسا، ھەممە ئىشلىرى ئوڭۇشلۇق بولىدۇ. مۇجاھىد® ۋاقتىدىمۇ بۇنى ئويلىنىش كېرەك. بۇ قائىدىلەرنى ئويلانمىغاندا، تۇغۇلغان بالا زالىم، سۆرۈن تەلەت ۋە پاسىق بولۇر. كىشىلەر مۇشۇنداق ئىشلارنى بىلمۇپلىشى ۋە تېگىشلىك نەرسىلەردىن پەرھىز قىلىشى لازىم.
سەكسەرى يۇلتۇزى ئاينىڭ بىرى، ئونبىرى، يىگىرمە بىرى شەرق تەرەپتە بولىدۇ.
ئاينىڭ ئىككىسى، ئون ئىككىسى، يىگىرمە ئىككىسى شەرق بىلەن جەنۇبنىڭ ئارىلىقىدا بولىدۇ.
ئاينىڭ ئۇچى، ئون ئۇچى، يىگىرمە ئۈچى جەنۇبتا بولىدۇ.
ئاينىڭ تۆرتى، ئون تۆرتى، يىگىرمە تۆرتىنچى كۈنلىرى جەنۇب بىلەن غەربنىڭ ئارىلىقىدا بولىدۇ.
ئاينىڭ بەشى، ئون بەشى، يىگىرمە بەشىنچى كۈنلىرى غەرب تەرەپتە بولىدۇ.
ئاينىڭ ئالتىنچى كۈنى، ئون ئالتىنچى ۋە يىگىرمە ئالتىنچى كۈنلىرى غەرب بىلەن شىمال ئارىلىقىدا بولىدۇ.
ئاينىڭ يەتتىنچى، ئون يەتتىنچى ۋە يىگىرمە يەتتىنچى كۈنلىرى شىمالدا بولىدۇ.

ئاينىڭ سەككىزىنچى، ئون سەككىزىنچى ۋە يىگىرمە سەككىزىنچى كۈنلىرى شىمال بىلەن شەرق ئارىلىقىدا بولىدۇ.
ئاينىڭ توققۇزىنچى، ئون توققۇز ۋىنچى ۋە يىگىرمە توققۇز ۋىنچى كۈنلىرى يەردە بولىدۇ.
ئاينىڭ ئونىنچى، يىگىرمىنچى ۋە ئوتتۇزىنچى كۈنلىرى بۇ يۇلتۇز ئاسماندا بولىدۇ (بۇ ئىشلارغا تەئىرى ئۇۋاھتۇر).

كېچە ـ كۈندۈز ۋە سائەتلەرنىڭ بايانى

1. ھەمەلدە، كۈن ئون ئىككى سائەت، تۈنمۇ ئون ئىككى سائەت بولىدۇ. سايە ئەسلى تۆرت يېرىم قەدەمدۇر.
2. سۇردا، كۈن ئون ئۈچ سائەت، تۈن ئونبىر سائەت بولۇپ، سايە ئەسلى ئىككى يېرىم قەدەمدۇر.
3. جۇزادا، كۈن ئون تۆرت سائەت، تۈن ئون سائەت بولۇپ، سايە ئەسلى ئىككى يېرىم قەدەم بولىدۇ.
4. سەرتاندا، كۈن ئونبەش سائەت، تۈن توققۇز سائەت، سايە ئەسلى بىر يېرىم قەدەم بولىدۇ.
5. ئەسەددە، كۈن ئون تۆرت سائەت، تۈن ئون سائەت بولۇپ، سايە ئەسلى ئىككى يېرىم قەدەم بولىدۇ.
6. سۇنبۇلەدە، كۈن ئون ئۈچ سائەت، تۈن ئونبىر سائەت، سايە ئەسلى ئۈچ يېرىم قەدەم بولىدۇ.
7. مىزاندا، كۈن ئون ئىككى سائەت، تۈن ھەم ئون ئىككى سائەتتۇر. سايە ئەسلى تۆرت يېرىم قەدەم بولىدۇ.
8. ئەقرەبدە، كۈن ئونبىر سائەت، تۈن ئون ئۈچ سائەت بولۇپ، سايە ئەسلى ئالتە يېرىم قەدەم بولىدۇ.
9. قەۋستە، كۈن ئون سائەت، تۈن ئون تۆرت سائەت بولىدۇ. سايە ئەسلى توققۇز يېرىم قەدەم.
10. جەددىدە، كۈن توققۇز سائەت، تۈن ئونبەش سائەتتۇر. سايە ئەسلى ئون يېرىم قەدەم.
11. دەلۋىدە، كۈن ئون سائەت، تۈن ئون تۆرت سائەت، سايە ئەسلى سەككىز يېرىم قەدەم بولىدۇ.
12. ھۇتتا، كۈن ئونبىر سائەت، تۈن ئون ئۈچ سائەت بولىدۇ. سايە ئەسلى ئالتە يېرىم قەدەم بولىدۇ.
ھەمەل، سۇر ئايلىرى ئوتتۇز بىر كۈندىن؛ جۇزا ئېيى ئوتتۇز ئىككى كۈن، سەرتان، ئەسەد، سۇنبۇلە ئايلىرى ئوتتۇز بىر كۈندىن؛ مىزان، ئەقرەب ئايلىرى ئوتتۇز كۈندىن؛ قەۋس، جەددى ئايلىرى يىگىرمە توققۇز كۈندىن؛ دەلۋە، ھۇت ئايلىرى ئوتتۇز كۈندىن بولىدۇ.

ناماز پېشىننىڭ قازا بولىدىغان ۋاقىتلىرى

ھەمەلدە ئون سەككىز يېرىم قەدەم، سۇردا ئون يەتتە يېرىم قەدەم. جۇزادا ئونبەش يېرىم قەدەم. سەرتاندا ئون ئالتە يېرىم قەدەم. مىزاندا يىگىرمە بىر يېرىم قەدەم. ئەقرەبتە

يىگىرمە ئۇچ يېرىم قەدەم. قەۋستە يىگىرمە تۆرت يېرىم قەدەم. جەددىدە يىگىرمە تۆرت يېرىم قەدەم. دەلۇدە يىگىرمە ئىككى يېرىم قەدەم. ھۇتتا يىگىرمە بىر يېرىم قەدەم بولىدۇ. مۇشۇ ۋاقىتلاردىن كېيىنلا، يەنى ھېچقانداق ۋاقىت ئۆتمەيلا نامازپېشىنىڭ ۋاقتى ئۆتۈپ بولىدۇ ۋە نامازدىگەرنىڭ ۋاقتى بولىدۇ.

سائەت، كۈن ۋە ھەپتىلەر توغرىسىدا

يەكشەنبە، ئىش باشلايدىغان، چوڭلار بىلەن ئۇچرىشىدىغان، بەخت ـ سائادەت ۋە ئىززەت ـ ھۆرمەت كۈنىدۇر. يۇلتۇزى شەمستۇر (كۈندۇر).

دۈشەنبە، سەپەرگە چىقىش، ئىش باشلاش، داۋالىنىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلىدىغان، بەخت ـ دۆلەت ۋە ھوسۇل ـ پاراغەت كۈنىدۇر. يۇلتۇزى قەمەر (ئاي) دۇر.

سەيشەنبە كۈنى قان ئالدۇرىدىغان، ھىجامەت قىلدۇرىدىغان، بەزىدە ئاداۋەت ۋە ھەيۋەت (ئۆزىنى كۆرسىتىدىغان) كۈنىدۇر. يۇلتۇزى مىررىختۇر.

چارشەنبە، دورا ئىچىپ داۋالىنىدىغان، ۋەسۋەس خىياللارنى يوق قىلىدىغان، يامان ئوي ـ پىكىرلەرنى بىر تەرەپ قىلىدىغان، پەم ـ پاراسەت بىلەن ئىش كۆرىدىغان، يېزىقچىلىقنى باشلايدىغان ۋە بىرەر ئىش تەدبىرى توغرىلىق مەسلىھەتلىشىدىغان كۈندۇر. يۇلتۇزى ئەتارۇدتۇر.

پەيشەنبە، دوئا ۋە مۇناجات قىلىدىغان، تەكرىدىن ھاجەتلىرىنى تىلەيدىغان، زىكرى ـ تائەت قىلىپ، مۇشكۈللىرىنى ھەل قىلىدىغان، مۇراد ـ نىشانلىرى ئۈچۈن ئىلتىجا قىلىدىغان كۈندۇر. يۇلتۇزى مۇشتەرىدۇر.

جۈمە كۈنى نىكاھ ۋە ئايالىلار سۆھبىتى، دوستلۇق ۋە مۇھەببەت شۇنداقلا شادىمان بولىدىغان كۈن بولۇپ، يۇلتۇزى زۆھرەدۇر.

شەنبە كۈنى شىكار قىلىدىغان، سەھرالارنى سايا‌ھەت قىلىپ، كۆڭۈل ئاچىدىغان، جاھانىنىڭ راھەتلىرىدىن بەھرىلىنىدىغان كۈندۇر. بۇ كۈنى ئېرىق، كۆل، قۇدۇقلارنى كولاش، مازارى مەشايىخلەر بىلەن كۆرۈشكەن ياخشىدۇر. يۇلتۇزى زۇھەلدۇر.

ھەپتىنىڭ ھەر بىر كۈنلىرى

يەكشەنبە كۈنى چۈشكە يېقىنلاشقان ۋاقىتتىن باشلاپ نامازشامغىچە بولغان ئارىلىقتا نەسلىك بار. قالغان ۋاقىتلاردا ياخشىدۇر.

دۈشەنبە كۈنى نامازدىگەردىن نامازشامغىچە بولغان ئارىلىق نەستۇر. قالغىنى ياخشى ۋاقىتلاردۇر.

سەيشەنبە كۈنى ناشتا ۋاقىتدىن چۈشكىچە بولغان ئارىلىق نەس، قالغىنى ياخشى.

چارشەنبە كۈنى نامازدىگەر ئاخىرلىشاي دېگەندىن باشلاپ، كۈن ئولتۇرغۇچە بولغان ۋاقىتتا نەسلىك بار. باشقا ۋاقىتلار ياخشى.

پەيشەنبە كۈنى چۈش ۋاقىتتىن تارتىپ نامازپېشىن باشلانغىچە بولغان ئارىلىق نەس، قالغان ۋاقىتلار ياخشى.

جۈمە كۈنى ناشتا باشلانغاندىن ئاخىرلاشقىچە بولغان ۋاقىت نەس چاغدۇر، قالغان ۋاقىتلار ھەممىسى ياخشى.

شەنبە كۈنى ناماز پېشىندىن نامаз دىگەرگىچە بولغان ئارىلىقتا نەسلىك بار، باشقا چاغلار ياخشى.

ھەپتىنىڭ ھەر بىر كۈنلىرىدىكى يۇلتۇزلار توغرىسىدا

يەكشەنبە كۈنى ئەتىگەن شەمس، چاشتگاھ ۋاقتىدا زۆھرە، چۈشتە ئەتارۇد، ناماز پېشىندە قەمەر، پېشىن بىلەن دىگەرنىڭ ئارىلىقىدىكى چاغدا زۆھەل، ناماز دىگەردە مۇشتەرى، ناماز شامدا مىررىخ يۇلتۇزىدۇر.

دۈشەنبە كۈنى سەھەردە قەمەر، چاشتگاھتا زۆھەل، چۈشتە مۇشتەرى، پېشىندە مىررىخ، ئىككى نامازنىڭ ئارىسىدا شەمس، ناماز دىگەردە زۆھرە، نامازشامدا ئەتارۇد يۇلتۇزى بولىدۇ.

سەيشەنبە كۈنى سەھەردە مىررىخ، چاشتگاھ شەمس، چۈش ۋاقتىدا زۆھرە، پېشىندە ئەتارۇد، پېشىن بىلەن دىگەرنىڭ ئارىسىدا قەمەر، نامازدىگەردە زۆھەل، نامازشامدا مۇشتەرى.

چارشەنبە كۈنى ئەتىگەن ئەتارۇد، چاشتگاھتا قەمەر، چۈش ۋاقتىدا زۆھەل، پېشىندە مۇشتەرى، پېشىن بىلەن دىگەرنىڭ ئارىلىقىدا مىررىخ، ناماز دىگەردە شەمس، نامازشامدا زۆھرە يۇلتۇزى.

پەيشەنبە كۈنى سەھەردە مۇشتەرى، چاشتگاھ مىررىخ، چۈشتە شەمس، پېشىندە زۆھرە، ئىككى نامازنىڭ ئارىلىقىدا ئەتارۇد، ناماز دىگەردە قەمەر، نامازشامدا زۆھەل يۇلتۇزىدۇر.

جۈمە كۈنى سەھەردە زۆھرە، چاشتگاھ ئەتارۇد، چۈش ۋاقتىدا قەمەر، پېشىندە زۆھەل، ئىككى ناماز ئارىلىقىدا مۇشتەرى، ناماز دىگەردە مىررىخ، ناماز شامدا شەمس يۇلتۇزى.

شەنبە كۈنى ئەتىگەندە زۆھەل، چاشتگاھتا مۇشتەرى، چۈشتە مىررىخ، نامازپېشىن ۋاقتىدا شەمس، پېشىن بىلەن دىگەرنىڭ ئارىلىقىدا زۆھرە، نامازدىگەردە ئەتارۇد، نامازشامدا قەمەر يۇلتۇزلىرى بولىدۇ.

كېچىدىكى ۋاقىتلار توغرىسىدا

شەنبە كېچىسى، دەسلەپ مىررىخ، ناماز خۇپتەندە شەمس، تۇن يېرىمدا زۆھرە، ئاۋۋالقى توخۇ چىللىغان ۋاقىت ئەتارۇد، كېيىنكى توخۇ قەمەر، سۇبھى كازىب ۋاقتىدا زۆھەل، سۇبھى سادىقتا مۇشتەرى.

يەكشەنبە كېچىسى، ئەۋۋەلقى ۋاقىت ئەتارۇد، ناماز خۇپتەندە قەمەر، تۇن يېرىمدا زۆھەل، باش توخۇ ۋاقتىدا مۇشتەرى، ئىككىنچى توخۇ مىررىخ، سۇبھى كازىب شەمس، سۇبھى سادىق زۆھرە.

دۈشەنبە كېچىسى، ئەۋۋەل مۇشتەرى، خۇپتەن ۋاقتىدا مىررىخ، تۇن يېرىمدا شەمس، باش توخۇدا زۆھرە، ئىككىنچى توخۇدا ئەتارۇد، سۇبھى كازىب قەمەر، سۇبھى سادىقتا زۆھەل يۇلتۇزى بولىدۇ.

سەيشەنبە كېچىسى، دەسلەپتە زۆھرە، ناماز خۇپتەندە ئەتارۇد، تۇن يېرىمدا قەمەر، باش توخۇ زۆھەل، ئىككىنچى توخۇ مۇشتەرى، سۇبھى كازىب مىررىخ، سۇبھى سادىقتا شەمستۇر.

چارشەنبە كېچىسى، دەسلەپ زۆھەل، خۇپتەندە مۇشتەرى، تۇن يېرىمدا مىررىخ، باش توخۇ شەمس، ئىككىنچى توخۇ زۆھرە، سۇبھى كازىب ئەتارۇد، سۇبھى سادىق قەمەردۇر.
پەيشەنبە كېچىسى، دەسلەپ شەمس، خۇپتەندە زۆھرە، تۇن يېرىمدا ئەتارۇد، باش توخۇ قەمەر، ئىككىنچى توخۇدا زۆھەل، سۇبھى كازىب مۇشتەرى، سۇبھى سادىق مىررىخ يۇلتۇزىدۇر.
جۇمە كېچىسى، ئەۋۋەل قەمەر، نامار خۇپتەندە زۆھەل، تۇن يېرىمدا مۇشتەرى، باش توخۇ چىللىغاندا مىررىخ، ئىككىنچى توخۇدا شەمس، سۇبھى كازىبتا زۆھرە، سۇبھى سادىقتا ئەتارۇد يۇلتۇزلىرىدۇر.
زۇھەل يۇلتۇزىغا توغرا كەلگەن ۋاقىت ئەڭ ياخشى چاغدۇر. بۇ ۋاقىتتا ئېرىق قېزىش، زىرائەت تېرىش، قۇل سېتىۋېلىش، يېڭى كىيىم كىيىش، دېھقانلار بىلەن ئۇچرىشىش ۋە ئۆزىنى يوشۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنى قىلسا ياخشى. بۇ ۋاقىتتا تۇغۇلغان بالىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي.
مۇشتەرى يۇلتۇزىغا توغرا كەلسىمۇ ناھايىتى ياخشى. دەۋا ـ دەستۇر، قازىلارنىڭ ئالدىغا (سوتقا) بېرىش، ھاجەت تىلىمەك، يېڭى كىيىم كىيىش، ئەقد ـ نىكاھ ۋە يىغىلىشقا ئوخشاش مەرىكىلەرنى قىلىش، ئىش باشلاش قاتارلىق ئىشلارنى مۇشۇ چاغدا قىلغان ياخشى. مۇشۇ سائەتتە تۇغۇلغان بالا دانىشمەن، ئەقىللىق، بەختلىك ۋە ئۆمرى ئۇزۇن بولۇر.
مىررىخ يۇلتۇزىنىڭ ۋاقتىمۇ ياخشىدۇر. بۇ ۋاقىتتا ئۇلۇغلار (چوڭلار) نى كۆرمەك، ھەربىي قورال ـ ياراق ياساش، دۇشمەننىڭ ئەدىپىنى بېرىش، ئېرىق ـ ئۆستەڭ ياساش، قان ئالدۇرۇشقا ئوخشاش ئىشلار ئۈچۈن ئاتلىنىش كېرەك. بۇ چاغدا تۇغۇلغان بالا غەزىپى تېشىپ تۇرىدىغان زالىم، ھارامخور ۋە جاللات بولۇر (بۇ ئىشلارغا تەڭرىتائالا گۇۋاھتۇر).
شەمس يۇلتۇزىنىڭ سائىتىگە توغرا كەلگەن ئىشلار ياخشىلىققا يۇزلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتتا پادىشاھلارنى كۆرۈش، يېڭى كىيىم كىيىش، سودا ـ سېتىق، كېسەل داۋالىتىش، قۇل سېتىۋېلىش، قان ئالدۇرۇشقا ئوخشاش ئىشلارنى قىلسا ياخشى. بۇ سائەتتە تۇغۇلغان بالا دانىشمەن ۋە ئۆمرى ئۇزۇن، بەختلىك بولغاي.
زۆھرە يۇلتۇزىنىڭ ۋاقتىمۇ ياخشى. ئايالار ۋە ناخشا ـ مۇزىكىچىلار بىلەن ئولتۇرۇش، نىكاھلىنىش، يېڭى كىيىم كىيىش، سودا ـ سېتىق، كېسەل داۋالىتىش، قۇل سېتىۋېلىش، يەرلىك ئۇسۇلدا قان ئالدۇرۇش (ھىجامەت)، ئۆز ئايالى بىلەن خىلۋەتتە بولۇش قاتارلىق ئىشلارنى مۇشۇ ۋاقىتتا قىلسا ياخشىدۇر. بۇ چاغدا تۇغۇلغان بالا ھەقىقىي دوست تاپالايدۇ ۋە خۇشال ـ خورام ياشايدۇ.
ئەتارۇد يۇلتۇزىنىڭ ۋاقتى ناھايىتى ياخشىدۇر. بۇ چاغدا قۇرئان ئوقۇش، خەت يېزىش، بالىنى مەكتەپكە بېرىش، ئەلچى ئەۋەتىش قاتارلىقلارنى بېجىرىش كېرەك. مۇشۇ سائەتتە تۇغۇلغان بالا دانىشمەن بولۇر.
قەمەر يۇلتۇزىغا توغرا كەلگەن ۋاقىت مۇبارەكتۇر. پادىشاھ ۋە ھاكىملار بىلەن كۆرۈشۈش، سەپەرگە چىقىش، ئىبرەتلىك سۆزلەرنى نەقىل كەلتۇرۇپ سۆزلەش، زىرائەت تېرىش، قۇرۇلۇش قىلىش، يېڭى كىيىم كىيىشكە ئوخشاش ئىشلارنى مۇشۇ چاغدا قىلسا ياخشى. بۇ ۋاقىتتا دۇنياغا كەلگەن بالا چىرايلىق ۋە ئەقىللىق بولۇر.

يېڭى چىققان ئايغا قاراش ھەققىدە

ئاشۇرا ئاينى كۆرگەندە ئالتۇنغا قاراش كېرەك. سەپەر ئاينى كۆرسە ئەينەككە قاراش، رەببىيەلئەۋۋەل ئاينى كۆرسە ئېقىن سۇغا قاراش، رەببىيەلئاخىر ئاينى كۆرگەندە قويغا قاراش كېرەك. جەمادىيەلئەۋۋەل ئاينى كۆرگەندە كۆمۈشكە قاراش، جەمادىيەلئاخىر ئاينى كۆرسە پىرلارغا (ياشانغانلارغا) قاراش كېرەك. دۇئا ئاينى كۆرگەندە قۇرئانغا قاراش كېرەك. بارات ئاينى كۆرگەندە يېشىل نەرسىگە قاراش، رەمەزان ئېيىنى كۆرگەندە تىغقا قاراش، ھېيت ئاينى كۆرسە ئەھلىگە قاراش كېرەك. ئارا ئاينى كۆرگەندە كىچىك بالىغا قاراش، قۇربان ئاينى كۆرسە ياش ئايالىلارغا قاراش كېرەك.

كۆنلەردە.....

.....® قىلىشقا يەكشەنبە ئوبداندۇر. ئوۋ ئوۋلاشقا شەنبە كۈنى ياخشى، دۈشەنبە كۈنى سەپەرگە چىققان ياخشى. شەيشەنبە كۈن قان ئالدۇرسا ياخشى. پادىشاھ (ھۆكۈمدار) لارنىڭ ئالدىغا پەيشەنبە كۈنى بارغان ياخشى. جۈمە كۈنى نىكاھ قىلسا ياخشىدۇر.

سەپەرگە چىقىش توغرىسىدا

سەپەرنىڭ قائىدىلىرى خېلى نۇرغۇن. ئوڭۇشلۇق ۋە ئوڭۇشسىزلىقلارنى ئويلىشىپ، ئاندىن يولغا چىقىش لازىم.

يەكشەنبە كۈنى چۈشتە، دۈشەنبە كۈنى نامازپېشىندە، سەيشەنبە كۈنىمۇ نامازپېشىندە، سەپەرگە چىقىش كېرەك. چارشەنبە كۈنى تاڭ سەھەردە، جۈمە كۈنى ناشتىدىن كېيىن، شەنبە كۈنى نامازدىگەر ۋاقتىدا سەپەرگە چىقىش كېرەك.

سەپەر ھەققىدە نەزمە:

چىقماغىل مەشرىق ساری ئەي ھۇشيار،
شەنبە، دۈشەنبە كۈنى سەن زىنھار.
قىلماغىل مەغرىب ساری بولسا سەفەر،
ئاڭلا، يەكشەنبە يەنە جۈمئە خەتەر.
يۈكلەمە رەختىڭ جەنۇبغە ئەي جەۋان،
گەر بۇگۈن پەنجىشەنبەدۇر، بولغاي زىيان.
قىلسە ھەركىم گەر شىمال ساری گۈزەر،
بولسا سېھىشەنبە، چەھارشەنبە زەرەر.

سەپەرنىڭ قائىدىلىرى

كىمكى سەپەرگە چىقماقچى بولسا، تۆرت رەكەت نامازئوقۇسۇن. ھەر بىر رەكەتتە بىر قېتىم سۈرە پاتىھە ۋە بىر قېتىم ئىخلاسنى ئوقۇسۇن ۋە سالامدىن كېيىن دۇئا قىلسۇن. تاكى ئۇ ئادەم سەپەردىن يېنىپ كەلگىچە تەڭرىتائالا ئۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنى، مال - مۈلكىنى ۋە پەرزەندلىرىنى بالا - قازادىن ساقلايدۇ. بالا - چاقىسىنىڭ ھەممە ئىشىنى ئوڭۇشلۇق

قىلىدۇ.

ھەزرىتى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام سەپەرگە چىقماقچى بولسا، پەيشەنبە كۈنى يولغا چىقاتتى. ئۇ دائىم «ئەي ئەلى، سەپەرگە چىقماقچى بولغان كىشى سۈرە ئىخلاسنى ئونبەش قېتىم ئوقۇسا، تەكرىتائالا ئۇ ئادەمنى سەپەرنىڭ يامانلىقلىرىدىن ساقلاپ، ياخشىلىقلارنى ئۇنىڭغا ئاتا قىلۇر» دەيتتى.

يەنە سەپەرنىڭ قائىدىلىرىدىن بىرى، ئەگەر بىرەرسى سەپەرگە چىقماقچى بولغاندا، ئۆزىدە باشقىلارنىڭ ئامانىتى بار بولسا، سەپەرگە چىقىشتىن بۇرۇن ئامانەتنى ئىگىسىگە ساق تاپشۇرۇپ بېرىش كېرەك. ھەرگىز ھەمراھسىز، يالغۇز سەپەرگە چىقماسلىق، ئامال بار ياخشى، ئالىم كىشىلەرگە ھەمراھ بولۇپ سەپەر قىلىش لازىم. جادۇگەر ياكى پالچىلار بىلەن ھەمراھ بولماسلىق كېرەك. مەنزىلگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ئالدى بىلەن ئات ـ ئۇلاقلارغا ھەلەپ بېرىش، ئاندىن كېيىن ئۆزى غىزالىنىش كېرەك. شۇ چاغدىلا تەكرىتائا ئۇ ئادەمدىن رازى بولىدۇ.

ئامال بار ئاخشىمى يول يۈرمەسلىك كېرەك، دېگەن ـ پەرىلەردىن خېيىمخەتەر يېتىپ قېلىشى مۇمكىن. ئەگەر كېچىدە يول ماڭماقچى بولسا، تۈن نىسپىدىن كېيىن مېڭىش كېرەك. ئۆيگە قايتقان چاغدا ئۆزىنىڭ قاچان قايتىپ كېلىدىغانلىقى توغرىسىدا ئۆيدىكىلەرگە خەۋەر قىلىش كېرەك. خەۋەر قىلماي تۇرۇپ ئۆيگە كىرمەسلىك كېرەك. سەپەردىكى ئادەم «ئايتەلكۇرسى» نى ئوقۇسا، ئوغرى ـ قاراقچىلاردىن ساقلىنىدۇ. ئەگەر سەپەر ئۈستىدە ئۇسساپ كەتسە، «ئىننا ئەئتەينا» نى ئۈچ قېتىم ئوقۇپ بىر تال تاشقا ھۇرۇپ، ئاندىن تاشنى ئاغزىغا سالسا، تەشنالىقى پەسىيىدۇ. ئەگەر يولۇچى يولدىن ئېزىپ قالسا، ئەزان توۋلىشى لازىم. ئەزاننىڭ ھۆرمىتىدىن يولنى تېپىۋالىدۇ. مۇساپىر بىرەر نەرسىنى يوقىتىپ قويغان بولسا «سۈرە ياسىن» نى بىر قېتىم ئوقۇسا، يوقىكەن نەرسىسى تېپىلىدۇ، ئىنشائاللاھ.

كۈن تۈتۈلۈش توغرىسىدا

ئاشۇرا ئايدا كۈن تۈتۈلسا مولچىلىق بولىدۇ. قار ـ يامغۇر كۆپ ياغىدۇ ۋە ئاشلىق ـ زىرائەتلەر مول ـ ھوسۇل بېرىدۇ.

سەپەر ئايدا كۈن تۈتۈلسا پۇقرالارنىڭ ئارىسىدا ئۆلۈم ـ يېتىم كۆپ بولىدۇ. پادىشاھقا كېسەل تېگىدۇ، سەدىقە بېرىش لازىم. كۆز ئاغرىقىمۇ كۆپىيىدۇ. ئەمما مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ مېۋىسى كۆپ بولىدۇ.

رەبىيەلئەۋۋەل ئايدا كۈن تۈتۈلسا، ئات ـ ئۇلاقلار كۆپ بولىدۇ. جەڭ ـ جېدەل، قانخورلۇق كۆپىيىدۇ. تۈيۇقسىز ئۆلۈملەر تولا بولىدۇ.

رەبىيەلئاخىر ئايدا كۈن تۈتۈلغانلىقى، پادىشاھلارنىڭ ئۆلۈمىنىڭ نىشانىسىدۇر. دەرۋىشلەرنىڭ كۈنى ئوبدان ئۆتىدۇ. سەۋدايىلارغا تېخىمۇ ياخشى بولۇر.

جەمادىيەلئەۋۋەل ئايدا كۈن تۈتۈلسا، ئالدى بىلەن ئات ـ ئۇلاقلار قىرىلىپ كېتىدۇ. ئاندىن غەربىي يۇرتلاردىكى خەلقلەر ئارىسىدا ئۆلۈم ـ يېتىم تولا بولىدۇ.

جەمادىيەلئاخىر ئايدا كۈن تۈتۈلسا، غەربىي يۇرتلاردىكى كىشىلەرگە ياخشىلىق يۇزلىنىدۇ. لېكىن شەرقىي يۇرتلاردا قەھەتچىلىك بولۇپ، ئۆلۈم كۆپ بولىدۇ.

دۇئا ئايدا كۈن تۈتۈلسا، خەلق ئارىسىدا خۇشاللىق كۆپىيىدۇ. لېكىن ئۇ يىلى

قۇرغاقچىلىق بولۇپ، جەلك - غەلۋىلەر تولا بولىدۇ.
بارات ئايدا كۈن تۈتۈلسا، ئۇ يىلى قار - يامغۇر كۆپ ياغىدۇ. قىشتا قاتتىق سوغۇق بولۇپ، كىشىلەر يېمەكلىكتىن قىسىلىدۇ.
رەمەزاندا كۈن تۈتۈلسا غازىلار (جەڭچىلەر) غا غەلىبە ئىشىكى ئېچىلىدۇ. ھىندىستان پادىشاھلىرى ئارىسىدا قانخورلۇق پەيدا بولىدۇ.
ھېيت ئايدا كۈن تۈتۈلسا ياخشىلىق يوقتۇر. ئىراق ۋە رۇملاردا دۇشمەن پەيدا بولۇر.
ئارا ئايدا كۈن تۈتۈلسا، ئاشلىق - زىرائەتلەرگە چېكەتكە ئاپىتى تېگىدۇ. يامغۇر ۋاقىتسىز تولا ياغىدۇ. كىشىلەر ئارىسىدا ئاداۋەت كۆپىيىدۇ. خەير - ساخاۋەت قىلىش كېمەيدۇ.
قۇربان ئايدا كۈن تۈتۈلسا، ئارا ئايدىكى ئىشلارغا ئوخشاش ئەھۋاللار يۈز بېرىدۇ.

ئاي تۈتۈلۈش توغرىسىدا

ئەگەر ئاشۇرا ئايدا ئاي تۈتۈلسا، پادىشاھلارغا ئۆلۈم كېلىدۇ.
سەپەر ئايدا ئاي تۈتۈلسا، خەلقلەرگە جەۋرى - زۇلۇم كۆپ بولىدۇ.
رەبىيەلئەۋۋەل ئايدا ئاي تۈتۈلسا قەھەتچىلىك بولىدۇ.
رەبىيەلئاخىر ئايدا ئاي تۈتۈلسا، ھۆل - يېغىن تولا بولۇپ، ئاشلىق ئوخشايدۇ.
جەمادىيەلئەۋۋەلدە ئاي تۈتۈلسا، پۇقرالار ئارىسىدا خۇشاللىق كۆپىيىدۇ. يىلنىڭ ئاخىرى ياخشى بولىدۇ.
جەمادىيەلئاخىر ئايدا ئاي تۈتۈلسا، خۇشاللىق تولا بولىدۇ.
دۇئا ئايدا ئاي تۈتۈلسا، خەلق بىر - بىرى بىلەن جەڭ قىلۇر. نېمەتلەردىن بىغەم بولۇر.
بارات ئايدا ئاي تۈتۈلسا، پادىشاھلار ئارىسىغا ئاداۋەت چۈشىدۇ. ئەمما دەرۋىشلەرنىڭ ھال - كۈنى ياخشى بولىدۇ.
رەمەزان ئايدا ئاي تۈتۈلسا، پۇتۇن خەلقنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ياخشى بولىدۇ. بەزى جايلاردا پىتنە - پاسات تولا بولىدۇ.
ھېيت ئايدا ئاي تۈتۈلسا، شۇ يىلى پادىشاھ جەڭگە قاتنىشىدۇ، ئەمما ئاخىر چېكىنىپ قاچىدۇ.
ئارا ئايدا ئاي تۈتۈلسا، يوللاردا خەتەر يۈز بېرىدۇ، تولا يۇرتلارغا ئاپەت تېگىدۇ.

يەر تەۋرەش توغرىسىدا

ئاشۇرا ئايدا كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، ۋەيرانلىق ۋە پەرىشانلىق يۈز بېرىدۇ. ئەگەر كېچىسى يەر تەۋرىسە، يۇرت خەلقى قوزغىلىدۇ.
سەپەر ئايدا كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، خەلقە قاتتىق خاپىلىق كېلىدۇ، ھايۋانلار قىممەت بولىدۇ. ئەگەر كېچىسى يەر تەۋرىسە، جانىۋارلارغا ئاپەت يېتىدۇ، خەلقە راھەتچىلىك يۈزلىنىدۇ. لېكىن ئاخىرى خەلقە ئۆلۈم ئاپىتى كېلىدۇ.
رەبىيەلئەۋۋەل ئايدا كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، ھىندىستان يۇرتىدا جەبىر - زۇلۇم كۆپىيىدۇ. كىشىلەر قورقۇنچ ئىچىدە ھالاك بولىدۇ. ئەگەر كېچىسى يەر تەۋرىسە، قار -

يامغۇر كۆپ ياغىدۇ. غەربىي يۇرتلاردا جەڭ بولۇپ، قان تۆكۈلىدۇ.
رەببىيەلئاخىر ئايدا كۈندۈز يەر تەۋرىسە، ھايۋاناتلارغا ئۆلۈم كىرگەي. مالنىڭ گۆشىنى يېگەنلەرگە كېسەل تېگىدۇ. ئەگەر كېچىسى يەر تەۋرىسە، شۇ يىلى بۇلاقلارنىڭ كۆزى ئېچىلىپ، خۇشاللىق كۆپ بولىدۇ.
جەمادىيەلئەۋۋەل ئايدا كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، خەلق ئىچىدە تۈيۇقسىز يۇز بېرىدىغان ئۆلۈم تولا بولىدۇ. ئەگەر كېچىسى يەر تەۋرىسەپادىشاھلار ماتەمدار بولىدۇ، باغ ـ ۋارانلارغا ئاپەت تېگىپ، مېۋىلەرنى قۇرت يەيدۇ.
جەمادىيەلئاخىر ئايدا كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، شۇ يىلى مال ـ ۋاران ئازىيىدۇ، ئوۋچىلىق ئىشلىرى كەملەيدۇ. ئەگەر كېچىسى يەر تەۋرىسە، كېسەللىك ئازلايدۇ. ئەمما ئاشلىق قىممەت بولىدۇ. خەلقلەردە ئۆلۈم قورقۇنچى پەيدە بولىدۇ.
دۇئا ئايدا كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، خەلقتە ئاپەت يېتىدۇ. ئەگەر كېچىسى يەر تەۋرىسە، جەڭ ـ جېدەل تولا بولۇپ، نۇرغۇن خەلق ھالاك بولىدۇ. ھايۋاناتلارغىمۇ نۇقسان يېتىدۇ.
بەرائەت ئايدا كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، بەگلەر ئارىسىدا ئاداۋەت پەيدا بولىدۇ، ئىككى ياشتىن يەتتە ياشقىچە بولغان ئوغۇل بالىلارغا قازا يېتىدۇ.
رەمەزاندا كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، ئۆلۈم قورقۇنچى پەيدا بولىدۇ. ئەگەر كېچىسى يەر تەۋرىسە، شۇ يىلى قارىمۇ ـ قارشىلىق ئەھۋاللار كۆپ بولىدۇ، پۇقرالار قىيىنچىلىقتا قالىدۇ.
ھېيت ئايدا كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، شۇ يىل ئىككى پادىشاھ ئۆز ـ ئارا جەڭ قىلىدۇ.
ئارا ئايدا كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، ياخشى كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا پىتنە ـ پاسات پەيدا بولىدۇ. كارۋانلارغا ئۆلۈم ئاپىتى يېتىدۇ. ئەگەر كېچىسى يەر تەۋرىسە، خەلقتە قاتتىق رەنج ـ ئاپەت يېتىدۇ.
قۇربان ئايدا كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، سۇلار ئازىيىدۇ، ياشلار ئارىسىدا ئۆلۈم ـ يېتىم تولا بولىدۇ. ئەگەر كېچىسى يەر تەۋرىسە، شۇ يىلى يۇرتتا ۋەيرانچىلىق بولىدۇ. لېكىن، سۇ، ئاشلىق، بۇغداي ھوسۇل بېرىدۇ.

يەر تەۋرىگەن كۈنلەر توغرىسىدا

جۈمە كۈنى يەر تەۋرىسە، پادىشاھلارغا، ئايالىلارغا كېسەل تېگىدۇ.
شەنبە كۈنى يەر تەۋرىسە، تۈرك ۋە يەھۇدى خەلقلىرىگە نۇقسان يېتىدۇ.
يەكشەنبە كۈنى يەر تەۋرىسە، يېمەك ـ ئىچمەك كەمچىل بولىدۇ، ئەمما كېسەل تولا بولىدۇ.
دۈشەنبە كۈنى يەر تەۋرىسە ئۇششاق ـ چۈششەك ئاغرىقلار تولا بولىدۇ، تۈيۇقسىز ئۆلۈم ئىشلىرى كۆپىيىدۇ.
سەيشەنبە كۈنى يەر تەۋرىسە، يامغۇر كۆپ ياغىدۇ.
چارشەنبە كۈنى يەر تەۋرىسە، ئويلىمىغان چاغلاردا ۋاقىتسىز بوران چىقىش ئىشلىرى كۆپ بولىدۇ.
پەيشەنبە كۈنى يەر تەۋرىسە، ئۇلۇغلار، چوڭلار ئارىسىدا ئۆلۈم ـ يېتىم بولىدۇ.

دانىيال ئەلەيھىسسالامنىڭ پالى

ئەگەر بىر كىشى «مېنىڭ پالانى ھاجىتىم ئوڭۇشلۇق بولامدۇ؟ يوق» دېگەن خىيالدا،

شۇنى بىلىپ باقماقچى بولسا، شۇ كىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغا بىر سقىم پۈرچاق ياكى نوقۇتنى ئالسۇن. ئاندىن ئۇنى .....[9] قىلسۇن. ئەگەر ئەلگە ئاخىرىدا بىر تال قالسا، ھاجىتىگە يېتىدۇ. ئەگەر ئىككى تال قالسا، ئارزۇ قىلمىسۇن، كىشى ئەمەلگە ئاشماس. ئەگەر ئۈچ تال پۈرچاق قالسا، بەلكى ئۇ كىشتىن زىيان يېتەر. ئەگەر تۆت تال قالسا، ناھايىتى كۆپ جاپا ـ مۇشەققەت ۋە دىشۋارچىلىقتىن كېيىن ھاجىتىگە يېتىدۇ. ئەگەر بەش تال پۈرچاق قالسا پات ئارىدا مۇرادىغا يېتەر. ئالتە تال پۈرچاق قالسا كېچىكمەي پاتلا مۇرادىغا يېتەر. يەتتە تال قالسا ھەرگىزمۇ تىلىكىگە يېتەلمەس (تەقدىرىتائالا گۇۋاھتۇر).

قۇلاق قىچقىرغانلىك بايانى

ئەگەر شەنبە كۈنى قۇلاق قىچقىرسا، بىرەر خەۋەر ئاڭلايدۇ.
يەكشەنبە قۇلاق قىچقىرسا، پادىشاھ غالىب بولىدۇ.
دۈشەنبە كۈنى قۇلاق قىچقىرسا، سەپەرگە چىقىدۇ.
سەيشەنبە كۈنى قۇلاق قىچقىرسا، دەرھال پايدا كۆرىدۇ.
چارشەنبە كۈنى قۇلاق قىچقىرسا، ياخشىلىق كۆرىدۇ.
پەيشەنبە كۈنى قۇلاق قىچقىرسا، پادىشاھلاردىن ئىنئام ئالىدۇ.
جۈمە كۈنى قۇلاق قىچقىرسا، ئۆيىگە مېھمان كېلىدۇ.

ئۆي كۆچمەكنىڭ بايانى

ئۆيدىن ئۆيگە كۆچەرگە يەكشەنبە،
چەھارشەنبە كۆچسە مىرادى ھاسىلدۇر،
ياخشى ئېرمەسكىم ئەيلەدىم تەنبە[10].
كۆچكۈچىنىڭ غايىبى ھازىردۇر.
ئەي بەرادەر، بۇ كۈنى ئەيلە ھەزەر،
پەنجىشەنبە كۆچەردىن ئەيلە ھەزەر،
ۋەرنە مالىڭغە بولغۇسىدۇر زەرەر.
ۋەرنە مالىڭ بولغۇسىدۇر خەتەر.
بەلكى دۈشەنبە كۆچەرنىڭ ئەھكامى،
خوب ئىمەسدۇر كۆچەرگە ئازىنە،
كىم كۆچەر ئۆكسۈگەي ئانىڭ مالى.
چۈنكى تۈغقان ئارا چۈشەر گىنە.
سېھشەنبە ئېرۇر بىغايەت خوب،
نەقىل شەنبە قەچان يەمان ئولغاي،
پادىشاھلاردىن كۆرۈر ئىنايەت كۆپ.
مېھمان ئۆزرە.....مېھمان ئولغاي.

ئىگىن كەسمەكنىڭ بايانى

كىشىكىم كەسسە ئىگىن رەۋزە شەنبە،
كى ئوغرى ئالغاي، ياكى سۈغا ئاققاي.
بولۇر بىچارە، ئۈفراغۇنچە تەندە.
ئەگەر چەھارشەنبە كەسسە، بىسىيار
ئەگەر يەكشەنبە كەسسە بىناگاھ،
تەۋانگەر[11] بولغۇسەن، يەنە كىردار[12].
قالۇر غەمگە، ياراشماس بولسۇن ئاگاھ.
بولۇر ئالىم، ئىگىن پەنجىشەنبە كەسسە،
كى دۈشەنبە مۇبارەك، كەسسە ئىگىن،
بولۇر ئىلمى زىيادە، بۇنى بىلسە.
كى خۇشھال بولغاي، بولماس غەمكىن.
ئەگەر ئازىنەدە كەسسە ئىگىن خۇب،
ئەگەر سېھشەنبە كەسسە سەرۇپاي،
بولۇر ئۇمرى ئۇزۇن، دەۋلەتى كۆپ.

ئىگىن كىيمەكنىڭ بايانى

كىيمە شەنبە يېڭى ئىگىن زىنھار، بولسەگەر سۇ ئىچرە، ئوتغە كۆيەر.
كىيسەڭ ئەلبەتتە بولغايسەن بىمار. چەھارشەنبە كىيەرغە راغىب بول،
كىيسە يەكشەنبە خۇبدۇر يېڭى ئىگىن، ئىگىن ئۇستۇن ئىگىنگە تالىب بول.
مۇنى بىلگىل پات ئۇفراغاي لېكىن. پەنجىشەنبە كىيىڭكى دىيبا[14] دۇر،
جامە دۇشەنبە كىيگەن ئول بىباك، فەرزەندىڭىزغە بۇ مىسلى زىيبادۇر.
ماتەم ئولغاي يەقاسىن ئەتكەي چاك. جۇمئەدە سۇننەت ئولدى نەۋئى جامە،
كىمىكى سېھشەنبە جامە كىيەر، .....خاھى تەقي[15]، خاھى ئىمامە[16].

ئىگىن يۇيماقنىڭ بايانى

.....[16] يۇيسە ئازىنە كۇنى، يۇيساڭ ئەلبەتتە بولغايسەن بىمار.
ياخشىلىق كۆرگەي تۇنۇ كۇنى. سېھشەنبە يۇيسا داۋا بولغاي،
شەنبە ئىگىن يۇيماقنى خۇب دېمە، بىسەبەپ ھاجەتى رەۋا بولغاي.
غەم بىرلە قايغۇنى بىھەد يېمە. چەھارشەنبە كۇنى ئىگىن يۇيدى،
يۇما يەكشەنبە ئىگىندىن كىر، ساتسا ئەلبەتتە كۆرەر سۇدى.
ئەر ـ خاتۇن ئولغاي ئەجەب دىلكىر. پەنجىشەنبە ئىگىن يۇيماڭ زىنھار،
يەنە دۇشەنبە ئىگىن يۇيماڭ زىنھار، مالىڭىزغا بولۇر زىيان بىسىيار.

غۇسلىنىڭ بايانى

.....[17] غۇسلى قىلسا رەۋزە شەنبە، ئەگەر غۇسل ئەيلەسەڭ بولغايسەن بىمار.
بولۇر ئۇمرى ئۇزۇن جان، تەنبە. تەننى چاھارشەنبە كىم ئارىغلار،
ئەگەر يەكشەنبەدە غۇسل ئەتمە ناگاھ، بولۇر نېئمەت تولا، كۆرگەي ئاسىغلار[18].
بولۇر رەنجى زىيادە، ئۇمرى كۇتاھ[19]. تەنىڭنى پەنجىشەنبە يۇيما ئەي جان،
دۇشەنبە غۇسلى قىل ئەي يار، زىنھار، ۋەگەرنە مالىڭغە بولغۇسى نۇقسان.
بولۇر رىزقىڭغە رەۋان مال بىسىيار. تەنىڭنى رەۋزە جۇمئە ئەيلەسەڭ پاك،
سېھشەنبە سۇ قۇيمە تەنگە زىنھار، يەنە جۇمئەغىچە بولماسسەن غەمناك.

چاچ چۇشۇرمەكنىڭ بايانى

كىمىكى شەنبە چۇشۇرسە ساچىنى، سىنغۇسىدۇر ئاياغ ياكى جەينە[20].
قوندى ئىززەت قولىغا لاچىنى. دۇشەنبەدە تۇشۇرسە ساچىنى،
كىشى ساچىن تۇشۇرسە يەكشەنبە، كىيدى باشىغە تەخت ـ تاجىنى.

سېھىشەنبە تۇشۇرسە غەمگە قالۇر،
ئىزدىگەي، تاپماغاي ئاراجىنى[1].
چەھارشەنبە تۇشۇرسە ساچىنى،
يېمەگەي دەرد - غۇسسە كاجىنى.

پەنجىشەنبە ساچىگنى سالدۇرسالى،
كۆرمەگەيسەن قارىنىنالى ئاچىنى.
رەۋزە ئازىنە تاپقايسەن بىشەك،
ئاخىرەت مۇلكىنىالى خىراجىنى.

تىرناق ئالماقنىڭ بايانى

هەزرىتى مۇھەممەد مۇستەفا سەللەللاهۇ ئەلەيهى ۋەسەللەم پەرمان قىلىپ مۇنداق دېگەن: «شەنبە، يەكشەنبە، سەيشەنبە، چارشەنبە كۈنلىرى هەرگىز تىرناق ئالماڭلار».

ئەگەر دۇشەنبە كۈنى تىرناق ئالسا تەڭرىتائالا ئۇ كىشىگە كاتىبلىقنى ئەتا قىلۇر، ئەگەر پەيشەنبە كۈنى تىرناق ئالسا ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي.

بەخت - تەلەي سائىتى

مۇشۇ بەخت ئۇستىدە تۇغۇلغان ئادەم ئىللىق چىراي ۋە ئۆتكۈر كۆزلۈك بولىدۇ. ئۇنىڭ نىشانىسى بېشىدا، قۇرسىقىدا هەم ئۇچىسىدا بولىدۇ. ئەمما ئۇ ئادەمنىڭ تۇزى شورلۇق بولىدۇ. كىشىگە ياخشىلىق قىلسا، ئاقىۋەت ئۇنىڭدىن يامانلىق كۆرىدۇ. ئەمما بىرەر يۇرتنىڭ چوڭى (باشقۇرغۇچىسى) بولىدۇ. مال - دۇنياسى كۆپ بولۇپ، دوستلىرى بىلەن بىللە خۇشال - خورام يەپ - ئىچىدۇ. خوتۇنىدىن بەختى ئېچىلمىدۇ. هەرگىز باشقىلارنىڭ مىننىتىنى كۆتۈرمەيدۇ. بىرەرسى بىلەن بىرلىشىپ بىرەر ئىش قىلسا (ئورتاقچىلىق) نەتىجىسى ياخشى بولمايدۇ. ئۇلۇغلارغا يېقىنچىلىق قىلىپ، ئۇلار بىلەن بىللە بولسا بەك ياخشىدۇر.

بۇ تەلەيلىك ئادەمگە يىللاردىن چاشقان يىلى يارىشىدۇ. ئايلاردىن ئاشۇرا ئېيى، كۈنلەردىن سەيشەنبە كۈنى ياخشى. مال - مۇلۇكتىن ئالتۇن - كۈمۈش، خىزمەتكارلاردىن ئەر كىشى بولسا ئىنتايىن ياخشى. ئەگەر ئۆيلەنمەكچى بولسا، ئوت يۈلتۇزلۇق ياكى شامال يۈلتۇزلۇق خوتۇن ياراشقاي. يېڭى چىققان ئاينى كۆرسە خوتۇن - قىزلارنىڭ يۈزىگە قارىسا ياراشقاي.

بۇ ئادەمگە نىسبەتەن تىرىكچىلىك ئۆيى جەددى ئېيىغا توغرا كېلىدۇ. قاچانكى كۈن هەمەل بۇرجىگىگە كەلسە، ئۇ ئادەمنىڭ ئەھۋالى ناهايىتى ياخشى بولىدۇ.

مال - دۇنيا ئۆيى سۇر ئېيىدۇر. يېشى چوڭايغانسېرى ئۇ كىشىنىڭ دۆلىتى زىيادە بولۇپ، مال - مۇلكى كۆپىيىدۇ.

ئاكا - ئۇكا ئۆيى هەمەل ئېيى بولۇپ، قېرىنداشلىرىدىن ياخشىلىق كۆرىدۇ.

ئاتا - ئانا ئۆيى سەرتاندۇر. ئاتا - ئانىسىدىنمۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدۇ.

بالا - چاقىلىرىنىڭ ئۆيى ئەسەد ئېيى بولۇپ، ئۇ كىشىنىڭ بالىلىرى كۆپ بولىدۇ ۋە بالىلىرى ئۇنىڭغا ياخشىلىق كەلتۈرىدۇ، بالىلىرىدىن پەخىرلىنىدۇ.

كېسەللىك ئۆيى سۇنبۇلەدۇر .....[2]

ئىزاھاتلار:

① قابىل، ھابىللار ـــ ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغۇللىرىدۇر.
② ھىجامەت ـــ يەرلىك ئۇسۇلدا قان ئالدۇرۇش.
③ مۇجاھىد ـــ تىرىشىش، كۈرەش قىلىش ..... (بۇ يەردە كۆچمە مەنىدە قوللىنىلغان).
④ چاشتىگاھ ـــ ناشتا ۋاقتىتىن باشلاپ سائەت 10 لارغىچە ئارىلىق.
⑤ سۇبھى كازىب ـــ يالغان سۇبھى، بۇ يەردە تېخى تاڭ ئاتمىغان چاغنى بىلدۇرىدۇ.
⑥ سۇبھى سادىق ـــ راست سۇبھى، تاڭ يورۇغان سۇبھى ۋاقتىنى دېمەكچى.
⑦ ئەھلى ـــ خوتۇن ـ بالىلىرى.
⑧ كۆپ چېكىت ئورنىدىكى سۆزلەر ئۆچۈپ كەتكەن.
⑨ قولىيازمىدا كۆپ چېكىت ئورنىدىكى سۆزلەر يوقالغان.
⑩ تەنبە ـــ تەنبىھ.
⑪ تەۋانگەر ـــ باي، پۇللۇق.
⑫ كىردار ـــ ئامال، ئۇسۇل، ھەرىكەت.
⑬ دىيبا ـــ كىمخاپ، تاۋار ـ دۇردۇن. نەپىس، كۆركەم، گۈزەل.
⑭ تەقىي ـــ تەقىيە، دوپپا، تۇماق.
⑮ ئىمامە ـــ سەللە، باشقا ئوراپ چىگىۋالىدىغان رەخ، لاتا.
⑯ كۆپ چېكىت ئورنىدىكى سۆزلەر ئۆچۈپ كەتكەن.
⑰ كۆپ چېكىت ئورنىدىكى سۆزلەر يوقالغان.
⑱ كۇتاھ ـ قىسقا.
⑲ ئاسىغ ـــ پايدا، مەنپەئەت.
⑳ ئاياق ـ جەينە ـــ پۇت ـ قول.
㉑ ئاراج ـــ ئىلاج.
㉒ بۇ قولىيازمىنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى قىسمى يوقالغان.

بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر تارىخى

ھېرمان ۋامبىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: باۋۇدۇن نىياز

ئەمدى تېمۇرنىڭ ئۆز ۋەتىنىدىكى ئىشلىرى توغرىلىق تەپسىلى سۆزلەپ، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشغالىيەت يۈرۈشلىرى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز. بۇ كېيىنكى ۋاقىتلار ماۋەرائۇننەھر تارىخىنىڭ ئەڭ شەۋكەتلىك ۋاقىتلىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھازىر بۇ توغرىلىق تەپسىلى توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. بىراق ئەسىرىمىزنىڭ تار سەھىپىسىدە ئۇلارنىڭ نەتىجىلىرىنىلا سۆزلەپ ئۇتۇش بىلەن كۇپايىلىنىمىز. تېمۇر ۋە ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى ھاياتى تەپسىلى بايان قىلىنغان بەزى مەنبەلەر ياۋرۇپالىق ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ياخشى تونۇشلۇق.

تېمۇرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىتا چېگرىسىدىن سىرتقا قارىتا تاجاۋۇزى دەسلەپ شىمالغا، يەنى جۇجى ئۇلۇسىغا قارىتىلدى. ئۆز ئارا قاتتىق توقۇنۇشلار نەتىجىسىدە بۇ ئۇلۇس ئەھلىنىڭ كۆكرەكلىرىدە تاجاۋۇزچىلار قىلىچىنىڭ ئىزلىرى قېپقالدى. ئۇرۇسخانىنىڭ زەبەردەستلىكى بىلەن توختامىش ئۆز ئاتىسىنىڭتەختىدىن چۈشۈرۈلۈپ، تېمۇرنىڭ يېنىغا ھامىيلىق تەلەپ قىلىپ كەلدى. توختامىش ھىجرىيىنىڭ 777 (مىلادىيىنىڭ 1375) ـ يىلى جېتىلەرگە قارشى ئۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. ئۇنىڭ بۇ چاغدىكى ئىشلىرى تېمۇرنىڭ كۆڭلىگە ناھايىتى بەك ياققان بولسا كېرەك، ئۇ توختامىشنى دوستانە ھالەتتە ئۆز ھوزۇرىدا قوبۇل قىلىپ سەمەرقەندگە ئېلىپ كەتتى. ئۇنىڭغا نۇرغۇن سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلدى ۋە ھازىرقى تۇركىستاندىكى ئوترار ۋە سەبران ۋىلايەتلىرىنى ئۇنىڭ مۇلكى قاتارىدا ئۆتۈنۇپ بەردى. ئۇنى ئۆز رەقىبىگە قارشى تۇرالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە قىلىپ يېتىشتۇردى. ئۇرۇسخان شۇ چاغدا ئوغلى توختاقاينى لەشكەرلەر بىلەن توختامىشنى قوغلاشقا ئەۋەتتى. لېكىن، توختامىشقا تەلەي ئىككى تەجرىبىدىن كېيىنمۇ يار بولمىدى. ئۇ يېڭىلدى. جاراھەتلىنىپ يېرىم يالىڭاچ ھالەتتە قېچىپ، ئۇچىنچى قېتىم تېمۇردىن پاناھلىق تىلىدى. شۇ سەۋەبتىن تېمۇر مېھمانىنىڭ كۆڭلىنى ئېلىش زۆرۈرىيىتى بىلەن ئۆزى لەشكەر بېشى بولۇپ ئۇرۇسخانغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. بۇ مەملىكەتنىڭ سەھرالىرىدىكى سوغۇق ۋە يامغۇر جەڭ قىلىشقا قەتئىي ئىمكانىيەت بەرمىدى. ئىككى قوشۇن بىر نەچچە ئايغىچە ئۇرۇش قىلالماي، ھەركەتسىز ھالەتتە تۇرۇپ قىلىشقا مەجبۇرى بولۇشتى. تېمۇر ھىجرىيىنىڭ 778 (مىلادىيىنىڭ 1376) ـ يىلى باھار مەزگىلىدە يەنە ئۆز مىللىتىنى ھىمايە قىلىشنى

---

① بېشى ئۆتكەن ساندا.

خالىغانلىقتىن بۇ ئىش يەتكىل چۈشتى. چۈنكى، بۇ چاغدا ئۇرۇسخانمۇ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى توختاقايمۇ ۋاپات بولۇپ كەتكەن ئىدى. توختامىشقا رەقىب سۈپىتىدە پەقەت ئۇرۇسخاننىڭ كىچىك ئوغلى تېمۇرمەلىكلا قالغان ئىدى. ئەلبەتتە ئۇ ئىتتىپاقداشلارنىڭ لەشكەرلىرىگە قارشى تۇرالمىدى. تېمۇر قارا تال يېنىدا ئۇلار ئۇستىدىن غەلىبە قىلدى ۋە ئۇنى ئەسىرگە چۈشۈردى. توختامىش ئازراق ھاللىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزبېكنىڭ غالىبانە تاجاۋۇزىنى داۋام قىلدۇرۇپ، پۈتۈن قىپچاق خانلىقىنى ئىگىلىدى. ماماينى يېڭىپ، ۋەھشىيانە ھۇجۇم ئوتلىرىنى يەنمۇ ئۇزۇنراققا ــ روسىيە زېمىنىگە قەدەر كېڭەيتتى. ھىجرىيىنىڭ 786 (مىلادىيىنىڭ 1384) ـ يىلىدا موسكۇا شەھرىنى كۆيدۇردى. قورال كۈچى بىلەن مەستانە بولغان بۇ ئادەم ئۆز ھامىيىسىغا لازىم بولغان مىننەتدارلىقنى تېزلا ئۇنتۇپ كەتتى. ئۇ پۈتۈنلەي جاھانگىرلىك ۋەسۋەسىگە چۆمۈپ، ھىجرىيىنىڭ 789 (مىلادىيىنىڭ 1387) ـ يىلى، يەنى تېمۇر ئەزەربەيجاندا تۇرۇۋاتقان پەيتتە ھەزەر دېڭىزى ساھىلىدىكى غەربىي ۋىلايەتلەرگە تاجاۋۇز قىلدى. تېمۇرنىڭ ئوغلى مىرانشاھ كۇر دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپىگە قاراپ ئۇنىڭغا قارشى يۈرۈش باشلىدى. توختامىشنىڭ ئىلغارى يېڭىلدى، ئۇ چېكىنىپ قاچتى. تېمۇر مۇشۇنداق ھالەتتىمۇ كەڭچىلىك رازىمەنلىك ئالامىتىنى كۆرسەتمەپ، «پاراكەندىچىلىك باشلىغۇچى ئاللانىڭ نەپرىتىگە ئۇچرايدۇ» دېگەن ھەدىسنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن سۈلھى تۈزۈشكە رازىلىق بىلدۈردى. توغرا، ئۇ بۇ ئىشنى مۇۋاپىق پۇرسەتنىــى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈنلا قىلدى. ئىككى يىلدىن كېيىن ئۆزبېكنىڭ ھەقلىق رەۋىشتىكى غەزىپىنى ئىپادىلەپ، ھىجرىيىنىڭ 791 (مىلادىيىنىڭ 1389) ـ يىلى قىش پەسلىدە ــ قار ئاتنىڭ كۆكرىكىگە قەدەر ياغقان مەزگىلدە سەمەرقەنتتىن ھەرىكەت باشلىدى. شىمالدىن ھۇجۇم قوزغىغان توختامىشنى سەيھۇن بويلىرىدا مەغلۇب قىلدى. باھار پەسلىگە يەتكەندە ئىككىنچى قىرغاقتا يەنە بىر قېتىم غەلىبىگە ئېرىشتى. لېكىن، يەنىلا ئۇنىڭ غەزىپى بېسىلمىغان ئىدى. ھىجرىيىنىڭ 793 (مىلادىيىنىڭ 1391) ـ يىلى قىشتا تېمۇر مەخسۇس مۇنتىزىم قوراللانغان لەشكەرلىرى بىلەن توختامىشقا قارشى ئۇزلۇكسىز جەڭگە ئاتلاندى. جەنۇبىي سىبىرىيەنىڭ ئادەمسىز چۆللىرىدە ئالتە ھەپتىگىچە يۈردى. ئۇنىڭ چۆلدىكى بۇ سەپىرى شۇ قەدەر قىيىنچىلىق ۋە زىيان ـ زەخمەتلەر بىلەن تولغانىدىكى بۇنى ئەڭ ئېگىز تاغلارنىڭ ئۇستىدىن بېسىپ ئۆتكەنلىككە تەڭلەشتۇرۇش مۇمكىن. چارچاش ۋە ئاچلىقنىڭ دەرد ـ ئەلىمىگە يولۇققان لەشكەرلەر دۇشمەننى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە ئىزدەپ يۈردى. ئاخىرى ئۇنى ماي ئېيىدا يايىق (ئۇرال) دەرياسىنىڭ ياپ ـ يېشىل ساھىللىرىغا كېلىپ تاپتى. جەسۇر ۋە شانلىق ئاتلىق قوشۇنلار كۆرىشى باشلاندى. ھەر ئىككى قوشۇن ئۇچ كۈنگىچە قەھرىمانلىق بىلەن جەڭ قىلىشتى، ئاجايىب غەيرەت ـ شىجائەت كۆرسەتتى. ئەمما توختامىش ئۆز قەرىنداشلىرىنىڭ خىيانەتكارلىقى سەۋىپىدىن مەغلۇب قىلىنىپ، ئازادلىقنى قېچىش ئارقىلىق ئىزدەشكە مەجبۇر بولدى. تېمۇر ئوقتەك تېزلىك بىلەن ئۇنى روسىيە تەرەپكە قوغلاپ سۈرۈپ، موسكۇاغىچە بېرىپ يەتتى. ئەگەردە ماۋەرائۇننەھر قەھرىمانى ئېھتىيات بىلەن ئورتا دەرىجىدىكى يولنى تۇتمىغاندا ئىدى، موسكۇا ئاھالىلىرى گىببىۇننىڭ تەبىــرىچە بۇۋى مەريەمنىڭ مۆجىزىنەما سۈرىتىدىن باشقا ھېچ بىر ھامىي تاپالماس ئىدى. 11 ئايلىق سەپەردىن كېيىن ئىنتايىن كۆپ ئەسىرلەر بولۇپمۇ غەنىيمەتلەر ۋە شىمالنىڭ جاۋاھىراتى بىلەن ئۆز پايتەختىگە قايتتى. ئەسىرلەرنىڭ ئىچىدە دۇشمەننىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرى ۋە ئايالىمۇ بار ئىدى. ئۇ بۇرۇنقى چىڭگىز مەملىكىتىنىڭ ئەڭ چوڭ ئىككى قىسمىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالالىغانلىقى بىلەن پەخىرلىنىشكە ھەقلىق ئىدى. ئەمدى ئۇنىڭغا سەلتەنەتنىڭ

بارلىقى ئۇچىنچى بىر قىسىملا يەنى ئىران، ئەرەبستان، ھىندىستانىنىڭ بىر قىسىملا نۇقسانلىق بىلىنەتتى. ئۇ ئەينى زاماندا شىمالغا خاتىمە بېرىپ، ئۆز نەزەرىنى غەرب تەرەپكە توسقۇنسىز قارىتالايتتى.

تېمۇر پارس يەرلىرىنى يەنى ئىران ۋە خۇراسانىنى ئىگىلەشنى توختاتمىشنى يەكمەستىن بۇرۇن باشلىۋەتكەن ئىدى. ئۇ ھىجرىيىنىڭ 783 (مىلادىيىنىڭ 1380) - يىلىدا ئوغلى مىرانشاھ مىرزىنى بىر قانچە يېتىشكەن سەركەردىلەرگە قوشۇپ خۇراسانىنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. ياش ۋە قەھرىمان ئوغلىنىڭ ئىزى بىلەن ئېچىلغان يولغا تېزلىك بىلەن ئۆزىمۇ يېتىپ باردى. يېڭى جاھانگىر بۇ يەردە ئىككى خانىدان بىلەن جەڭ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شىمالدا سەربەدارىلار سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرەتتى. تېمۇر ئۆزىنىڭ كۈچسىز ۋاقتىدا ئۇلار بىلەن ياخشى مۇئامىلە قىلىشاتتى. بۇلار ئەمدى ھىچ قانداق قىينىچىلىقسىزلا بويسۇندۇرۇلدى. جەنۇبتا كارت ئائىلىسى ھۆكۈم سۈرەتتى. بىزنىڭ قەھرىمان ياشلىقىدىن تارتىپ ئۇلار بىلەن كۈرەش قىلىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ ئىش ئۇنچىلىك ئاسانغا چۈشمىدى. بۇ ئائىلىنىڭ رەئىسى غىياسىدىن پىرئەلى ئۆزىنىڭ تەقدىرىنىسى بۇ تۈرك ئىشغالىيەتچىسىگە تاپشۇرۇشتىن كۆرە قىلىچ تىغىغا تاپشۇرۇشنى ئەۋزەل كۆردى. ئۇ شەرقتە ھىندىقۇش تاغلىرىدىن شىمالدا مۇرغالىبتىن تاكى شاھرۇد چۆللىرىگىچە تارقالغان مەملىكىتىنى ئاجايىپ غەيرەت بىلەن مۇداپىئە قىلىشقا كىرىشتى. ئۇنىڭ قارشىلىقلىرى ئۆلۈم بىلەن ئېلىشىشقا ئايلاندى. پايتەخت شەھرى ھىرات ئىنتايىن قاتتىق جەڭدىن كېيىن ئىشغال قىلىندى. ئەمما باشقا شەھەرلىرى، مەسىلەن: قابۇشان، تۈس، نىشاپۇر، سەبزەۋار قاتارلىق مەشھۇر ئىلىم ۋە سەنئەت مەركەزلىرى ئۆز دەرۋازىلىرىنى ئىختىيارلىق بىلەن ئېچىپ بەردى. ئۇلار ئۆز شەھەرلىرىنىڭ خاراب قىلىنغان تاغلارغا ئايلاندۇرۇلۇشىدىن كۆرە، ئۇنىڭ تېمۇر ئەسكەرلىرىنىڭ ئۆتەر يولى بولۇشىنى ئەۋزەل بىلەتتى. غالىب تېمۇر خۇراسانغا ئافغانىستانىنى، سېيىستانىنى ۋە بىلوجىستانىنى قوشۇۋېلىپ، ھىجرىيىنىڭ 787 (مىلادىيىنىڭ 1386) - يىلى ئەرەبىستانغا ۋە مەخسۇس پارس ئىگىدارلىقىدىكى يەرلەرگە يۈرۈش قىلىشقا ئىمكانىيەت يارىتتى. ئىرانىنىڭ بۇ جايلىرىدا ئەينى ۋاقتىدا ئىككى سۇلالە ھۆكۈم سۈرەتتى. جەنۇبىي فارىستا، ئىسپاھاندا مۇزەپپەرىيلەر ھاكىم ئىدى. ئەمما ئىراق، ئەرەب ھەمدە ئەزەربەيجان ئېلخانىيلارنىڭ قولىدا ئىدى. بىرىنچى سۇلالىنىڭ باشلىقى شاھشۇجا ئاقىل ھەم تەدبىرلىك ئادەم ئىدى. ئۇ جەنۇبتىكى نازۇك ئوغلانلار بىلەن ماۋەرائۇننەھرنىڭ تەجرىبىلىك جەڭچىلىرىگە قارشى تۇرۇشنى مۇۋاپىق كۆرمىدى.

ئۇ ئۆز ئىختىيارى بىلەن تەسلىم بولدى. ھەم ئۆزىنىڭ قىزىنى مەرھۇم جاھانگىر مىرزىنىڭ ئوغلى پىرمۇھەممەدكە بېرىپ، سۇلھىنى نىقاب بىلەن مۇستەھكەملەشكە ئۇرۇندى. ئەمما شەيخ ئۇۋەيس جالايىرنىڭ ئوغلى سۇلتان ئەھمەد باشقىچە پىكىردە ئىدى. ئۆزىنىڭ كورد ئاتلىق قوشۇنلىرىنى ھەم ئەزەربەيجان ھەربىلىرىنى تېمۇر ئەسكەرلىرىگە تاقابىل تۇرالايدىغان كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە دەپ ھېسابلايتتى. نەتىجىدە ئۇ جەڭگە كىرىشتى - دە، دەرھال مۇۋاپىقىيەتسىزلىككە دۇچ كەلدى. دەرھال ئۆزىنىڭ غايەت گۈزەللىككە ئىگە شۆھرەتكە لايىق سۇلتانىيە نامىلىق تەختگاھىنى تاشلاپ، باغدادقا چېكىندى. ئەمما ئۇنىڭ رەقىبى ئەرەكسىنى بېسىپ، بىر زەربە بىلەن پۈتۈن كافكازنى ئۆزىنىڭ قول ئاستىغا كىرگۈزدى. ناخچەۋانغا، ئۇرىيانغا، تىبلىستقا ھەم شىرۋانغا پادىشاھ بولۇپ كىردى. ئۆزىنىڭ قوراللىقلار كىرمىگەن ئۆيلىرى، پايانسىز كەتكەن پاتقاق ۋە سازلىقلىرى بىلەن شۇ چاققىچە دۇشمەننى توختىتىپ كەلگەن گىلان، ئاخىرى بويسۇنۇپ تەسلىم بولۇشتىن باشقا

چاره تاپالمدی. ئەرمەنستان پادىشاهى تاهىرجاننىڭ مەشھۇر ۋان قەلئەسى ئىگەللەنگەندىن كېيىن يىراق شەرقتىكى شەۋكەتلىك خاقانلىقنىڭ ئەمىرى سۇپىتىدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى داۋاملاشتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، تۇرك خاقانلىقىنىڭ بۇ غەزىپى سەپەردە پەقەت قارا قويۇنلۇق (قارا قوزى) خاندانلىقى بىلەن ئىسيانكار ئىسپاهان شەهرىنىڭ دەل ئوستىگە قارىتىلدى. بۇ خاندانلىق ئۆزىنىڭ ئەخلات، ئادىل ۋە جۇۋاز قاتارلىق ئەڭ مۇستەھكەم قەلئەلىرىنى ساقلاپ قالالمدى. ئىسپاهان تېمۇر بىلەن ئەھدىنامىسىنى بۇزۇپ، ئۇنىڭ 3000 ئەسكىرىنى يوقاتقانلىقى ئۈچۈن، شەهەر ئاهالىسى 70.000 كىشىنى قۇربان بەردى. بۇ ئىنتايىن چوڭ قۇربان بېرىش بولدى. شاهشۇجانىڭ ئوغلى زەينەلئابىددىننى تەهلىكىگە سالدى. ئۇ تارتىۋېلىنغان تەۋەلىكىنى قايتۇرۇۋېلىش مەقسىتىدە قايتىپ كەتتى. تېمۇر شىرازدىكى مۇزەپپەرىيلەرنىڭ تەختىنى رەسمىي قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، ھىجرىيىنىڭ 791 (مىلادىيىنىڭ 1389) - يىلىدا تەنتەنە بىلەن شەۋكەتلىك ھالدا سەمەرقەنتكە قايتىپ كەتتى. ئۇ ئادىتىگە ئاساسەن بوش ۋاقتىنى ئوۋ قىلىش ۋە ئەيشى - ئىشرەت بىلەن ئۆتكۈزۈپ ئىستىراهەت قىلدى. سەپەر هاردۇقلىرىنى چىقارغاندىن كېيىن، يېڭىدىن كۈچ توپلاپ، يەنە ئۆز مەقسىدىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كىرىشتى. دەل شۇ ۋاقىتتا، يۇقىرىدا سۆزلەنگىنىدەك توختامىشقا قارشى يۈرۈش باشلانغان ئىدى. شۇنىڭدىن قايتقاندىن كېيىن، تېمۇر غەربتە «بەش يىللىق ئۇرۇش» نامى بىلەن داڭ چىقارغان ئۇرۇشقا كىرىشتى. بۇ سەپەردىكى مەقسىدى، ئۆز دائىرىسى ئىچىدە قوزغالغان پىتنە - ئىغۋا، ئىسيانكارلىق ئىشلىرىنى باستۇرۇش باهانىسى بىلەن ئىران ۋە ئەرەبىستاننى پۈتۈنلەي بويسۇندۇرۇپ، ئاۋالقى سەپەرلىرىنىڭ هەقىقىي نەتىجىلىرىنى كۆرۈشتىن ئىبارەت ئىدى. ھىجرىيىنىڭ 794 (مىلادىيىنىڭ 1392) - يىلىدا سالامەتلىكى ياخشى بولماي، داۋالىنىپ شىپالىق تاپقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ مەخسۇس مۇنتىزىم ئەسكەرلىرى بىلەن هەمۇيە يېنىدا ئامۇ دەرياسىنى كېچىپ ئۆتتى. ئىرانىنىڭ شىمالى ناهىيەسىنى بويلاپ ئاستىرابادقا، ئاسىي مازاندىرىغا باردى. تاغلىق ئىرانىنىڭ ئاساسىي شەهرى هېسابلىنىدىغان ئامۇل هەم مۇتەئەسسىپ هەشاشىينلار (ئاساسىنلار) نىڭ ياكى پىدائىلارنىڭ قارار گاهى ئىدى. شىددەتلىك جەڭدىن كېيىن شەهەر ئىگىلەندى. جەسۇر مۇداپىئەچىلەرنىڭ مەرتلىكى بىلەن شۇنچىلىك قان تۆكۈلدىكى، شەرق تارىخچىلىرى بۇنى سۆز بىلەن ئىپادىلەشكە ئاجىز ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇشتى. ئەلۋەتتە، بۇ خىل قاتتىق باستۇرۇشتىن كېيىن سۇكۇت تۇگىدى. ئەمدى تېمۇر قانغا تويغان ئەسلىھەلىرى بىلەن لۇرىستان ۋە خوزىستان ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. هەمەدانغا، بەرۇجادقا دىزپۇلغا گويا ئۇچقاندەك يېتىپ باردى. مۇستەهكەم تاغ قەلئەسى قەلئەئى سەفىدنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئادەتتىكى تېزلىكى بىلەن شاه مەنسۇر مۇزەپپەرىيگە هۇجۇم قىلدى. بۇ شاه تېمۇر كەتكەندىن كېيىن مۇزەپپەرىيلەرنىڭ بەش خانلىقىنى بىرلەشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ قول ئاستىغا مەخسۇس كۈچ توپلىغان ئىدى. لېكىن، غەلىبە ئارقىلىق روھلىنىپ كەتكەن تۇركلەرگە قارشى تۇرالمىدى. پاتىل دېگەن جايدا ناهايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. شاه مەنسۇر ئۆز ئاتلىق قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە تۇركىستان قوشۇنلىرىنىڭ سېپىنى يېرىپ كىردى. خۇددى ئارسلان كەبى هەممىسىنى يىمىرىپ، تېمۇرنىڭ يېنىغىلا يېتىپ باردى. تېمۇرنىڭ يېنىدا پەقەت 14 - 15 نەپەرلا كىشى قالغان بولۇپ، ئاجىز هالەتتە ئىدى. لېكىن، ساقچىلىق قىلىۋاتقان شاهرۇخ مىرزا شاه جەنسە تەرەپتىن قاچقان لەشكەرلەردىن بىر قىسمىنى توپلاپ هۇجۇمچىلارنىڭ يولىنى كەستى - دە، مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىشقاندىن كېيىن شاه مەنسۇرنىڭ بېشىنى كېسىپ ئادەتتىكى تەبرىكلەش شەكلىدە ئۇنىڭ ئېتىنىڭ تۇيىقى

ئاستىغا تاشلىدى ـ دە: «بارلىق دۇشمەنلىرىڭىزنىڭ كاللىسى ئېتىڭىزنىڭ تۇياقلىرى ئاستىغا مانا مۇشۇنداق چۈشسۇن!» دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن دۇشمەنلىرى پۈتۈنلەي مەغلۇب بولدى. مۇزەپپەرىيلەرنىڭ خاندانلىقى تامامەن قىرىلىپ تۈگىدى. بۇ سۇلالىدىن پەقەت ئىلگىرى كور قىلىنىپ، سەمەرقەندگە ئۆتىلگەن پەرزەنتلىرىدىن بىر كىشىلا تىرىك قالدى. تېمۇر مۇزەپپەرىيلەرنىڭ مەغلۇب قىلىنغان مەملىكەتلىرىنى ئۆزىنىڭ سەردارلىرىغا تەقسىم قىلىپ بەرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ خەزىنىلىرىنى ئېلىپ، ھىجرىيىنىڭ 795 (مىلادىيىنىڭ 1393) ـ يىلىدا ئەرەب ۋە ئىراقنى ئىگىلەش ئۈچۈن يېڭىدىن سەپەر قىلدى. ئېلخانى ئەھمەد جالايىر بۇ ئىككىنچى ھۇجۇمدا ھالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قالالمىدى. تېمۇر ئەرەبىجانىنى قايتا ئىگىلەپ، كوردىستانىنى ئۆز تەختىنىڭ ئىتائىتىگە ئالغاندىن كېيىن سۇلتانىنىڭ مەخسۇس كېمىسىگە ئولتۇرۇپ دىجلە دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتتى. باغداد ئۇرۇشسىزلا تەسلىم قىلىندى. ئۇنىڭ ھۆكۈمدارى پاجىئەلىك كەربالا چۆلىدە، پەقەت ئەرەب ئېتىنىڭ تېزلىكى سايىسى بىلەنلا ئۆزىنىڭ جېنىنى ئامان ساقلاپ قالالىدى. ئەمما ئوغلى ۋە خوتۇنلىرى غالىب تېمۇرنىڭ قولىغا چۈشتى. بۇ ئەھمىيەتسىز كۈرەش بولدى. شۇ نەتىجىدە مۇقەررەر خەلىپىلىك ئۇچىنچى قېتىم تۈرك ساھىبقىرانىنىڭ قولىغا چۈشتى. مۇبايىنىلىنەھرنىڭ (دىجلە ۋە ئېفرات ئارلىقى) باشقا شەھەرلىرى ــ ماردىن، دىيارى بەكرى ھەم تەخرىت كۆپ قۇربان بېرىشلەر بەدىلىگە قولغا كىرگۈزۈلدى. لېكىن، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، تېمۇرنىڭ غەلىبە بايراقلىرى ئەرمەنىستان ۋە گورجىستان ئۈستىگە ئۆتتى. غەلىبە بايراملىرىنىڭ شادىيانە ئاۋازلىرى گۈزەل موڭغۇل دالاسىدا تېخى پەسەيمەي تۇرۇپلا، ئىككى يىل ئىلگىرى ئىستقات ئېتىلگەن توختامىشىنىڭ يەنە يېڭى كۈچ بىلەن دەربەند يېنىدا كافكازغا تاجاۋۇز قىلىش ئارقىلىق تەھدىت سالغانلىقى ھەققىدە خەۋەر يېتىپ كەلدى. تېمۇر قولىدىكى كۆپۈكلۈك كاسىلىرىنىڭ ئورنىغا يېڭىدىن قورال ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ سەۋىر ـ تاقەت قىلىپ، دۇشمەننىڭ يەنىمۇ يېقىنراق كېلىشى ۋە ئۇرۇشنى ئۆزى باشلىشىنى كۈتۈپ تۇردى. ئۇ ھەر دائىم شۇنداق دەيتتى: «ئوۋنىڭ قاپقانغا ئۆزى كېلىپ چۈشكىنى ياخشى. ئۇنى ئىزدەپ يۈرسەك، ئوۋ قىلىش پۇرسىتى ئۇزاق سوزۇلۇپ كېتىدۇ. قېرى توخۇ قارچىغىدىن قورقمايدۇ. ئەگەر چېكەتكىدە قىزىل قانات ئۆسسە، ئۇ ھەر قەدەمدە ئۆزىنى قاغىدىن ھىمايە قىلىدۇ». ئاخىرقى قېتىمدا ھەزەر دېڭىزىنىڭ شەرقىي ساھىلىدا بولغىنىغا ئوخشاش بۇ قېتىم ھەزەر دېڭىزىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا غەلىبە بايرىقى تېمۇر تەرىپىگە ئۆتتى. توختامىش يېڭىلىپ، سىبىرىيەنىڭ جەنۇبى دالالىرىغا قېچىپ كەتتى. غالىب تېمۇر ئۇنى تەقىپ قىلىپ، روسىيەنىڭ ئىچكىرىسىگە كىردى. موسكۋا شەھرىنى تالان ـ تاراج قىلدى. ئوردىغا ئەمىر قىلىپ ئورۇسخانىنىڭ ئوغلى قوۋۇرچاقنى قالدۇرۇپ، گورجىستانىغا قايتتى. سوۋۇپ قالغان غەلىبە تويلىرىنى يەنە داۋاملاشتۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئاۋۋالقى تۈركىستان سەھرالىسىنىڭ سەرگۈزەشتىپەرەستى بولغان تېمۇر شىمالىي ۋە غەربىي ئاسىيانى ئىگىلىدى. ئۇنىڭ پادىشاھلىق تاجىنى قەدىمدىن تونۇشلۇق بولغان گۈزەل، باي مەملىكەتلەرنىڭ ئادەملىرى زىننەتلەپ چىقتى. ئىسسىق كۆل، ئامۇ دەريا ۋە سىر دەريا بويلىرىدىكى كۈچلۈك جەڭگىۋارلار غەربىي ئاسىيانىڭ پۈتۈن غەزىنىلىرىنى، قىممەت باھالىق ئەشيالىرىنى سەمەرقەنتكە توشۇدى. بارلىق مەملىكەتلەرنىڭ ئەلچىلەر ھەيئەتلىرى مەغرۇر جاھانگىرنىڭ ئايىقى ئاستىغا قىممەتلىك سوۋغىلارنى دۆۋىلەۋەتتى ۋە ئۇنى تەبرىكلەپ تەقدىم قىلىشتى. شۇنداق بولسىمۇ، تېمۇر جاھانگىرلىك شۆھرىتىدىن قانائەتلىنىپ قالمىدى. دەھشەتلىك يۇرۇشلەرگە نىسبەتەن ھەۋىسى پەسەيمىدى. بەش يىللىق ئاسايىشلىقتىن كېيىن ئۇ

ھىجرىيىنىڭ 799 (مىلادىيىنىڭ 1396) ـ يىلى يەنە يۇرۇش قىلىشقا نىيەت قىلدى. ئامۇ ساھىلىدا ئۇنىڭ خوتۇنلىرى، قىزلىرى ۋە ساقچىلىرى ئۇنىڭغا ئاتاپ، گۈزەل قائىدە ـ يوسۇن رەسمىيەتلىرىنى ئۆتكۈزگەن ئىدى. بۇ يەرنىڭ قائىدە ـ يوسۇنى بويىچە، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاقچىلار ـــ ئالتۇن پۇللار ۋە جاۋاھىراتلارنى چاچتى. ئاجايىپ بەزەلگەن مىڭلارچە ئاتلار ۋە خىچىرلار ئۇنىڭغا تەبرىك ھەدىيەسى سۈپىتىدە تەقدىم قىلىندى. ئۇ ئاتىسىنىڭ قەبرىسىدە شۈكرانە پاتىھە بىلەن تىلاۋەت قىلدى. ھەم ئۆزى يوق ۋاقىتلاردا قۇرۇلغان گۈزەل بىنالارنى كۆزدىن كەچۈردى. شۇنداق تەنتەنىلىك دەبدەبىلەر بىلەن سەمەرقەنتكە كىردىكى، ئۇنى تەسۋىرلەشكە قەلەم ئاجىزلىق قىلىدۇ. 63 ياشلىق ساھىبقىران ئىنتايىن كۆپ غەلىبىلەردىن كېيىن، بۇ جايدا ياش مەلىكە توقال خوتۇنىنى قۇچقىغا ئالدى. يېڭى بىنا قىلىنغان گۈزەل ساراي ـــ «دىلكۈشا» نى ئۇنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇردى. ناھايىتى كۆپ قېتىملىق تويلار، بايرامىلار، بەيگىلەر، ئات ئويۇنلىرى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ ئەيشى ـ ئىشرەتنىڭ شاۋقۇن ـ سۈرەنلىرى تېمۇردە قورال ـ ياراق تاۋۇشلىرىنىڭ ھەۋىسىنى قوزغاتقان بولۇشى ئېھتىمال، ئۇ ئىگەللەنگەن يەرلەرنى پايتەختىدە ئوغۇللىرىغا تەقسىم قىلىپ بەرگەندىن كېيىن يەنە جەڭ ئېتىغا مىنىپ، لەشكەرلىرىنى يىراقراق مەملىكەتلەرگە ئېلىپ كەتتى. جاھانگىر دېگەن نامغا مۇكەممەل ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا جەنۇبتا ھىندىستان، غەربتە رۇم (ۋىزانتىيە) ئازلىق قىلاتتى. ھىندىستان دېگەندە مۇسۇلمانئاسىياسىنىڭ ئەڭ نۇرغۇن بايلىقى توپلانغان مەملىكەتلىرىنى، رۇم دېگەندە ئەڭ بۈيۈك شانۇ ـ شەۋكەتنى پەملىگەن ئىدى. شۇ سەۋەپلىك تېمۇر بۇ جايلارنى ئۆزىگە قوشۇپ ئالماستىن تۇرالمايتتى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەقسىدى گانگ ۋە ھىندى دەريالىرى ئارىلىقىدىكى جايلارنى ئىگىلەش ئىدى. ئۇنىڭ نەۋرىسى پىرمۇھەممەد ئالدى بىلەن ھىرات يولى بىلەن مېڭىپ، مولتاننى ئىشغال قىلدى. لەشكەرلەر بۇ سەپەرگە تېمۇرنىڭ ئۆز قوماندانلىقى ئاستىدا بەكمۇ كەڭ كۆلەملىك ۋە دەھشەتلىك ھالدا ئاتلاندى. ئۆزى بەلخ ئارقىلىق ھىندىقۇشنىڭ قارلىق چوققىلىرىنى بويلاپ ماڭدى. ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىنى تىترىتىۋەتكەن سوغۇقلار، تاغلىقلار بىلەن شىددەتلىك توقۇنۇشلارنىڭ ھېچقايسىسى تېمۇرنىڭ سەپىرىگە دەخلى قىلالمىدى. ئۇ ئېگىز قىيالاردىن ئارغامچىغا ئېسىلىپ چۈشۈشكە بۇيرۇق قىلدى. ئۆزىمۇ شۇنداق چۈشۈپ، دۈشمەنلىرىگە دەھشەت سالدى. تېمۇر كابۇل ئارقىلىق ھىندىستانغا كىرىپ كەلدى. ئارىدىن قىرىق يىل ئۆتكەندە ئۇ يۇرگەن تاغ قاپتاللىرىغا ياۋروپانىڭ چوڭ دۆلىتىنىڭ ئەسكەرلىرى كېلىپ، ئۇ جايدىكى قەبىلىلەر بىلەن توقۇنۇشۇپ، قانلىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچىرىدى. ھىجرىيە IX ئەسىرنىڭ ھارپىسىدا ھىندى دەرياسىنى كېچىپ ئۆتتى. تېمۇرنىڭ قول ئاستىدىكى قوشۇن ستېلىج ساھىللىرىدا ئوغلىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، دېھلىگە، سۇلتان مۇھەممەدنىڭ پايتەختىگە سەپەر قىلدى. قولغا چۈشكەن ئەسىرلەرنىڭ ئىنتايىن كۆپلۈكى سەپەرنىڭ سۇرئىتىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۇ يۇز مىڭلاپ ئەسىرلەرنى قەتل قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى. بۇ ئىنتايىن يامان بۇيرۇق ئىدى. ھەر ـ بىر ئەسكەر مۇشۇ بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىشقا ئىشتىراك قىلدى. تارىخچىلار ناھايىتى يۇمشاق كۆڭۈللۈك ئەللامە نەسىرىددىننىڭ 15 نەپەر ھىندى قۇلنى ئۆز خوجايىنىغا نىسبەتەن نەقەدەر نەپرەتلىك كۆز قارىشى بىلەن دەھشەتلىك ھالدا قەتل قىلىشقا مەجبۇر بولغانلىقىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. تېمۇر ئىلگىرى ئۆز دۆشمەنلىرىنى ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇشنى ئۆزىنىڭ كۈچسىزلىكىنىڭ بىشارىتى دەپ ھېسابلايتتى. بۇ ئىستراتېگىيە ھېيلىسىگە بۇ يەردىمۇ ئەمەل قىلدى. ھىندىستانلىقلار ناھايىتى تېزلىك بىلەن ئۇنىڭغا ھۇجۇم قوزغىغان بولسىمۇ لېكىن ئۇلار پۈتۈنلەي مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ھىندىستانىنىڭ بايلىق ۋە سانائەت مەركىزى

هېسابلانغان دېهلى شەهرى ئۆزىنىڭ غەزىنىلىرى ۋە هۇنەرۋەن ئاھالىسى بىلەن بىرلىكتە تۇرك ئىشغالىيەتچىلىرىنىڭ قولىغا چۈشتى. مۇقەددەس شەهەر هېسابلانغان مىترانىڭ قىسمىتىمۇ شۇنداق بولدى. دەهشەتلىك قورقۇنچ كىشىلەرنى ئۆمىدسىزلىككە چۆمدۈردى. ئۇلارغا قىلچىمۇ نىجاتلىق بېرىلمىدى. ئۇلارنىڭ مۇقەددەس سەنئەتلىرى خاراب قىلىندى، بۇتلىرى چېقىلدى. تېمۇر گانگ دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىغىچە بېرىپ، هەر - بىر جايدا ئۆلۈم ۋە خارابە ئىزلىرىنى قالدۇردى. ئۇ هىجرىيىنىڭ 801 (مىلادىيىنىڭ 1399) - يىلىنىڭ ئاپرىل ئېيىدا سەمەرقەنتكە قايتتى. ئۆزى بىلەن بىرگە كۆپلىگەن هىندىستان پىللىرى، رەسساملىرى ۋە باشقا ئەسىرلەرنى بىرگە ئېلىپ كەتتى.

تېمۇرنىڭ هىندىستانغا سەپىرى، ئۇنىڭغا ئىلگىرى ئۆتكەن موغۇل جاهانگىرلىرىنىڭ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆتكەن نادىر شاهنىڭ هىندىگە يۈرۈشلىرىگە ئوخشاش ئىنتايىن تەنتەنىلىك هەربى قەهرىمانلىق ۋە ئولجىغا ئىگە بولۇشتىن ئىبارەت بولدى. ئەمما هىندى ۋە گانگ بويلىرىدا تېمۇرىيىلەر بايرىقىنى تىكلەش يۈز يىل ئۆتكەندىن كېيىن داهى بابۇر مىرزىغا نېسىپ بولدى. بۇنىڭغا قارىماي ۋاقىتلىق بولسىمۇ غەلىبە تېمۇرنىڭ ئابرۇيىنى يەنىمۇ كۆتەردى. ئۇنىڭدا كۈچلۈك روم پادىشاهلىقى بىلەن جەڭ قىلىش هەۋىسىنى ئويغاتتى. گەرچە ئۇنىڭ غەربتىكى ئىلگىرىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ تەسىرى هامان مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما ئىستىلاچىلىق زېمىنىگە قۇرۇلغان پادىشاهلىق بىناسى نۇرغۇن جايلاردا ناهايىتى زەئىپلەشكەن ۋە قاششاقلىققا چۈشۈپ قالغان ئىدى. بۇ جەهەتتىن قارىغاندا ئۇنىڭ ئوغلى مىرانشاهنىڭ ئاجىز باشقۇرۇشى ئەرەبەيجاندا هەقلىق نارازىلىق ۋە ئىسيانلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولدى. قىسقىسى تېمۇر ئۆزىنىڭ پايتەختىدە قىسقا مۇددەت دەم ئېلىپ، غەربىي ئاسىياغا قارشى يېڭى سەپەرگە هازىرلىق كۆرۈشكە باشلىدى. تېمۇر گۈناهكار ئوغلىغا شەپقەت قىلىپ، ئۇنىڭ دوست ۋە مەسلىهەتچىلىرىنى يوقاتقاندىن كېيىن، هىرات ۋە قەزۋىن ئارقىلىق ئەرەكىسگە يۈرۈش قىلدى. ئەڭ ئالدى بىلەن گورجىستاننىڭ ئاسىي كىنەزى مالىك گىئورگىي بىلەن هېسابلىشىشنى نىيەت قىلدى. بۇ بىچارە تېمۇردىن قېچىپ، ماڭغۇلى بولمايدىغان تاغ كامارلىرىدىن ۋە قەلئەلەردىن پاناهلىق ئىزدىدى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى هەممىلا يەردە دەككىگە ئۇچرىدى. ئۇنىڭ قەلئەلىرى ۋە پايتەختى تىفلىس ئىشغال قىلىندى. تېمۇر قىسقا لېكىن مۇشەققەتلىك سەپەردىن كېيىن ئۆزىنىڭ لەشكەرگاهىنى قاراباغنىڭ گۈزەل دالاسىغا قۇردى. تۇركىستان چۆلىنىڭ هەربىيلىرى بۇ مۇشەققەتلىك سەپەردىن كېيىن دەم ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ باشلىقلىرى ئۆزىنىڭ مۇبارەك قېرىندىشى ئوسمانلى سۇلتانىغا، يەنى سۇلتان بايەزىتقا ئۇرۇش ئېلان قىلىپ قويدى. بۇنىڭ سەۋەبى مۇنداق: ئالدى بىلەن شەۋكەتلىك رۇمانىڭ ۋارىسى هېسابلىنىدىغان بۇ سۇلتاننىڭ هاكىمىيىتى ئۇنىڭغا توسالغۇ بولىدىغاندەك بىلىنەتتى. يەنە كېلىپ بايەزىت تۇركمەنلەرنىڭ قارا قويۇنلۇق خانىدانى بىلەن ئىتتىپاق ئىدى. ئۇ پۈتۈن تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ مۇستەقىل هاكىمى بولغانلىقى ئۈچۈن سالجۇقىيلارنىڭ پۈتۈن ئەمىرلىرىنى ئىتائەت قىلدۇرۇشنى ئەمەلدە كۆرسىتىشىم كېرەك، دەپ بىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن تېمۇرنىڭ ئۇنىڭغا نەپرىتى چەكسىز ئىدى. شۇڭا ئاسىيانىڭ غەربىدىكى هەم شەرقىدىكى تۇرك هۆكۈمدارلىرى ئارىسىدا دەهشەتلىك ۋە ۋەهشىيانە ئۇرۇش باشلىدى: ئۇنىڭ تەپسىلاتى توغرىسىدا مۇسۇلمان هەم ناسرانىي تارىخچىلىرى كىشىلەرنى ئاجايىب دەهشەتكە سالىدىغان هېكايىلەرنى خاتىرىلەپ قالدۇرغان. ئاخىرى بۇ ئۇرۇشمۇ تۇرك جاهانگىرىنىڭ پايدىسىغا هەل بولدى.

ئىلگىرى تېمۇر مىسىر سۇلتانى فىروج بىلەن ھېسابلىشىشنى ئويلىغان ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ ئاتىسى تېمۇرنىڭ ئەلچىسى ئەللامە ساۋەنى قەتل قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ساۋەنىڭ ئوغلىمۇ ئۇنىڭدىن قىساس ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈككەن ئىدى. تۈركلەر توساتتىن سۇرىيەگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ ئاۋات شەھەرلىرىنى خاراب قىلدى. سۇرىيەدىكى بۇ غەلىبە تۈركلەر بىلەن ئەرەبلەر ئوتتۇرىسىدا چوڭ نىزا تۇغدۇردى. ئەنە شۇنىڭدىن كېيىنلا، ھىجرىيىنىڭ 805 (مىلادىيىنىڭ 1403) ـ يىلىنىڭ باھارىدا، بايەزىتكە قارشى يۈرۈش قىلدى. بايەزىت كۈچ ـ قۇدرىتى جەھەتتىن تېمۇردىن ئانچە قېلىشمايتتى. مانا مۇشۇ باراۋەرلىك سەۋەبىدىن ئۇ ئۆزىنىڭ دۈشمىنىنى يوقىتىشقا تۇتۇش قىلدى. ئۆز ـ ئارا ئىختىلاپنى بىتىم بىلەن ھەل قىلىشنىمۇ ئىستەمدى، لېكىن تېمۇر ھەم ئۇرۇشنى بەكمۇ ئىلتىماس قىلمىدىغان ئادەم ئەمەس ئىدى. ئۇ سۈاستىن قارا شەھەر ئارقىلىق ئەنقەرەگە يۈردى. دەل شۇ جايدا ئىككى قوشۇن ئوتتۇرىسىدا قانلىق جەڭ بولدى. ئوسمانلىلار پۈتۈنلەي يېڭىلدى. سۇلتان بايەزىت ئۆزىنىڭ ھەربىي بىلەن غالىب تۈركنىڭ قولىغا ئەسىر گە چۈشتى. تېمۇر بۇ شەۋكەتلىك مۇھىم غەلىبە بىلەن كىچىك ئاسىيا (ئاناتولى) نى ئىگىلىدى. شۇ يۈرۈش بىلەن ئىزمىرگە يېتىپ باردى. ئەگەر دېڭىزنىڭ شورلۇق سۇيى توسقۇنلۇق قىلمىغان بولسا، ئۇ ياۋرۇپاغىمۇ بىر زىيارەت قىلغان بولاتتى. ئۇنىڭ لەشكەرلىرى ئەلنى تالان ـ تاراج قىلىپ، خارابلىققا ئايلاندۇرغاندىن كېيىن، ئۇ ھىجرىيىنىڭ 807 (مىلادىيىنىڭ 1405) ـ يىلىدا سەمەرقەنتكە توققۇزىنچى قېتىملىق تەنتەنە بىلەن قايتىپ كېلىش مۇراسىمىنى ئۆتكۈزدى.

يەنە شىكارلار، تويلار ۋە تەنتەنىلىك يىغىلىشلار باشلاندى. بۇ شادىيانە يىغىلىشقا پۈتۈن ئاسىيا مەملىكەتلىرىنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن بىرگە ياۋرۇپا ھۆكۈمدارلىرىدىن، جۈملىدىن ئەڭ ناسرانىي ھېسابلانغان ئىسپانلار دۆلىتىدىن ۋەكىل بولۇپ دون پىيوئى گونزالىس دې كىلاۋىخو ھەم ئىشتىراك قىلدى. ئۇ ئىسپانىيە كارولى ھىنرىخ III تەرىپىدىن تېمۇرگە دوستلۇق ئېلچە قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن ئىدى. تېمۇرنىڭ بەزمىلەردە، ساراي تەنتەنىسى ئىچىدە ھايات لەززىتىگە شۇ قەدەر ئىشتىياق بىلەن بېرىلگەنلىكىنى كۆرگەن كىشى، بۇ ئادەمنىڭ ھارماس ھەربىي ئادەم ئىكەنلىكىنى زادى بىلەلمەس ئىدى. لېكىن ئۇنىڭ بۇ قىسقا ۋاقىتلىق ئىستراھەتلىرى، ئۇنىڭ قەبرىغان چاغلىرىدا ئىستلاچىلىق ئىشلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشنى ئويلاش ۋە غەلىبە تاجىلىرىنى يېغىش مەشغۇلاتىدىن ئىبارەت ئىدى. تۈرلۈك ئەلچىلەرنى رەسمىي قوبۇل قىلىش يىغىلىشىدىمۇ تېمۇر خىتاي ئىمپېراتورىنىڭ ئەلچىسىگە ئۆزىنىڭ قوبۇل قىلىش نىيىتىنىڭ يوقلىقىنى بىلدۈرگەن ئىدى. چۈنكى، پۈتۈن ئاسىيانىڭ يېرىمىنى ئىگىلىگەن شەۋكەتلىك كەمبالا (خىتاي) ھۆكۈمدارنىڭ ئەلچىسى ئۇنى يىللىق خىراجەت تۆلەپ تۇرۇشقا كۆندۈرمەكچى بولغاندا، تېمۇر غەزەپتىن چىداپ تۇرالماي قالغان ئىدى. ھاقارەتلەنگەن ئىززەت ھۆرمىتى ئۇنىڭغا ھېچبىر ئارامىلىق بەرمىدى. ئۇرۇش بولىدىغانلىقى مۇقەررەر ئىدى. ماھىر ھەربىي قاتتىق قىشنىڭ ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى ياخشى قوراللانغان كۆپ لەشكەر بىلەن «ساماۋى چېچەكلەر پادىشاھلىقى» غا قارشى سەپەرگە چىقتى. سەمەرقەنت ئارقىدا قالدى. ھىجرىيىنىڭ 807 (مىلادىيىنىڭ 1405) ـ يىلى 4 ـ يانۋاردا، يامان ھاۋانىڭ سەۋەبىدىن، ئۇنىڭغا قاتتىق سوغۇق تېگىپ قالدى. ئۇ بۇنىڭغا پەرۋا قىلماي سىر دەريانى كېچىپ ئۆتتى. فېۋرالدا ئوترارغا يېقىن جايدا ئوردۇگاھ قۇردى، بۇ جايدا ئۇنىڭ كېسىلى شۇ قەدەر ئېغىرلاشتى، ساراي تەۋپىي مەۋلانا پەزلۇللاھ بىمارىنىڭ ئەھۋالى ئۇمىدسىز ئىكەنلىكىنى توختىماي سۆزلەپ تۇردى. ئۆلۈم بىلەن يۈزلەرچە قېتىم يۈزمۇ يۈز تۇرکىشىپ كېلىشۋاتقان تېمۇر ھاياتىنىڭ بۇ ئاخىرقى دەقىقىلىرىدىمۇ ئۆزىنىڭ قەھرىمانلىق

ۋەزىپىسىگە سادىق بولۇپ قالدى. ئۇنى قورشىۋالغان بالىلىرى، نەۋرىلىرى ھەم قورالداش دوستلىرى دۇنيادىن كۆز يۇمۇۋاتقان ئالى ھۆكۈمدار ئۇچۇن ئاچچىق كۆز ياشلىرىنى تۆكۈۋاتقان پەيتتە ئۇ ھەممىسىنىڭ ئۆز ئارا ئىتتىپاق ۋە دوستانە ھايات كەچۈرۈشلىرىنى ئۈمىد قىلىپ، ئۆزىگە ۋارىس قىلىپ تەينىلىگەن پىرمۇھەممەدكە ئىتائەت قىلىشنى ۋەسىيەت قىلدى. ئۇنىڭ ھوزۇرىغا نەۋرىسى مىرزا خەلىل سۇلتاننى ۋە باشقىلارنى چاقىرىش ئۇچۇن ئىجازەت سوراشقان چاغدا، ئۇ ئۆز ھاياتىنىڭ ئاخايىتى ئاز قالغانلىقىنى كۆيتىپ بۇنىڭغا سەلبى جاۋاب بەردى. ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك ئوغلى شاھرۇخ مىرزىنى كۆرۈپ ئالالمىغانلىقىغا ئەپسۇسلىنىدىغانلىقىنى بىلدۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن ناھايىتى تېز ھالىدىن كەتتى ـ دە، ئىشارەت بىلەن مولا ھەيبەتۇللاھنىڭ قۇرئاندىن بىرەر سۈرە ئوقۇشىنى ئىلتىماس قىلدى. ھىجرىيىنىڭ 807 (مىلادىيىنىڭ 1405) ـ يىلى 17 ـ فېۋرالدا شەئبانىنىڭ 7 ـ كۈنى كەچقۇرۇن جان تەسلىم قىلدى. ئۇنىڭ جەسىدى سەمەرقەندكە ئېلىپ كېلىندى. بۇ يەردە ئۆزى ئىخلاس قىلغان سەئىد بەرەكە ئۇچۇن قۇردۇرغان ھەشەمەتلىك بىنادىكى مەقبەرەگە دەپنە قىلىندى. سەئىد بەرەكە تېمۇرگە ئۇنىڭ ئىستىقبالىدىكى شانۇ شەۋكەتنى غايىبتىن خەۋەر بەرگەن كىشى ئىدى. ئەمدىلىكتە بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى بىر گۇمبەز ئاستىدا مەڭگۈلۈك ئىستىراھەتتە ياتماقتا.

تېمۇر 72 يېشىدا (1333—1405) ۋاپات بولدى. ئۇ ئۆمرىنىڭ يېرىم مەزگىلىدە ماۋەرائۇننەھردە مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. ئاخىرى پۈتكۈل مۇسۇلمان شەرقىغە ھاكىم بولدى. يېگانە شۆھرەت، ھەربىيلەرگە خاس پەۋقۇلئاددە زېھىن ۋە قەتئىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئۇ ناھايىتى ھەقلىق رەۋىشتە ماكىدۇنىيەلىك ئىسكەندەر، سىزار، چىڭگىز ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆتكەن ناپالىئون بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرالايدۇ.

... تېمۇرنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيەتلىرى، قىلغان ئىشلىرىنى تارىخ تەرتىپى بويىچە، كىتابنىڭ ھەجمى كۆتەرگىنىچە ھېكايە قىلىپ، كېيىنكى بابتا قىسقىچە بولسىمۇ ئۇنىڭ سارايلىرىنى، پايتەختىنى تەسۋىرلەپ ئۆتىمىز. چۇنكى، تېمۇرنىڭ تۇزۇمى ماۋەرائۇننەھر ئۇچۇن ئەڭ دەبدەبىلىك دەۋر بولۇپ، تۇرك خەلقى ئۇچۇن شۇنداق نۇر بېغىشلىغىنى بەزى قەۋملەر ۋە ئەللەر ھازىرغا قەدەر ئۇنىڭدىن ھارارەت ئالماقتا. جەيھۇن ۋە سايھۇن دەريالىرىنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى يەرلەر تېمۇرنىڭ ئۆلۈمى بىلەن تەڭ ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈن جاھان ئۇچۇن ئەھمىيىتىنى يوقاتتى. يۇز مىڭلىغان تۇرك ھەربىيلىرى ئۇچۇن، ئىنسانىيەت بۆشۈكى سانالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىن غەربىي ئاسىياغىچە سوزۇلغان ئۆلكىلەر ۋايىغا يەتكۈزگەن قەھرىمانلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى تېمۇردۇر. ئۇنىڭ بەختىلىك تەلىيى بىلەن ئالدىنىپ، كېيىن ئىستىلاچىلىق قىلىچ ئارقىلىق جەيھۇننى كېچىپ ئۆتكەنلەرنىڭ ھېچبىرى ئىنسانىيەتنىڭ بۇ جەڭگىۋار ۋەتىنىدە ئۇنىڭدەك ئۇرۇش مەبۇدىسىنى كۆرۈشكە مۇۋەپپەق بولالمىدى.

دەرۋەقە، ئەمدى ئىران ۋە ئاسىيانىڭ جاھانگىر ساھىبقىرانلىرى ئۇچۇن ئاۋالقىدەك قولايلىق يوق ئىدى. چۇنكى، شايبانىي ۋە نادىر شاھ بۇ مەملىكەتنىڭ غەربىي چېگرالىرىنى تار دەپ بىلەتتى. ياۋروپانىڭ كۈچلۈك دولقۇنلۇق ئوتتۇرا ئەسىرلىرى ئەمدى تۈگىگەن ئىدى. ئۇندىكى يورۇق زامانىنىڭ زىيالىرى گەرچە باشقىچە يول بىلەن بولسىمۇ، يىراق شەرققە كېلىپ يەتتى.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

قەدىمكى جۇغراپىيىلىك تارىخىي ئەسەر — «ھۇدۇدۇلئالەم»

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلەت نۇردۇن

1892 ـ يىلى روسىيىلىك شەرقشۇناس تومانسكىغا ئۇنىڭ پىرسىيىلىك دوستى گۇلىياياگانى بۇخارادىكى كىتابپۇرۇشلاردىن سېتىۋالغان «ھۇدۇدۇلئالەم» (« دۇنيادىكى چېگرا ـ پاسىللار تەپسىراتى») ناملىق پارس تىلىدا يېزىلغان بىر قولىيازما كىتابنى تەقدىم قىلغان. بۇ كىتاب تومانسكى تەرىپىدىن دۇنيا جامائەتچىلىكىگە تونۇشتۇرۇلغان ھەمدە رۇسچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن ئىنگلىزچىغا ۋە باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان.

«ھۇدۇدۇلئالەم» ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى گۇزگان دېگەن جايدىكى نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن ھىجرىيە 372 ـ يىلى (مىلادىيە 994 ـ يىلى) يېزىلىپ، شۇ جايدا قۇرۇلغان پارگون خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئەبۇھارىس مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەدكە تەقدىم قىلىنغان.

تەتقىقاتلارغا قارىغاندا، «ھۇدۇدۇلئالەم» ئەسلىدە ئىزاھلىق خەرىتىلەر توپلىمى بولۇپ، خەرىتىلىرى يوقىلىپ كېتىپ، ئىزاھلىرىلا ساقلىنىپ قالغان. ئاپتور بۇ كىتابتا، ئالدى بىلەن، ئۆزىنىڭ بىلگەنلىرىگە ئاساسەن، دۇنيانى دېڭىز ـ ئوكيان، ئارال، تاغ تىزمىسى، دەريا ۋە قۇملۇقلارغا ئايرىغان. ئۇ ئەينى زاماندا ئامېرىكا قىتئەسى ۋە ئاتلانتىك ئوكيانىنى بىلمىگەچكە، بۇ ھەقتە توختالمىغان، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن، دۇنيادىكى دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ ئەھۋالىنى شەرقتىن غەربكە رەتكە تۇرغۇزۇپ بايان قىلغان. مەسىلەن، 9 ـ بابتىن 11 ـ بابقىچە شەرقىي جەنۇبتىكى تۈرك قەبىلىلىرى (توققۇز ئوغۇز، ياغما، قارلۇق، چىگىل، تۈرگەش) گە دائىر ئەھۋاللار؛ 18 ـ بابتىن 22 ـ بابقىچە غەربىي جەنۇبتىكى تۈرك قەبىلىلىرى (ئىچكىن، غۇز، پىچىنەك، قىپچاق، ماجار) گە دائىر ئەھۋاللار؛ 23 ـ بابتىن 26 ـ بابقىچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋەرائۇننەھر (ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسى ئارىلىقىدىكى جايلار)، خۇراسان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا دائىر ئەھۋاللار ھەققىدە توختالغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بابلاردا پىرىسىيە (ئىران) نىڭ ھەر قايسى ئۆلكىلىرى، ئىراق، ئەزەربەيجان، ئەرمىنىيە، ئەرەبىستان، سۇرىيە، شىمالىي ئافرىقا، ئىسپانىيە ۋە ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى) ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن. ئاخىرىدا شەرقىي ئافرىقا بىلەن سۇدانغا ئائىت ئەھۋاللار بايان قىلىنغان. ئاپتور ھەر بىر دۆلەت ياكى رايون ھەققىدە توختالغاندا، ئۇنىڭ تۆت تەرىپىدىكى چېگرىسى ۋە ئومۇمىي ئەھۋالى، ئۇنىڭدىكى ئۆلكە، شەھەرلەر ۋە جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى، مىللەتلىرى، بايلىقى، مەنزىرىسى ھەم شۇ جايدىكى خەلقلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى قاتارلىق ئەھۋاللارنى تونۇشتۇرغان.

ئاپتور بۇ كىتابنى «ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن دانىشمەنلەرنىڭ ئەسەرلىرى ۋە ئەسلىمىلىرىگە ئاساسەن يازغان» لىقىنى ئەسكەرتكەن. ئەمما ئۇ ئۆز كىتابىدا يۇنان ئالىملىرىدىن ئارستوتېل بىلەن پىتولىمىنىلا تىلغا ئېلىپ، باشقا ئالىملار ۋە پايدىلانغان

ماتېرىيال مەنبەسى ئۇستىدە ئېغىز ئاچمىغان. ئالىملارنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، ئاپتور بۇ كىتابنى ئاساسەن IX، X ئەسىرلەردىكى ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرى ۋە سەييا‌ھلىرىنىڭ نەتىجىلىرى ھەم سايا‌ھەت خاتىرىلىرى ئاساسىدا يېزىپ چىققان.

بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى X ئەسىردە ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز كىتابىدا شۇ چاغدىكى جۇغراپىيە ئىلمىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كىتاب شىنجاڭ، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخ - جۇغراپىيىسىگە ئائىت ئەھۋاللارنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئاپتور خۇراساندىكى گۈزگان دېگەن جايدىن بولغاچقا، كىتابتا خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرگە دائىر ئەھۋاللار بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان. ئاپتور سامانىيلار خانلىقى (999 - يىلى قاراخانلار تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان) نىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ياشىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خانلىققا ئائىت ئەھۋاللارنى بايان قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. مەسىلەن، شۇ چاغدا بۇ خانلىقنىڭ پايتەختى بۇخارا ئىكەنلىكى، بۇ خانلىقنىڭ خان جەمەتى پىرسىيىدىكى سامانىيلار خانلىقىنىڭ بۇيۇك سەركەردىسى بەھرام چۇساينىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكى، پەرغانە، ئىراق، تاشكەنت، خۇشكەنت قاتارلىق جايلارنىڭ ئۆزىنىڭ يەرلىك ھۆكۈمرانلىرى (چېگرا رايون ۋالىيسى) بارلىقى؛ ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىي، ھەتتا كابۇل دەرياسى بويلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ تېخى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىغانلىقى؛ كابۇلنىڭ ئاھالىسى مۇسۇلمانلار ۋە ھىندىلاردىن تەركىب تاپقانلىقى، ھىندىلارنىڭ ئىبادەتخانىسى بارلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن، ھەمدە ماۋەرائۇننەھرنىڭ مەركىزىي رايونى بولغان سەمەرقەنت شەھىرىدە نۇرغۇن مانى مۇخلىسلىرى ۋە مانى ئىبادەتخانىلىرىنىڭ بارلىقى، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئاتەشپەرەسلىك دىنىدىكىلەرنىڭ بارلىقى ئېيتىلغان.

بۇ كىتابتا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرپاندىن ئىسسىق كۆلگىچە بولغان جايلاردا ياشايدىغانلىقى، قەشقەردىن خوتەنگىچە بولغان جايلاردا توققۇز ئوغۇزلار (ئۇيغۇرلار) نىڭ ياشايدىغانلىقى، كىنگىت (قارا شەھەر) دىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئۆز باشلىقىنى يابغۇ دەپ ئاتايدىغانلىقى، ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىدىمۇ ياغما قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ بارلىقى ئېيتىلغان.

«ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى خۇراسان، ماۋەرائۇننەھرگە دائىر خاتىرىلەردە يالغۇز سامانىيلار خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى بايان قىلىنىپلا قالماي، بەلكى بۇ خانلىقنىڭ قوشنا رايونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن. سامانىيلار خانلىقى پارس تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەرتەرىپىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇرۇلغان ئاخىرقى خانلىق بولۇپ، ئۇ ئۆزىگە قوشنا بولغان رايونلارغا سودا ۋە ئۇرۇش يولى بىلەن ئىسلام دىنىنى تارقاتقان. بۇ خانلىق 999 - يىلى قاراخانىيلارنىڭ خاقانلىرىدىن ئارسلان ئىلىك ناسىر ئىبنى ئېلى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان. قاراخانىيلار سۇلالىسى ئافغانىستاندا قۇرۇلغان غەزنە خانلىقى بىلەن بىرلىكتە، ئامۇ دەرياسىنى پاسىل قىلىپ، سامانىيلار خانلىقىنىڭ زېمىنىنى بۆلۈشۈۋالغان.

«ھۇدۇدۇلئالەم» دە بېرىلگەن مەلۇماتلارنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، بىز ئۇنى ئېلىمىزنىڭ تارىخنامىلىرى ۋە غەرب سەييا‌ھلىرىنىڭ سايا‌ھەتنامىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئەستايىدىل تەتقىق قىلساق، سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرى (يەنى VII ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە) دىكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى ۋە ئۇ يەردە ياشىغان مىللەت، قەبىلىلەرنىڭ تارىخىغا دائىر ئەھۋاللارنى تېخىمۇ ئەتراپلىق چۈشىنەلەيمىز.

بىرىنچى باب
مۇقەددىمە

بىز بەختىيارلىق، خۇرسەنلىك ئىلكىدە ئاللا تائالاغا ھەمدۇ سانا ئوقۇيمىز، ھەممىگە قابىل، مەڭگۈلۈك، دۇنيانىڭ ياراتقۇچىسىغا رەھمەت ئېيتىممىز. ئاللا تائالا بولسا بارلىق مۇشكۈلاتلارنىڭ ئاسان قىلغۇچىسىدۇر. ئاللا ئىگەم بەندىلىرىنى توغرا يولغا باشلايدۇ. ئۇ ھەر خىل ھېكمەتلەر ئارقىلىق ئۆزىنى بىلدۈرىدۇ[1]. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋە بارلىق پەيغەمبەرلەرگە مەدھىيە ئوقۇيمىز!

ئادىل ھۆكۈمدار، مۆمىنلەرنىڭ يولباشچىسى خەلىپە (ئاللا ئۇنىڭغا ئۆزۈن ئۆمۈر ئاتا قىلسۇن) نىڭ تەۋسىيىسى بىلەن دۇنيادىكى كىشىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان پادىشاھ ئوبۇل خارس مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد[2] نىڭ شۆھرىتى، غەلىبىسى ۋە قۇدرىتى بىلەن، شۇنداقلا ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە خەلق پاراۋان بولغانلىقى ئۈچۈن، بىز پەيغەمبىرىمىز (ئاللا ئۇنىڭغا بەخت ئاتا قىلسۇن) ھىجرەت قىلغاندىن كېيىنكى 372 - يىلدىن[3] باشلاپ بۇ جۇغراپىيە كىتابىنى يېزىشقا كىرىشتۇق. مەزكۇر كىتابتا، بىز يەر شارىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ۋە چەك - چېگرالىرى، تېرىلغۇ يەر ۋە چۆل - جەزىرىلەرنىڭ كۆلىمىنى تونۇشتۇرىمىز ھەم شۇنداقلا ئىلگىرى كىشىلەرگە مەلۇم بولغان دۇنيادىكى بارلىق رايونلار ۋە خانلىقلار، بۇ خانلىقلاردىكى ھەر بىر مىللەتنىڭ ئەھۋالى، ئۇلارنىڭ ھازىرقى خانلىرىنىڭ مىجەز - خۇلقى ۋە ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ مەھسۇلاتلىرىنىمۇ تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

بىز دۇنيادىكى بارلىق رايونلار توغرىسىدا توختالمىمىز. بۇ رايونلار توغرىسىدىكى ماتېرىياللار ئىلگىرىكى پېشقەدەملەرنىڭ ئەسەرلىرى ۋە ئەۋلىيالارنىڭ ئەسلىمىلىرىدىن ئېلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە بۇ رايونلارنىڭ كۆلىمىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، مەنزىرىلىك جايلىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى، بايلىقى ۋە ئاھالىسىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى، ھەم ھەر بىر رايوننىڭ تاغ - ئېدىرلىرى، دەريا - ئېقىنلىرى، دېڭىز - ئوكيانلىرى، قۇملۇقلىرىنىڭ جايلىشىشى ۋە ماددىي مەھسۇلاتلىرى قاتارلىق تەپسىلاتلار بار.

بىز پۈتۈن دۇنيادىكى دېڭىز - ئوكيانلارنىڭ جايلىشىشى، كەڭ - تارلىقى، دېڭىز قولتۇقى، كۆللەر ۋە دېڭىزلاردىكى ماددىي مەھسۇلاتلارنى؛ بارلىق چوڭ ئاراللارنى، ئېتىزلىق ۋە بايماۋانلارنى، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئەھۋالى ۋە باشقا ماددىي مەھسۇلاتلىرىنى ھەم شۇنداقلا دۇنيادىكى بارلىق مۇھىم تاغ - ئېدىرلارنى ۋە خىلمۇ خىل مەدەنلەرنى، ھايۋاناتنىمۇ تونۇشتۇرىمىز.

بىز يەنە دۇنيادىكى بارلىق چوڭ دەريالارنى ۋە ئۇنىڭ مەنبەسى ھەم دېڭىزغا قۇيۇلۇش ئېغىزىنى، دېھقانچىلىق قىلىشتا دەريا سۇيىنىڭ رولى، بولۇپمۇ ئۇنىڭدا كېمە بىلەن قاتنىغىلى بولىدىغانلىقىنى (بىز چوڭ دەريالارنى دېمەكچى، چۈنكى كىچىك دەريا - ئېقىنلارنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس) تونۇشتۇرىمىز.

بىز يەنە دۇنيادىكى داڭلىق قۇملۇقلارنى ھەم ئۇنىڭ كۆلىمىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنىمۇ تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ئىككىنچى باب
يەر شارىنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى ۋە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى

1. يەر شارى بىر شار جىسىم، ئەتراپىنى ئاسمان ئوراپ تۇرىدۇ، ئىككى قۇتۇپى بولۇپ ئۆز ئوقىدا ئايلىنىدۇ، بىرى شىمالىي قۇتۇپ، بىرى جەنۇبىي قۇتۇپ.

2. ئەگەر ھەر قانداق شار جىسىمدا، توغرا بولغان بۇلۇڭ گرادۇسى بولسىلا ئىككى چەمبەرگە ئايرىلىدۇ ۋە بۇ شار جىسمىنى تۆت بۆلەككە بۆلگىلى بولىدۇ، يەر شارىنىمۇ ئوخشاشلا ئىككى چەمبەر تۆت قىسمىغا ئايرىيدۇ. بىر چەمبەر ئۇپۇق سىزىقى، يەنە بىرى ئېكۋاتور دەپىلىدۇ. ئۇپۇق سىزىقى شەرقىي قىسمىدىن باشلىنىپ، جەنۇبىي قۇتۇپتىكى ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايوننىڭ يېنىدىن ئۆتىدۇ؛ كېيىن غەربىي قىسىم ئارقىلىق يەنە شەرققە قايتىپ كېلىدۇ. ئۇپۇق سىزىقى يەر شارىنى كۆرگىلى بولىدىغان ئادەم ئولتۇراقلاشقان يېرىمى بىلەن، كۆرگىلى بولمايدىغان يەنە بىر يېرىمغا بۆلىدۇ. ئېكۋاتور بويلاپ ئىككى قۇتۇپ (ئارىلىقى ئوخشاش) قا ئەڭ يىراق بولغان بىر سىزىق، يەر شارىنىڭ ئوتتۇرىسى ئارقىلىق، شەرقىي قىسىم يېنىدىكى رايوندىن بىۋاستە غەربكە كېلىپ، داۋاملىق ئالغا قاراپ سوزۇلۇپ، يەنە شەرقىي قىسمىغا قايتىپ كېلىدۇ.

3. شىمالىي يېرىم شارنىڭ بۇ بىر تەرىپىدە، ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايون ئېكۋاتور بىلەن تۇتاشقان رايونلارغا جايلاشقان. جەنۇبىي يېرىم شارنىڭ بۇ بىر تەرىپىدىمۇ، ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايون ئېكۋاتور بىلەن تۇتاشقان رايونلارغا جايلاشقان. شىمالىي قىسمىدىكى ئادەم ئولتۇراقلاشقان رايوننىڭ كۆلىمى كەڭلىكى °63، ئۇزۇنلۇقى °180، چۈنكى يەر شارىنىڭ بىر قېتىم ئايلىنىشى °360. جەنۇبىي قىسمىدىكى ئادەم ئولتۇراقلاشقان رايوننىڭ كۆلىمى كەڭلىكى °17، ئۇزۇنلۇقى °180. بۇ ئىككى رايوننىڭ ئومۇمىي كۆلىمى يەر شارى ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ توققۇزدىن بىرىنى ئىگىلەيدۇ. دۇنيادىكى بارلىق شەھەرلەر، ھەر قايسى خانىدانلىقلار، دېڭىز ـ ئوكيان، تاغ ـ دالالار، دەريا ئېقىنلار ھەم ھايۋانات ۋە بېلىقلارنىڭ ھەممىسى بىز كۆرسەتكەن يۇقىرىقى توققۇزدىن بىر قىسىم رايونلارغا جايلاشقان.

4. شەرقىي قىسمىدىكى ئەڭ يىراق شەھەر جۇڭگو پايتەختى خۇمدان (khumdan) [4]، يېشىل دېڭىزنىڭ ياقىسىغا [5] جايلاشقان. يۇنانلىقلار يېشىل دېڭىزنى شەرقىي ئوكيان [6] دەپ ئاتايدۇ، ئەرەبلەر بولسا يېشىل دېڭىز دەپ ئاتايدۇ. ئارستوتېل «ھاۋارايى ئىلمى» دېگەن كىتابتا، شىمالىي دېڭىز ئۇپۇق سىزىقىغا ئوخشاش يەر شارىنى ئايلىنىدۇ، بۇ دېڭىزدا كېمىلەر قاتنىمايدۇ، ھېچكىم بۇ دېڭىزنى كېسىپ ئۆتۈپ باقمىغان ھەم بۇ دېڭىزنىڭ قىرغىقىنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. ھەر بىر ئاھالە رايونلىرىنىڭ چېتىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بۇ دېڭىزنى كۆرەلەيدۇ، لېكىن كېمە بىلەن كېسىپ ئۆتەلمەيدۇ، پەقەت ئاھالە رايونلىرىغا يىراق بولمىغان دېڭىز ۋادىلىرىدىلا قاتنىغىلى بولىدۇ، دېيىلگەن.

غەربتىكى ئەڭ يىراق جاي سۇسەل ئەقسا ((Sus al—Agsa، يىراقتىكى سۇس) [7] دېيىلىدۇ، غەربىي ئوكيانىنىڭ دېڭىز ياقىسىغا جايلاشقان. بۇ دېڭىزنىڭ سۇيى بىلەن شەرقىي ئوكيانىنىڭ سۇيىنىڭ رەڭگى، تەمى ئىنتايىن ئوخشىشىدۇ. ئوخشاشلا، غەربىي قىسمىدىكى ھەر بىر ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلار، شىمال ۋە جەنۇب بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ دېڭىز بىلەن قوشنا بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنسانلار بۇ دېڭىزدا كېمە

بىلەن قاتنايدۇ.

شۇڭلاشقا، كىشىلەر بۇ ئىككى دېڭىزنىڭ ئوخشاشلىقىغا ئاساسەن، بۇ ئىككى دېڭىز ئەملىيەتتە بىر گەۋدە، ئىككى قۇتۇپ ئارقىلىق شەرق ۋە غەربتىن يەر شارىنى ئايلىنىدۇ، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ دېڭىزنىڭ ئايرىپ تۇرۇشى سەۋەبىدىن، كىشىلەر يەر شارىنىڭ يەنەبىر تەرىپىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەرسىز قالغان.

5. يەر شارىنىڭ بۇ بىر تەرىپىدىكى ئېكۋاتور دائىرىسىدىن «چوڭ دېڭىز»[8] ئۆتىدۇ، ئېكۋاتورنىڭ شىمالىدا، ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلار 63° قىچە سوزۇلۇپ، يەنە شىمالغا قاراپ بۇاستە شىمالىي قۇتۇپقا تۇتىشىدۇ. قاتتىق سوغۇق بولغانلىقتىن، ھايۋانات ھەرگىز ياشىيالمايدۇ.

ئېكۋاتورنىڭ جەنۇبىنىڭ كۆپ قىسمى دېڭىز بولۇپلا قالماي، يەنە ھاۋاسىمۇ ئىنتايىن ئىسسىق. بۇ يەرلەردىكى ئاھالىلەر مەسلەن، زەنگىلەر، (人格赞) ھەبەشلەر (人亚尼西比阿) نىڭ ھەممىسى ئىنتايىن ياۋايى. يەنە جەنۇبقا قاراپ بۇاستە جەنۇبىي قۇتۇپ رايونىغا بارغىلى بولىدۇ. بۇ يەرلەر پۈتۈنرىم ئىسسىق بولۇپ، ئىنسانلار ئولتۇراقلاشمىغان.

ئۇچىنچى باب

دېڭىز ـ ئوكيانلار ۋە دېڭىز قولتۇقلىرىنىڭ ئورنى

1. يېشىل دېڭىز، بىز شەرقىي دېڭىز دەپ ئاتىغان، ئىلگىرى بىلىدىغان دېڭىز. بۇ دېڭىز جەنۇبتىكى دېھقانچىلىق ئېتىزلىقلىرىدىن ئەك يىراق بولغان ئېكۋاتورغا قەدەر سوزۇلۇپ، ۋاقۋاق ئارىلى(Waqwaq)[9] ۋە ۋاقۋاقلىقلار رايونى ئارقىلىق جۇڭگو (Chinistan)، خاككاس ۋە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چېگرىسىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ. بۇ دېڭىزدا دېڭىز قولتۇقى يوق.

2. غەربىي ئوكيان[10]، ئىلگىرى بىز بىلىدىغان بۇ دېڭىزنىڭ قىرغاق لىنىيىسى سۇدان دۆلىتى ــ ماگلاب(马格里布)[11] ۋە سۇسەل ئەقسا دۆلىتىنىڭ ئەك يىراق چېگرىلىرىدىن باشلىنىپ، رۇم[12] دېڭىز بوغۇزى ئارقىلىق، رۇم(Rum)[13] ۋە ساكلاب (Saqlab)[14] دۆلىتىنىڭ چېگرىسىغىچە ۋە تۇلى[15] ئارىلىغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ دېڭىزدىكى دېڭىز بوغۇزى[16] بىلەن رۇم دېڭىزى تۇتىشىپ تۇرىدۇ.

3. يەنە بىر ئوكيان «ئۇلۇغ دېڭىز»[17] دېيىلىدۇ. بۇ دېڭىزنىڭ شەرق تەرىپى شەرقىي ئوكيان بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، ئېكۋاتورنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى مۇشۇ دېڭىزنى ئوراپ تۇرىدۇ. باشقا شىمالىي دېڭىزنىڭ قىرغاقلىرى جۇڭگو (تايلاند) دۆلىتىدىن باشلىنىپ، ھىندىستان ۋە سىندى، چىرمان، پارس، كۇچىستان، سايمارا (Saymara) (ئەسلى مەنبەدىمۇ مۇشۇنداق) قاتارلىق جايلاردىن ئايلىنىپ ئۆتىدۇ[18]. ئۇنىڭدىن باشقا جەنۇبىي دېڭىز قىرغاقلىرى جەبەل ئەل ـ تائىن(jabal al—ta'in)[19] دىن باشلىنىپ، زەبەج(Zabaj)[20] دۆلىتىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، زەڭگىستان[21] ۋە ھەبەشكە يېتىپ بارىدۇ. بۇ دېڭىزنىڭ غەربىي ئۇچى ھەر بىر ئەرەب دۆلىتىنىڭ دېڭىز قولتۇقىنى ئايلىنىپ ئۆتىدۇ.

بۇ دېڭىزدا بەش دېڭىز قولتۇقى بار: بىرىنچىسى، بەربەر(Barbari)[22] دېڭىز قولتۇقى ــ بۇ دېڭىز قولتۇقى ھەبەشتىن باشلىنىپ، غەربتە سۇدانغا يېتىپ بارىدۇ. ئىككىنچى، ئەرەب قولتۇقى[23] ــ بەربەر قولتۇقى بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، شىمالغا قاراپ

مىسىر چېگرىسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، بارغانسېرى تارىيىپ، ئەڭ ئاخىرى بىر ئىنگلىز مىلى كەڭلىكتە قالىدۇ. بۇ يەنە ئەيلا (Ila ياكى Ayla) ياكى قۇلزۇم (QULZUM) مۇ دېيىلىدۇ. ئوچېنچى، ئىراق[24] قولتۇقى - بۇ قولتۇق پارس چېگرىسىدىن باشلىنىپ، غەربىي شىمالغا قاراپ مېڭىپ، بىۋاستە ئۇنىڭ بىلەن ئەيلا قولتۇقى ئارىلىقىدىكى تېز ماڭار تۆگىگە مىنىپ 60 مەنزىل يىراقلىقچە يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. ئەرەب زېمىنىنىڭ ھەممىسى ئەيلا قولتۇقى بىلەن ئىراق قولتۇقى ئارىسىغا جايلاشقان. تۆتىنچىسى، پارس قولتۇقى[25] — پارس چېگرىسىدىن باشلىنىپ، دېڭىز قولتۇقىنىڭ نىسبەتەن تار جايىدىن ئۆتۈپ سىندى (信德) چېگرىسىغىچە يېتىپ بارىدۇ. بەشىنچى، ھىندى قولتۇقى[26] — ئۇ ھىندىستاندىن باشلىنىپ، شىمالغا قاراپ مېڭىپ يەنە بىر دېڭىز قولتۇقىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

«ئۇلۇغ دېڭىز» نىڭ ھەر قايسى قىسىملىرى ۋەئۇنىڭغا قوشنا بولغان شەھەر - بازارلار بىلەن دۆلەتلەرنىڭ ناملىرى، مەسىلەن، پارس دېڭىزى، بەسرە (Basra) دېڭىزى، ئۇممان دېڭىزى، زەڭگىستان دېڭىزى، ھىندى دېڭىزى قاتارلىقلار. بۇ دېڭىزلاردىن بىر قاتار قىممەتلىك دېڭىز مەھسۇلاتلىرى چىقىدۇ. ئۇزۇنلۇقى سەككىز مىڭ دېڭىز مىلى، كەڭلىكى ھەر قايسى جايلىرىنىڭ ئوخشاش ئەمەس. قۇلزۇم دېڭىز قىرغاقلىرىدىن جۇڭگو دېڭىز قىرغاقلىرىغا بارغىلى بولىدۇ، بۇ دېڭىزدا ئىككى قېتىم كېچە - كۈندۈز بوران - چاپقۇن بولىدۇ. دولقۇن كۆتۈرۈلگەندە دېڭىز سۈيىنىڭ ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ، دولقۇن پەسەيگەندە سۇ ئورنى تۆۋەنلەيدۇ. باشقا دېڭىزلاردا بوران - چاپقۇن بولمايدۇ.

4. يەنە بىر دېڭىز بولسا غەربتىكى رۇم دېڭىزى[27] بۇ دېڭىزنىڭ شەكلى كۈنۈسقا ئوخشايدۇ. غەربتە غەربىي ئوكيان بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، شىمالىي قىرغىقىدا ئىسپانىيە (Andalus)، فرانكلار دۆلىتى (Ifranja) ۋە رۇمىيان (Rumiyan)؛ شەرقىي قىرغىقىدا ئەرمىنىيىنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرى[28] ۋە رۇمنىڭ مەلۇم رايونلىرى؛ جەنۇبىي قىرغىقىدا سۇرىيە، مىسىر، ئالجىر (阿非利加) ۋە تەنجىر (Tangier) نىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرى بار. بۇ دېڭىزدا ئىككى دېڭىز بوغۇزى بار، بىرى ئۇلۇغ ئوكيان بىلەن تۇتىشىدۇ، يەنە بىر دېڭىز بوغۇزى خۇددى دەريا ئېقىنىدەك رۇم دۆلىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، كونىستانتىن قەلئەسىنى ئايلىنىپ، كاسپىي دېڭىزى (达格鲁吉海)غا يېتىپ بارىدۇ. باشقا دېڭىزلاردا بۇ دېڭىزغا ئوخشاش بۇنداق ئەتراپى گۇللەنگەن رايونلار يوق. بۇ دېڭىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 مىڭ ئىنگلىز مىلى بولۇپ، كەڭلىكى ئوخشاش ئەمەس. كونىستانتىن قەلئەسى دېڭىز بوغۇزىنىڭ ئەڭ كەڭ يېرى تۆت ئىنگلىز مىلى بولۇپ، غەربتىكى دېڭىز بوغۇزىنىڭ ئەڭ تار يېرىنىڭ ئون ھەسسىسىگە توغرا كەلگەچكە، بۇ قاتتىن نېرىقى قاتنى[29] كۆرگىلى بولىدۇ.

5. كاسپى دېڭىزى (海萨可)[30]، شەرقىدە بىر قۇملۇق بار، ئوغۇزلار (Ghuz) ۋە خارەزم بىلەن تۇتىشىدۇ؛ شىمالدا ئوغۇز ۋە بىر قىسىم كاسپىلىقلار بىلەن قوشنا؛ غەربىدە كاسپى ۋە ئەزەربەيجانىنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرى بار؛ جەنۇبىدا گىلان (Gilan)، دايلامان (Daylaman)، توباستان ۋە گۈرگانلارنىڭ ھەر قايسى شەھەر بازارلىرى بار، بۇ دېڭىزدا دېڭىز بوغۇزى يوق، ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى ئوخشاشلا 400 يول[31] كېلىدۇ. پەقەت بېلىقلا چىقىدۇ.

6. گروزىيە (Gurziyan) دېڭىزى، بونتوس دېڭىزى (Bontos، قارا دېڭىزنى كۆرسىتىدۇ) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شەرقىي قىرغىقى ئالان (AI—Lan) بىلەن چېگرىلىنىدۇ؛

شمالي قىرغىقى پىچىنەكلەر، كاسپىلىقلار، مىرۇاتلار[32]، بۇلغارلار، ساجسلار ئىگىلىگەن رايون؛ غەربىي قىرغىقى بۇرجانلار (Burjan) [33] دۆلىتى؛ جەنۇبىي قىرغىقى رۇم دۆلىتى. بۇ دېگىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1300 ئىنگلىز مىلى، كەڭلىكى 350 ئىنگلىز مىلى.

7. يەنە بىرى خارەزم دېگىزى[34]، خارەزم (شەھىرى) نىڭ غەربىي شىمالىدىن 40 يول يىراقلىقتا، ئەتراپىنىڭ ھەممىسى ئوغۇزلارنىڭ يېرى. بۇ دېگىزنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 300 يول كېلىدۇ.

يۇقىرىقى يەتتە دېگىزدىن باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان كۆللەر، تاتلىق سۇلۇق كۆللەر ۋە تۇزلۇق كۆللەر بار.

تۇزلۇق كۆلدىن 11ى بار: 8. بىرىنچىسى بولسا مېئوتىس كۆلى (Mawts, maeotis، ياسۇ دېگىزنى[35] كۆرسىتىدۇ) بولۇپ، ساجسلارنىڭ ئەڭ شىمالى تەرىپىدە. ئۇزۇنلۇقى 200 يول، كەڭلىكى 300 يول. گرۇزىيە دېگىزى بىلەن بىر دېگىز بوغۇزى ئارقىلىق تۇتىشىپ تۇرىدۇ. ئارقا تەرەپتە يەنە بىر دېگىز بوغۇزى ئارقىلىق غەربىي ئوكيان بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ[36]. مېئوتىس كۆلىنىڭ ئەتراپى قاقاسلىق. 9. ئىككىنچى تۇزلۇق كۆل بولسا ئەرمىنىيىنىڭ كابزان (Kabvdhah) [37] كۆلى. ئۇزۇنلۇقى 50 يول، كەڭلىكى 30 يول. كابزان كەنتى مۇشۇ كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا، كۆل ئەتراپىدا ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان. كۆل سۇيى تۇزلۇق بولغانلىقتىن كۆلدە، ئۇچەي قۇرت تېپىدىكىلەردىن باشقا جانلىقلار يوق.

10. ئۇچىنچىسى بولسا، سۇرىيەدىكى ئۆلۈك دېگىز. سۇيى ئاچچىق بولغانلىقتىن، كۆلدە جانلىقلار يوق. كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۇچ كۈنلۈك يول، كەڭلىكى ئىككى كۈنلۈك يول، 11. تۆتىنچىسى بولسا رۇمدىكى ناۋىتا (Nawyta) [38] كۆلى. كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۇچ كۈنلۈك يول، كەڭلىكى ئىككى كۈنلۈك يول، تۆت ئەتراپىدا ئادەم ئولتۇراقلاشقان رايونلار بار. كۆلدە نۇرغۇن بېلىقلار بار. 12. بەشىنچى تۇزلۇق كۆلمۇ رۇمدا بولۇپ، مىمات (Mymaty, smaty?) [39] كۆلى دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى ئۇچ كۈنلۈك يول، كەڭلىكى بىر كۈنلۈك يول. ئەتراپىدا ئادەم ئولتۇراقلاشقان. كۆلدە كۆپ مىقداردا بېلىق، يەنە ئېيتىشلارغا قارىغاندا سۇ ئېتىمۇ بار. 13. ئالتىنچىسى بولسا پېرسىيەدىكى يۇن (yun) كۆلى بولۇپ، كارزۇن (Kazrun) [40] غا يېقىن. بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 يول، كەڭلىكى 8 يول كېلىدۇ. ئەتراپىدا ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان رايون بار. بۇ كۆلدىن نۇرغۇنلىغان مەھسۇلاتلار چىقىدۇ. 14. يەتتىنچىسى بولسا پېرسىيەدىكى بەسفەخرى (Basfahri, basafuya) [41] كۆلى بولۇپ، شىرازغا يېقىن. بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 يول، كەڭلىكى 7 يول كېلىدۇ. تۆت ئەتراپىدا ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى بار. بىراق، مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىممىتى چوڭ ئەمەس. 15. سەككىزىنچى تۇزلۇق كۆل بولسا پېرسىيە چېگرىسى ئىچىدىكى جىكان (J,nkan) كۆلى. بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12 يول، كەڭلىكى 10 يول كېلىدۇ. بىر قىسىم مەھسۇلاتلار چىقىدۇ. تۆت ئەتراپى ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى. 16. توققۇزىنچىسى بولسا پېرسىيەدىكى بىجگان (Bijgan) كۆلى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 20 يول، كەڭلىكى 15 يول كېلىدۇ. تۇز چىقىدۇ، تۆت ئەتراپى ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ماكانى. بۇ كۆلدىن بىر دەريا[42] ئېقىپ چىقىپ، داراگىرد (Daragird) چېگرىسى ئارقىلىق دېڭىزغا قويۇلىدۇ. 17. ئونىنچى تۇزلۇق كۆل بولسا تۇزكۆل (Tuz—kul, Tauz—kuk) [43] كۆلى، قارلۇقلار چېگرىسى ئىچىدە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 10 يول، كەڭلىكى 9 يول كېلىدۇ. تۇز چىقىدۇ. قارلۇقلارنىڭ يەتتە قەبىلىسى ئاش تۇزىنى مۇشۇ كۆلدىن ئالىدۇ. 18. ئون بىرىنچى تۇزلۇق كۆل بولسا، ئايسكۇك (Ayskuk) كۆلى بولۇپ، چىگىللار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان.

بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 يول، كەڭلىكى 20 يول[44] كېلىدۇ. بارخون (بارسقان) شەھىرى مۇشۇ كۆل بويىغا جايلاشقان.

تاتلىق سۇلۇق كۆللەرنىڭ سانى ئىنتىق ئەمەس. بەزىلىرى كۆل دەپ ئاتالسىمۇ، بەزىلىرى سازلىق دېيىلىدۇ. كۆل دەپ ئاتالغانلىرىدىن، داڭلىقى يەتتە: 19. بۇخەيرە. تىننىس (Buhayra tinnis) [45] كۆلى، مىسىر چېگرىسى ئىچىدە بولۇپ، رۇم دېڭىزى بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ، نىل دەرياسى مۇشۇ كۆلگە[46] قۇيۇلىدۇ. بۇ كۆلنىڭ سۇيى يازلىقى تاتلىق بولۇپ، بىراق قىشلىقى نىل دەرياسىنىڭ سۇيى پەسلىگەن چاغدا، تۇزلىشىپ كېتىدۇ. بۇ كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىككى شەھەر بار: بىرى تىننىس شەھىرى (ياكى Tinais)، بىرى دىمىيات شەھىرى (Dimyat) [47]. مىسىرنىڭ ئېكسپورت قىلىدىغان قىممەتلىك توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئىككى شەھەردىن چىقىدۇ. بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 يول، كەڭلىكى 11 يول كېلىدۇ. 20. سۇرىيەدىكى تىبرىيا كۆلى (تايبال ياكى جەلىل دېڭىزى). ئۇزۇنلۇقى 12 يول، كەڭلىكى 7 يول. 21. رۇمدىكى نىسيا كۆلى ياكى (T. ntiya) [48]، بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 يول، كەڭلىكى 5 يول بولۇپ، كۆل ئەتراپىدا ئاھالىلەر رايونى بار. 22. رۇم چېگرىسى ئىچىدىكى رىياس كۆلى (Riyas، ئەسلى مەنبەدە شۇنداق) [49]، ئەتراپىدا ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى بار. ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى ئوخشاشلا 5 يول كېلىدۇ. 23. پىرسىيەدىكى ئەرجان (Arzhan) كۆلى، شىرازغا يېقىن كېلىدۇ. شىرازنىڭ بېلىقلىرى مۇشۇ كۆلدىن چىقىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 10 يول، كەڭلىكى 8 يول كېلىدۇ. 24. سىيىستان چېگرىسى ئىچىدىكى زاراخ كۆلى (Zarah)، قۇملۇق بىلەن تۇتىشىپ تۇرغان بىر تەرىپىدىن باشقا، كۆل ئەتراپىدىكى يەرلەر ۋە يېزا-كەنتلەردە ئادەم بار. بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 يول، كەڭلىكى 7 يول كېلىدۇ. زاراخ كۆلىنىڭ سۇ ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ۋاقىتتا، بۇ يەردىن بىر دەريا كېرمان ئۆلكىسىگە ئېقىپ كىرىپ، بىر چوڭ كۆلنى شەكىللەندۈرىدۇ. 25. سۇرشانا (Surushana) چېگرىسى ئىچىدىكى دەريازا (Daryazha) [50] كۆلى، بۇ كۆل بۇتتامان (Buttaman) تاغ تىزمىلىرىدىن ئېقىپ چىققان تۆت دانە ئېقىنىنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، تاغلار توپى ئارىسىغا جايلاشقان. بۇ كۆلدىن بىر دەريا ئېقىپ چىقىپ، سەمەرقەنت، بۇ خارا ۋە سۇت (粟特) لارنىڭ يەرلىرىنى سۇغىرىدۇ. ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى ئوخشاشلا 4 يول كېلىدۇ.

كۆللەر توغرىسىدا، كىشىلەر بىلىدىغانلىرى ۋە كىتابلاردا خاتىرىلەنگىنى مۇشۇنچىلىك.

ئۇنىڭدىن باشقا كىچىك كۆللەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، مەسىلەن، 26. مەن تېغى (山漫) چېگرىسىغا، خۇشكەنت تاغلىرى ئىچىگە جايلاشقان بىر كۆل بولۇپ، بەستىراب (Bastarab) [51] قا يېقىن، ئۇزۇنلۇقى بىر يول، كەڭلىكى يېرىم يول كېلىدۇ. 27. تۇس ۋە توباستان تاغلىرى ئارىسىدىكى كۆللەر بولۇپ، بىراق ئۇلارنىڭ نامى چىقمىغان ياكى قەدىمىي ئەمەس. بەزىلىرى ھەتتا قۇرۇپ كەتكەن، شۇڭلاشقا بىز بۇ كۆللەرنى كۆرسىتىپ ئۆتمىدۇق.

يەنە نۇرغۇنلىغان سازلىقلار بار، بىراق داڭلىقلىرى پەقەت توققۇز[52]: 28 ـ 30، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇچى جەنۇبىي نۇبىيە (Nubia,Nuba) دىن باشقا جەبەل. ئەل. كامارغا يېقىن چۆللۈكلەرگە جايلاشقان. بۇ سازلىقلاردىن 10 ئېقىن ئېقىپ چىقىدۇ، ھەر بەش ئېقىن يەنە بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ. ھەر ئىككى سازلىقتىن يەنە ئۇچ ئېقىن ئېقىپ چىقىدۇ، بۇ ئالتە ئېقىن يەنە قوشۇلۇپ بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ سازلىقتىن ئېقىپ چىققان نىل دەرياسى، نۇبىيە ۋە مىسىرنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، بۇئاستە تىننىس

كۆلىگە قۇيۇلىدۇ 31 ـ 32، ئۇنىڭدىن باشقا ئىككىسى بەسىرە (巴士拉) دىكى سازلىقلار بولۇپ، ئەتراپىدا نۇرغۇنلىغان ئاھالىلەر رايونلىرى، يېزا ـ كەنت ۋە شەھەر ـ بازارلار بار. 33. ئالتىنچىسى كۇفە (Kufa) دىكى سازلىق بولۇپ، ئەتراپىدا نۇرغۇنلىغان ئاھالىلەر رايونلىرى بار، مەنزىرىسى گۈزەل. 34. يەتتىنچىسى بۇ خارادىكى سازلىق بولۇپ، ئەۋزايى پەيكەند (Avaza—yipaykand) [53] دېيىلىدۇ. قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. 35. سەككىزىنچى سازلىق جۇڭگونىڭ يۇقىرىسىدا[54] بولۇپ، خۇمدان شەھىرى (胡姆丹城) رايونىغا جايلاشقان. 36. توققۇزىنچى سازلىق جۇڭگونىڭ شىمالىدا[55].

بارلىق تاتلىق سۇلۇق كۆلەر ۋە سازلىقلاردا ناھايىتى نۇرغۇن بېلىقلار بار. بۇ كۆلەردە بېلىقچىلار مۇشۇ بېلىقلارغا تايىنىپ ھايات كەچۈرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە قۇرۇپ كەتكەن سازلىقلار بار، بىز بىر ـ بىرلەپ كۆرسىتىپ ئۆتىمىدۇق.

تۆتىنچى باب
ئاراللار توغرىسىدا

دېڭىز ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ھەم سۇ يۇزىگە چىقىپ قالغان ھەر قانداق يەر ۋە تاغلارنىڭ ھەممىسى ئارال[56] دەپ ئاتىلىدۇ.

1. شەرقىي ئوكيياندا كۇمۇش ئارىلى دەپ ئاتىلىدىغان داڭلىق بىر ئارال بولۇپ، ئۇنىڭدا نۇرغۇنلىغان تېكتون دەرىخى ۋە كۇمۇش كانلىرى بار. يەنە ئارالدىكى يەتتە چوڭ ئېقىن ئوخشاش بولمىغان يەتتە جايدىن باشلىنىپ دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ. ئارالدا بىر مەشھۇر چوڭ شەھەر بولۇپ، جۇڭگوغا تەۋە دەپ قارالغاچقا، كۇمۇش ئارىلى شەھىرى دەپ ئاتالغان. بۇ شەھەر ئىنتايىن گۈللەنگەن بولۇپ ئاھالىسى ناھايىتى كۆپ.

2. «بۇيۇك دېڭىز» دا 13 داڭلىق ئارال ۋە ئىككى ئاھالە ئولتۇراقلاشقان تاغ تىزمىسى بولۇپ، بىرى جەنۇبتىن دېڭىزغا سوزۇلۇپ كىرگەن، يەنە بىرى ئالدىنقىسىنىڭ ئەكسىچە، شىمالدىن دېڭىزغا سوزۇلۇپ كىرگەن. بۇ ئىككى تاغ تولمى كىتابلىرىدا كۆرۈلىدۇ. بۇ ئىككى تاغ تىزمىسىنىڭ بىر قىسمى قۇرۇقلۇقتا، يەنە بىر قىسمى دېڭىزدا. 3. «بۇيۇك دېڭىز» دىكى بىرىنچى ئارال ئالتۇن ئارال[57] دېيىلىدۇ، ئايلانمىسى 300 يول كېلىدۇ، ئالتۇن كانلىرى ۋە نۇرغۇن تېرىلغۇ يەر بار، ئاھالىسى ۋاقۋاقلىق زەنگىلەر دەپ ئاتىلىدۇ. قىپچاقلىرى يۇرىدۇ، ئادەم يەيدۇ. كۆپلىگەن جۇڭگو سودىگەرلىرى دائىم تۆمۇر ۋە ئاشلىقلارنى بۇ ئارالغا[58] ئاپىرىپ، ئالتۇنغا ئالماشتۇرىدۇ، ئۇلار ئۆزئارا تىل ئۇقۇشالمىغاندا، قول ئىشارىتى ئارقىلىق سودا قىلىدۇ. 4. بۇ دېڭىزدىكى يەنە بىر ئارال تاپروبانى ئارىلى (Taprobane) [59] دېيىلىدۇ، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 1000 يول كېلىدۇ. بۇ ئارالنىڭ ئەتراپىدا 59 چوڭ ئارال بار، بەزى ئاراللاردا تېرىلغۇ يەر بار، بەزىلىرى قاقاس ئارال. بۇ ئارالدا نۇرغۇنلىغان شەھەر ـ بازار، يېزا ـ كەنت، دەريا ـ ئېقىن ۋە تاغ تىزمىلىرى بار. يەنە ھەر خىل رەڭدىكى ياقۇت كانلىرى بار. بۇ ئارال جۇڭگو بىلەن ھىندىستاننىڭ چىگرىسىغا جايلاشقاندىن تاشقىرى، ئارالدا يەنە مۇۋاس (Muwas) دەپ ئاتىلىدىغان بىر چوڭ شەھەر بولۇپ، ئارالنىڭ چېتىگە، ھىندىستان تەرەپكە جايلاشقان. بۇ ئارالدا ئىشلەپ چىقىرىلغان مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ شەھەرگە توشۇلۇپ، ئاندىن مۇشۇ يەردىن دۇنيادىكى ھەر قايسى شەھەرلەرگە توشۇلىدۇ. 5. ئۇچىنچىسى رامى(Rami)[60] ئارىلى بولۇپ، سەرەندىپ (沙浪迪布) رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان. يەرلىك

ئاھالىلەرنىڭ تېرىسىنىڭ رەڭگى قاپقارا بولۇپ، ياۋايى، قىپيالىڭاچ يۈرىدۇ. ئۇلار سۇغا شۇڭغۇشقا ئۇستا. بۇ يەردىن مەرۋايىت چىقىدۇ. يەنە مۇشك ـ ئەنبەر، سۇم دەرىخى (苏木树) ھەم كەركىدان دەپ ئاتىلىدىغان ھايۋانمۇ بار. يەرلىك ئاھالىلەر كەھرىۋاغا تۆمۈر تېگىشىدۇ. بۇ ئارالدىن چىقىدىغان سۇم دەرىخى كۈچلۈك زەھەر قايتۇرۇش دورىسىنىڭ ماتېرىيالىدۇر. 6. تۆتتىنچىسى سىرىخ ئارىلى (S. rih, zabaj?)، سەرەندىپ (沙浪迪布) نىڭ غەربىدە. ئارالدا كامپورا دەرىخى بار. ئاھالىسى ياۋايى بولۇپ، يىلان[61] كۆپ. 7. بەشىنچىسى جەبە (Jaba) ئارىلى ۋە سالاھىت (Salhit) ئارىلى بولۇپ، بۇ يەردىن كۆپ مىقداردا مۇشك ـ ئەنبەر، پىلپىل، سەندەل ياغىچى، قارىغاي ۋە قەلەمپۇر چىقىدۇ. 8. ئالتىنچىسى بولسا بالۇس[63] (Balus) ئارىلى، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن جەبە ئارىلىنىڭ غەربىگە جايلاشقان؛ ئىككى ئارال ئارىلىقى ئىككى يول كېلىدۇ. يەرلىك ئاھالىنىڭ تېرىسى قارا بولۇپ، ئادەم يەيدۇ. بۇ يەردىن ناھايىتى ياخشى كامپورا، كوكۇس، بانان ۋە شېكەر قۇمۇشى چىقىدۇ. 9. يەتتىنچىسى بولسا كالا (Kala)[64] ئارىلى بولۇپ، بالۇس ئارىلىنىڭ جەنۇبىدا، ھىندىستانلىقلارنىڭ ياۋا خانلىقىدۇر. بالۇس بىلەن كالانىڭ ئارىلىقى ئىككى كۈنلۈك دېڭىز يولى كېلىدۇ. كالا ئارىلىدا كۆپ مىقداردا بامبۇك ۋە كۈمۈش كانلىرى بار. 10. سەككىزىنچىسى بولسا لەنكا بالۇس ئارىلى (Lankabalus)[65] دېيىلىدۇ. كالا ئارىلىنىڭ غەربىدە بولۇپ، ئىككى ئارالنىڭ ئارلىقى ئالتە كۈنلۈك دېڭىز يولى كېلىدۇ. يەرلىك ئاھالىلەر قىپيالىڭاچ بولۇپ، سودىگەرلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. تاۋار مەھسۇلاتى تۆمۈر، يېمەكلىك مەھسۇلاتى بانان، بېلىق ۋە كوكۇس قاتارلىقلاردۇر. بۇ ئارال بىلەن مالاي شەھەرلىرىنىڭ ئارىلىقى 20 كۈنلۈك يولدۇر. 11. خارەنج (Haranj) ئارىلى بولۇپ[66]، 新丹 گە يېقىن، كامپۇرا چىقىدۇ. 12. ئونىنچىسى بولسا لافت (Laft)[67] ئارىلى دېيىلىدۇ، گۈللەنگەن بىر شەھىرى بولۇپ، ئۇمۇ لافت دەپ ئاتىلىدۇ. ئارالدا ئېتىزلار، دەريا ئېقىنلار ھەم نۇرغۇنلىغان يېقىملىق مەنزىرىلىك جايلىرى بار. دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن ئادەملەر كېلىپ بۇ يەردە سودا قىلىدۇ. بۇ ئارال بىلەن پىرسىيە دېڭىز قىرغاقلىرىنىڭ ئارىلىقى يىراق ئەمەس. 13. ئون بىرىنچىسى بولسا نارا (Nara) ئارىلى دېيىلىدۇ. ئېكۋاتور سىزىقىغا، ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان. بۇ ئارالنىڭ شەرقتىن غەربكىچە بولغان مېردىئانى 90° كېلىدۇ. ئاسترونومىيىلىك سانلىق مەلۇماتلار، كۆزىتىش ماتېرىياللىرى ھەم سەييارىلەر ۋە تۇرغۇن يۇلتۇزلارنىڭ ئورنى توغرىسىدا بۇ ئارالدىكى قەدىمكى ئاسترونومىيە كالېندارلىرىدا ئاللىقاچان ھېسابلاشلار ئېلىپ بېرىلغان. شۇڭلاشقا، بۇ ئارال «ئېكۋاتور ئارىلى» (كېچە ـ كۈندۈز تەڭ بۆلۈنگەن ئارال) دەپ ئاتىلىدۇ. 14. ئون ئىككىنچىسى بولسا ۋال (Wal)[68] ئارىلى بولۇپ، پىرسىيە دېڭىز ساھىلىغا جايلاشقان، نۇرغۇنلىغان گۈزەل يېزا ـ كەنتلەر بار، بۇ يەردە يەنە بىر پورت بولۇپ، ھەر قانداق ۋاقىتتا بېرىپ كېمە ياللىغىلى بولىدۇ. 15. ئون ئۈچىنچىسى بولسا كاراك (Kharak) ئارىلى بولۇپ، بەسرىنىڭ جەنۇبىدىن 50 يول يىراقلىققا جايلاشقان. ئارالدا غايەت زور ۋە گۈللەنگەن بىر شەھەر بولۇپ، ئىسمى كاراك. ئارالنىڭ يېقىن ئەتراپلىرىدا قىممەتلىك ئەلا سۈپەتلىك مەرۋايىت بار. 16. ئۇنىڭدىن باشقا ئىككىسى ئارىلىقى ئىنتايىن يېقىن بولغان كىچىك ئاراللار بولۇپ، سوكتىرا (Socotra)[69] دەپ ئاتىلىدۇ. ئومان دۆلىتىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان، ئادەمنى جەلپ قىلغۇدەك يەرلىرى ئىنتايىن ئاز، بىراق ئاھالىسى ئىنتايىن كۆپ.

بۇ دېڭىزدا يەنە نۇرغۇنلىغان ئاراللار بار، بىراق ھەممىسى ئىسمى يوق قاقاس كىچىك ئاراللاردىن ئىبارەت، شۇڭلاشقا توختىلىپ ئۆتمىدۇق.

17. سۈرىيە قۇملۇقىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى دېڭىزدا[70] ئىككى مارجان خاد[71] تاشلىرى

بار: بىرى فەران (Faran)، بىرى جۇبەيلات (Jubaylat)، بۇ يەردىكى دېڭىز سۇيى ئاساسەن دولقۇنلاپ، مەۋج ئۇرۇپ تۇرىدۇ.

C. غەربىي ئوكيانىدا 25 داڭلىق ئارال بار بولۇپ، بۇ ئاراللارنىڭ ناملىرى تولمى كىتابلىرىدا ئۇچرايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سۇدانىنىڭ دېڭىز قىرغاقلىرىغا يېقىن جايلاشقانلىرىدىن ئالتىسى بار. ئۇلار: 18. ئەل ـ جەزائىرەل ھالىيە (Al—jazair—khaliya)[72] ناقىم ئاراللىرى، نۇرغۇن ئالتۇن كانلىرى بار. سۇدان رايونىدىكى ۋەسۇسەل ئەقسانىڭ[73] شەھەر ـ بازارلىرىدىكى كىشىلەر ھەر يىلى بىر قېتىم ئارالغا چىقىپ ئالتۇن يىغىدۇ، بىراق ھاۋاسى ئىنتايىن ئىسسىق بولغانلىقتىن، ئارالدا ھېچكىم ئولتۇراقلاشمىغان.

19. يەتتىنچىسى بولسا خادىرا (ghadira ياكى adira) ئارىلى، رۇم دېڭىزى بىلەن غەربىي ئوكيانىنىڭ تۇتىشىدىغان جايىغا جايلاشقان. بىر چوڭ بۇلاقنىڭ مەنبەسى مۇشۇ ئارالدا، بۇ دېڭىز قولتۇقىدىن رۇم دېڭىزىغا چىققىلى بولىدۇ. سەككىزىنچى ۋە توققۇزىنچىسى ئاراللارنىڭ ئارىلىقى ناھايىتى يېقىن[74]. 20. بىرى رودېس (Rhodes)[75] ئارىلى، 21. يەنە بىرى بولسا ئەرۋاد (Arwadh) ئارىلى[76] بولۇپ، رۇم دېڭىز قىرغاقلىرىغا يېقىن. يۇنانلىقلار مۇشۇ ئىككى ئارالدا تۇرۇپ يۇلتۇزلارنىڭ ئورنىنى كۆزىتىدۇ. ئوننىنچى ۋە ئون بىرىنچى ئاراللارنىڭ ئارىلىقى پەقەت يېرىم يول كېلىدۇ. رۇم دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ يىراق چېگرىسىنىڭ دېڭىزغا يېقىن جايلىرىدا. 22. بىرسى «ئەرلەر ئارىلى» دېيىلىدۇ، 23. يەنە بىرسى «ئاياللار ئارىلى» دېيىلىدۇ. ئالدىنقىنىڭ ئاھالىسى پۇتۇنلەي ئەرلەر، كېيىنكىسىنىڭ بولسا پۇتۇنلەي ئاياللاردۇر. ئەۋلاد قالدۇرۇش ئۇچۇن، ئۇلار ھەر يىلى تۆت كىچىچە ئۆز ئارا ئۇچرىشىدۇ، ئوغۇل بالا ئۇچ ياشقا تولغاندا، «ئەرلەر ئارىلى»غا ئۇزىتىپ قويۇلىدۇ. «ئەرلەر ئارىلى»دا 36 چوڭ دەريانىڭ مەنبەسى بولۇپ، دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ. «ئاياللار ئارىلى» دېمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش دەريادىن ئۇچى بار. غەربىي ئوكيانىنىڭ شىمالىي قىسمىدا بۇ ئاراللاردىن باشقا يەنە 20 ئارال بار. 24. بىرتانىيە (Britaniya)[77] ئارىلى، بۇنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى ئادەم ئولتۇراقلاشقان ئارال. بەزىلىرى بولسا قاقاس ئاراللاردۇر. بۇ ئاراللاردا نۇرغۇنلىغان تاغ تىزمىلىرى، دەريا ـ ئېقىنلار، يېزا ـ كەنتلەر ۋە ھەر خىل كان بايلىقلىرى بار. 25. يىگىرمە تۆتىنچى ئارال بولسا تۇۋاس (ياكى Tus دەپمۇ يېزىلىدۇ) دېيىلىدۇ، بىرىتانىيە تاقىم ئاراللىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. بۇ ئارالنىڭ ئۇزۇنلۇقى 100 يول كېلىدۇ. بىر چوڭ دەريا بۇ ئارالدىن ئېقىپ چىقىپ، قۇرغاق جايلاردىن ئۆتۇپ، ساجلىنىڭ شىمالىدىكى مارتىس (marts) دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ، بىز بۇ دېڭىزنى ئىلگىرى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. 26. يىگىرمە بەشىنچىسى بولسا تۇلى ئارىلى[78]. شىمالدىكى بىر قىسىم شەھەر ـ بازارلارنىڭ مېردىئانى مۇشۇ ئارالنىڭ ئۇستىگە (ئەسلى مەنبەدە شىمال) چۇشىدۇ. ئېكۋاتورغا پاراللىل بولغان چەمبەرلەر شىمالدا مۇشۇ ئارالدىن ئۆتۇپ دۇنيادىكى ئاھالىلەر رايونىنىڭ چېتى بىلەن تۇتىشىدۇ. غەربىي ئوكيانىدىكى داڭلىق ئاراللار بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنلەر شۇ.

D. رۇم دېڭىزىدا ئاھالە ئولتۇراقلاشقان ئارالدىن ئالتىسى ۋە ئىككى تاغ بار. 27. بۇ ئىككى تاغنىڭ بىرى جەبىل تارىق. تاغنىڭ بىر بۆلىكى ئىسپانىيەدە، يەنە بىر بۆلىكى رۇم دېڭىزى ۋە ئۇلۇغ ئوكيانىنىڭ دېڭىز ساھىلى ئىچىگە سوزۇلۇپ كىرگەن. تاغدا كۆمۈش كېنى بار، يەنە بۇ دۆلەتتە دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان دورا بۇيۇملىرى مەسىلەن، گېنتىئانا ۋە باشقىلار چىقىدۇ. 28. يەنە بىرى جەبىلەل جەلال (Jabal al—qilal)[79] دېيىلىدۇ. رۇم شەھىرىنىڭ يېنىدا. بۇ تاغنىڭ غەربىدە بىر تاغ تىزمىسى[80] بار، ئېيتىشلارغا قارىغاندا ھېچكىم بۇ تاغنىڭ چوققىسىغا چىقالماپتۇ، چۇنكى ئۇ ئىنتايىن ئېگىز ئىكەن. بۇ تاغدا ئوۋ بۇيۇملىرى، ياغاچ ماتېرىياللىرى ۋە يېقىلغۇ ماتېرىياللىرى بار.

ئالتە ئارال: 29. بىرى سپرۇس (ياكى Qubras) ئارىلى، ئايلانىسى 350 ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ. ئارالدا كۆمۈش كېنى، مىس كېنى ۋە يېشىل قاشتېشى كانلىرى بار. ئۇ قەيسەرىيە (Qaysariya)، ئاكخا (Akha) ۋە سۇر [81] (Sur) لارنىڭ دېڭىز قىرغاقلىرىغا ئانچە يىراق بولمىغان ئەتراپلىرىغا جايلاشقان. 30. ئىككىنچىسى سپرۇس ئارىلىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، كۆرنۇس (ياكى Qrys) ئارىلى[82] دېيىلىدۇ، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 350 ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ. 31. ئۈچىنچىسى بولسا يابس ئارىلى Balus[83]، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 300 ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ. 32. تۆتىنچىسى ستىسلىيە ئارىلى بولۇپ، Saqliya رۇم دۆلىتىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان، بۇ ئارال بىر تاغنى ئايلىنىدۇ. قەدىمدە بۇ ئارال سىرلىق بولغانلىقتىن، رۇمنىڭ بايلىقلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئارالدا ساقلانغان. بۇ ئارالنىڭ ئۇزۇنلۇقى يەتتە مەنزىل (manzil)، كەڭلىكى بەش مەنزىل كېلىدۇ. 33. بەشىنچىسى بولسا ساردىن Sardaniya ئارىلى بولۇپ، رۇم دۆلىتىنىڭ جەنۇبىغا[84] جايلاشقان، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 300 ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ. 34. ئالتىنچىسى كرىت ئارىلى Iqritas[85]، ئەترا بۇلۇس (Atrabulus) [86] نىڭ شىمالىغا جايلاشقان، دېڭىز قىرغىقى بىلەن بولغان ئارىلىقى يىراق ئەمەس. ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 300 ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ. بۇ ئالتە ئارالدا تېرىلغۇ يەرلەر ۋە نۇرغۇن مەنزىرىلىك جايلار بار. ئارالدا يەنە نۇرغۇنلىغان شەھەر ـ بازار ۋە رايونلار بار، ئاھالىسۇ ئىنتايىن كۆپ. يەنە نۇرغۇن سودىگەرلەر، لەشكەرلەر ۋە بايلىقلار بار. رۇم دېڭىزىدىكى بۇ ئاراللار دۇنيادا ئەڭ كۆپ ئېچىلغان ئاراللاردۇر.

E. 35. ئەرمىنىيە دېڭىزىدا[87] كابزان (Kabudhan) ئارىلى دېيىلىدىغان بىر ئارال بار بولۇپ، ئارالدا بىر قورۇق بار، بايلىق مول، ئاھالىسۇ ناھايىتى كۆپ.

F. ئىچكى دېڭىزدا ئىككى ئارال بار: بىرى كازارىئان دەربەند (Khazarian Darband) دېڭىز قىرغاقلىرىغا يېقىن جايلاشقان. 36. ئىسمى جەزىرەتەل باب (Jaziratal—bab) [88] ئارىلى، بۇ ئارالدىن چىقىدىغان رويان دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا توشۇلۇپ، نەزىر ـ چىراغ ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. 37. يەنە بىرسى بولسا سىياھ كۆھ (Siyah kuh) [89] ئارىلى، بۇ يەردە ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ بىر قەبىلىسى ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، قۇرۇقلۇقتا ۋە دېڭىزدا بۇلاڭچىلىق قىلىدۇ. بۇ دېڭىزدا يەنە بىر ئارال بار، بىراق بۇ ئارالنىڭ بىر بۇرجىكى دېھىستان (Dihistan) [89] بىلەن يېقىن بولغان رايونلارغا تۇتىشىدۇ، ئىسمى دېھىستان سۇر (Dihistanan—sur) ئارىلى[91] دېيىلىدۇ، ئارالدا ئاھالە ئاز بولۇپ، قارچىغا ـ قۇرغۇي ئوۋلىغۇچىلار، ساقاقۇش ئوۋلىغۇچىلار ۋە بېلىقچىلاردىن ئىبارەت.

يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكەن ئاراللاردىن باشقا، دۇنيادا يەنە باشقا داڭلىق ئاراللار ۋە ئادەم ئولتۇراقلاشقان چوڭ ئاراللار يوق. بىز يۇقىرىدا كۆپ كۈچ سەرپ قىلىپ، خەرىتىدىكى دېڭىز، دېڭىز قولتۇقى ۋە ئاراللار ھەم ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئومۇمىيۈزلۈك تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق.

بەشىنچى باب

تاغ تىزمىلىرى ۋە كان مەھسۇلاتلىرى توغرىسىدا

تاغ تىزمىلىرى ئىككى خىل بولىدۇ: بىرسى ھەقىقىي تاغ تىزمىسى بولۇپ، بىر رايوندىن يەنە بىر رايونغا سوزۇلۇپ كىرگەن. بەزىدە كەڭرى بەزىدە تار، بەزىدە تۇز بەزىدە ئەگرى بولۇپ، تاغنىڭ غول تومۇرى ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىرى بولسا تاغنىڭ شاخچىلىرى

بولۇپ، غول تومۇردىن چىقىپ ھەم بىر ئۇچى يەنە بىر ئۇچىغا ئۇلىشىپ، تارماقلار خۇددى دەرەخنىڭ نۇرغۇن شاخچىلىرى بولغىنىغا ئوخشاش. بەزىدە تارماق شاخچىلارنىڭ يەنە تارماقلىرى بولىدۇ. مانا بۇ تاغلارنىڭ ھەقىقىي قىياپىتى. غول تومۇر بىر نەچچە دۆلەت ۋە رايونلاردىكى تاغلارنىڭ نۇرغۇنلىغان تارماقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. قۇملۇقلاردىكى، دېڭىز ياقىلىرىدىكى ۋە دەريا ساھىللىرىدىكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ تارماقلىرى ئىنتايىن ئاز بولىدۇ. تاغنىڭ غول تومۇرلىرى دائىم ئۆز ئارا تۇتىشىپ تۇرىدۇ.

1. بىرىنچى تاغ شەرقتە بولۇپ، بىز ئەل تائىن فىل (Al—tainfil—bahr) [92] بەھر دەپ ئاتىغان ھېلىقى تاغ شۇ. (مەنىسى «دېڭىزغا سوزۇلۇپ كىرگەن تاغ» دېگەنلىك بولىدۇ.) بۇ تاغ تىزمىسىنىڭ يېرىمى قۇرۇقلۇقتا، يېرىمى بولسا دېڭىزدا.

2. يەنە بىر تاغ بولسا سەرەندىپ (莎浪迪布) تېغى[93]. بۇ تاغنىڭ ئۇزۇنلۇقى يۈز يول بولۇپ، ئىنتايىن ئېگىز، بەزى تاغ چوققىلىرىغا ھېچكىم چىقىپ باقمىغان. تاغ ئېتىكىدىن سەرەندىپ (莎浪迪布) چوققىسىغا قەدەر بولغان ئارىلىق ئىككى كۇنلۇك ۋاقىت كېلىدۇ. تاغدا ئوخشاش بولمىغان رەڭدىكى ياقۇت كانلىرى بار. بۇ تاغنىڭ دەريا قىنىدىن ئالماس تاپقىلى بولۇپلا قالماي، دۇنيانىڭ باشقا رايونلىرىدىنمۇ ئالماس تاپقىلى بولىدۇ. بۇ يەرنىڭ تۇپرىقىدا كرىمنىي مول، سەرەندىپ (莎浪迪布) تېغىغا يېقىن دېڭىزدىن قىممەتلىك مەرۋايىت چىقىدۇ. تاغدا قارىغاي، سېرىن دەرىخى، قىزىل ماش، جۇزبۇۋا ۋە ھەر خىل پۇراقلىق ماتېرىياللار بار. يەنە نۇرغۇنلىغان كوكۇس دەرىخى، زىسۇ دەرىخى ۋە بامبۇكلار بار. ھايۋانلاردىن تىمساھ، ئىپار مۇشۇك، ۋە كەركىدان قاتارلىقلار بار. تاغدىكى بىر تاشتا مەلۇم بىر ئادەمنىڭ ئاياغ ئىزى بار، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا بۇ ئادەم ئەلەيھىسسالام (ئاللا ئۇنىڭغا خاتىرجەملىك ئاتا قىلغاي) نىڭ ئاياغ ئىزى ئىكەن. سەرەندىپ (莎浪迪布) رايونىدىكى ئاھالىلەر كىيىم كىيمەيدۇ. بۇ تاغ بىرىنچى ئىقلىم بەلۋىغىغا جايلاشقان.

3. ھىندىستان بىلەن جۇڭگو ئارىلىقىدىكى چېگرىدا بۇ تاغ تىزمىسىنىڭ بىر بۇرجىكى بىلەن يەنە بىر تاغ تىزمىسى مانسا (Manisa) [94] تېغى تۇتاشقان. بۇ تاغ شىمالدىن ھىندىستان بىلەن تىبەت چېگرىسىغا سوزۇلۇپ، يەنە شىمال ئارقىلىق تىبەت بىلەن جۇڭگو ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ، بىۋاستە تىبەت تەۋەسىدىكى راڭروك (Rang — ring) [95] چېگرىسىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ. ئاندىن غەربكە بۇرۇلۇپ، جۇڭگو بىلەن تىبەتنىڭ نازۋان (Nazvan) [96] رايونى ئارقىلىق، غەربىي شىمال تەرەپتىن تىبەتنىڭ ئەڭ يىراق چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلىدۇ. ئارقىدىن تۇسمىت (Tus. mt) [97] بىلەن جۇڭگو (ئۇدۇن؟) ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ جۇڭگونىڭ چېتىدىكى قۇملۇقنىڭ ئەڭ يىراق جايلىرىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ؛ يەنەمۇ ۋەئۇننەھرنىڭ ھەر قايسى شەھەر ـ بازارلىرى بىلەن تۇركىستاننىڭ ھەر قايسى شەھەر ـ بازارلىرى ئارىلىقىدىن تاراس (Taras) ۋە سىلجى (Shlji) [98] نىڭ چېتىگە قەدەر سوزۇلۇپ بېرىپ، مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ.

4. [99] ھىندىستان بىلەن تىبەت چېگرىسىدا (مانسا تېغىنىڭ) بىر تارماق تىزمىسى شەرقتىن جۇڭگو چېگرىسىغا سوزۇلۇپ كىرگەن بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 50 يول كېلىدۇ. تىبەتنىڭ يەنە بىر بۆلەك چېگرىلىرىدا ئوخشاشلا نۇرغۇنلىغان تارماقلار شەرقتىن ياكى غەربتىن تارقالغان بولىدۇ. ماۋەرائۇننەھر رايونىدىمۇ نۇرغۇنلىغان تارماقلار بولۇپ، بۇ تارماقلاردىن يەنە نۇرغۇنلىغان تارماق تىزمىلار چىقىپ ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىگە سوزۇلغان. بۇ تاغلاردىن ئالتۇن كانلىرى ۋە كۇمۇش كانلىرى ھەم زور مىقداردىكى قوغۇشۇن رۇدىسى، تۆمۈر رۇدىسى ۋە نۇرغۇن دورا ماتېرىياللىرىنى تاپقىلى بولىدۇ.

5. جۇڭگونىڭ ھەر قايسى ئۆلكىلىرىدە چوڭ ـ كىچىك بولۇپ، ئۆزئارا تۇتاشمايدىغان

18 تاغ بار. هەر بىر جايدا بىر تاغ تىزمىسى گوخشاش بولمىغان يۆنىلىشتە تارقالغان. بۇنىڭ گىچىدىكى گون تۆتىدە ئالتۇن كېنى بار.

6. توققۇز گوغۇز تۇركلىرىنىڭ ئەڭ يىراق چېگرىسىدا، ئۇلار بىلەن جۇڭگو (چىن) نىڭ چېگرىلىنىدىغان جايىدا، ئۇزۇنلۇقى تۆت يول كېلىدىغان بىر تاغ بولۇپ، تافكان ((Tafqan) تېغى[100] دېيىلىدۇ.

7. تافكان تېغىغا يېقىن رايوندا، توققۇز گوغۇزلار دۆلىتى گىچىدە بىر تاغ[101] بولۇپ، توققۇز گوغۇزلار ۋە ياغمىلارنىڭ چېدىرلىرىنىڭ ئارىلىقىدىن غەربكە قاراپ سوزۇلۇپ، بىۋاستە مانسا تېغى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئۇلۇنگۇت دەريا سىغا[102] يېقىن رايونلاردا بۇ تاغ ئىگراج. ئارت (Ighraj—art)[103] دېيىلىدۇ. بۇ تاغنىڭ هەر بىر بۆلىكىنىڭ نامى گوخشاش ئەمەس، ئۇلار ئۇزلىرىگە ئەڭ يېقىن بولغان رايون ياكى شەهەر ـ بازارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

8. ئىسسىق كۆلنىڭ يېنىدا، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چېگرىسىدا يەنە بىر تاغ تىزمىسى[104] بولۇپ، تۆلىش ۋە قارلۇقلارنىڭ چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلۇپ، ئاندىن يەنە يۆنىلىشىنى[105] ئۆزگەرتىپ، مۇشۇ يەردىن بىر تارماق تىزمىسى خاككاس قەبىلىلىرى چېگرىسى ئىچىگە قەدەر يېتىپ بارىدۇ. بۇ تاغ تالاس (Tulas) تېغى[106] دېيىلىدۇ، تاغدا نۇرغۇنلىغان قارا بۇلغۇن، تىمىن ۋە ئىپار كىمىكى بار. خاككاس چېگرىسى ئىچىگە سوزۇلۇپ كىرگەن تارماق تىزمىلاردىمۇ ئىپار كىمىكى، كەركىدان (مۇڭگۈزى)، تىمىن ۋە قارا بۇلغۇنلارنى تاپقىلى بولىدۇ.

9. يەنە بىر تاغ تىزمىسى[107] هىندىستانغا قاراشلىق كانبايانىڭ[108] كۇلى (Kuli) رايونى ئارقىلىق شەرقتىن سامۇر (Samur)غا سوزۇلۇپ كىرىپ ئاندىن شىمالغا بۇرۇلۇپ، داهۇم (Dahum) دۆلىتى ۋە هىندىستان ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ، خىتال (Hital) (ئەسلى مەنبەدە شۇنداق) چېگرىسىغا[109] قەدەر سوزۇلىدۇ، ئاخىردا بۇ تاغ ئىككى تارماققا بۆلۇنۇپ كېتىدۇ.

9. A، بىر تارمىقى[110] شىمالدىن تىهال (Tithal) ۋە نىتال (نېپال؟ Nital) چېگرىسىغا كىرىپ، هىندىستان ۋە تىبەتنىڭ ئەڭ يىراق چېگرىسى ئارقىلىق، يەنە بولۇر، سەمەرقەنت (Samavgandaq)، سىغناق (ئەسلى مەنبەدە شۇنداق) ۋە ۋاخاننىڭ شىمالى ۋە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتۈپ، ئاخىردا زاشىت (دەشت؟) چېگرىسىداغەربىي شىمالغا بۇرۇلۇپ، ماۋەرائۇننەهر رايونىدىكى بۇتتامان (Buttama) رايونى[111] ئارقىلىق، سۇتروشانا چېگرىسىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ. بۇ تاغ يەنە سىغناق، ۋاخان ۋە زاشىت رايونلىرىدا سانسىزلىغان تارماقلارغا بۆلۇنىدۇ.

9. A[112] ۋاخان ۋە زاشتىن باشلانغان نۇرغۇن تاغلار خۇتتاتان (Khuttatan) چېگرىسى ئىچىدە[113] بۆلۇنىدۇ، بۇ تاغلاردا ئالتۇن ـ كۇموش كانلىرى بار. خۇتتاتان تاغلىرىنىڭ تارماقلىرى ئىچىدىكى بىر تارمىقى يەككە ـ يېگانە هالدا، بۇتتامان رايونىدىن كەلگەن يەنە بىر تارماق بىلەن تۇتىشىدۇ[114]. ئۇلار يەنە نۇرغۇن تارماقلارغا بۆلۇنۇپ شىهاننا (石汗那) رايونىغا سوزۇلۇپ كىرىپ، ئۇ يەردە تارقىلىدۇ. يۇقىرىدا توختالغان تاغ تىزمىسىنىڭ غول تومۇرى بۇتتامانغا سوزۇلۇپ يېقىنلاشقاندا ئىككى تارماققا بۆلۇنۇپ كېتىدۇ، بىراق ئۇلار سۇتروشانا چېگرىسى ئىچىگە كىرگەندە، يەنە قوشۇلۇپ كېتىدۇ. بۇتتامان چېگرىسى ئىچىدە بۆلۇنۇپ چىققان بىر تارماق تاغ تىزمىسى[115]، داريا ج (Daryazha) ۋە بۇتتامان بىلەن شىهاننا ئارىلىقى ئارقىلىق، سەمەرقەنت ۋە سۇت چېگرىسىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، بىۋاستە بۇخارا رايونىغا يېتىپ بارىدۇ. ئوخشاشلا بۇ تارماق تاغ تىزمىسىنىڭ يەنە بىر مۇنچە تارماقلىرى بولىدۇ.

9. B[116]، يەنە بىر تارمىقى خېتال (Hibtal، ئەسلى مەنبەدە شۇنداق)[117] چېگرىسى ئارقىلىق هىندىستاندىن ئۆتۈپ، كانائۇج (Kanauj) چېگرىسىغا سوزۇلۇپ كىرىپ، گۇۋا

دۆلىتى[118] بىلەن لىخارا (Lhra) دۆلىتى ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ، بۇ يەردە Q. S. K? تېغى[119] دەپ ئاتىلىپ، ئاندىن كەشمىر، ۋايخاند (Vahind)[120] دۇنپۇر (Dunpur)[121] ھەم لامخان (Lamghan)[122] رايونىنىڭ شىمالىغا؛ بولۇر، سىغناق، ۋاخان ۋە باداق تېغىنىڭ جەنۇبىغا سوزۇلۇپ كىرىپ، خۇتتاتان رايونىنىڭ جەنۇبى ئارقىلىق ئاخىرىدا توخرى چېگرىسى ئىچىگە كىرىدۇ، تاراكان (Taraqan)[123]، ساقالكەند (SakaL Kand)[124]، خۇلم (Khulm) ۋە چىمكەند ئارىلىقى ھەم بەلخنىڭ جەنۇبىغا سوزۇلۇپ، خۇشكەندكە تەۋە سان (San) ۋە خارياك (Charyak)[125] چېگرىسى ئىچىگە كىرىدۇ.

9. aB، كېيىن[126] بۇ تارماق تاغ تىزمىسى غەربكە بۇرۇلۇپ، غەربىي شىمال ئارقىلىق گۇر (Ghur)[127] دۆلىتىنى ئايلىنىپ، ئاسپۇزار (Aspuzar)[128]، ھېرات، بۇشاڭ (Bushang)[129] ۋە نىشاپۇرنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتىدۇ. ئاندىن نىشاپۇر بىلەن سەبزىۋار ئارىلىقىدا، مۇشۇ تاغنىڭ شىمالىدىكى بىر يولنى بويلاپ سوزۇلۇپ، ئاخىرىدا يەنە غەربكە بۇرۇلۇپ، سىمنان (Simnn)[130] ۋە راي (Rayy) نىڭ شىمالى ئارقىلىق، دىلان (低廉) رايونىغا بېۋاستە جىران (吉兰) چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ.

9. bB[131]، بۇ تاغ بەلىخ ئۆلكىسىدىن بۇرۇلۇپ كېيىن، تۇخرى تەۋەسىدىكى مەدر (Madr)[132] چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلۇپ، بۇ رايوندا يەنە نۇرغۇنلىغان چوڭ ـ كىچىك تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ، بۇنىڭ ساننى پەقەت ئاللا ئىگەم ئۆزى بىلىدۇ. بۇ تارماقلارنىڭ ھەر قايسىسى يەنە توغرى، ئەنجەروب (安照罗缚)، پەنجشىل (喷赤希尔)، جالىيانا (ياكى كارىيانا)، بامىيان (Bamiyan)[133]، بۇست (不思忒)، رۇكناد (Rukhadh)، زامىنداۋار (Zamindavar)[134] ھەم غەزنە (哥疾宁) رايونىنىڭ بىر قىسىم چېگرا رايونىدا نۇرغۇنلىغان تارماق تىزمىلارغا بۆلۈنۈپ، سىندى چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلۇپ بارىدۇ. بۇ تاغ تىزمىلىرىدا ئالتۇن ـ كۈمۈش كانلىرى بار. بۇ تاغنىڭ غول تومۇرى گۇر رايونىغا سوزۇلۇپ كىرگەندە، بىر تارماق تىزما بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئايلانما تاغنى[135] شەكىللەندۈرىدۇ، ئاندىن بۇ تارماق تىزما يەنە قوشۇلۇپ كېتىدۇ. بۇ ئايلانما تاغدا بىر قەبىلە بار... (بۇ يەردە گەپ چۈشۈپ قالغان). بۇ ئايلانما تاغدىن يەنە بىر چوڭ تارماق تىزما بۆلۈنۈپ چىقىپ، باشقا تارماق تاغ تىزمىلىرى بىلەن بىرلىكتە شەرققە قاراپ سوزۇلۇپ، بۇست (不思忒) ۋە غەزنە (哥疾宁) چېگرىسى ئىچىگە تارقالغان. ئوخشاشلا، ئاسپىزار رايونىدا بۇ تاغنىڭ بىر قىسىم كىچىك تارماقلىرى ئاسپىزارنىڭ ھەر قايسى رايونلىرىغا تارقالغان.

كۈشستان ۋە كۈمۈش رايونىدا، دىلان چېگرىسى ئىچىدە بۇ تاغنىڭ يەنە نۇرغۇنلىغان تارماقلىرى[136] بار.

9. cB، بۇ تاغنىڭ غول تومۇرى خۇشكەندكە تەۋە سان ۋە چاھارياك (Chaharyak) رايونىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ: بىر تارمىقى بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ھېلىقى بىر تارمىقى (aB.9) شۇ، يەنە بىر تارمىقى[137] شىمالدا بولۇپ، كۈندارمۇ[138] ۋە ئەنبۇر ئارىلىقىدىن غەربكە سوزۇلۇپ، گۇرزىۋان (Gurzivan) ۋە جاھۇدان ئارىلىقى، باشىن (Bashin) ۋە دىزا (Diza) ئارىلىقى ھەم مەرۇد (Marrudh) بىلەن بەگشۇر (Baghshur) ئارىلىقى ۋە ساراكخس (Sarakhs) نىڭ جەنۇبى ئارقىلىق، ئاندىن شىمالدىن تۇس (Tus)، باۋارد (Bavard) ۋە ناسا (Nasa) چېگرىسى ئىچىگە سوزۇلۇپ كىرىپ، بېۋاستە گۇرگان چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ. ئارقىدىن ئۇزۇنلۇقى ئۇچ كۈنلۈك مۇساپە ئارقىلىق تار تاغ جىلغىسىغا كەلگەندە، بۇ تاغ دىنار زارى (Dinar—zari) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تاغ تاغ جىلغىسىنىڭ يەنە بىر تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، سىبارەيىن (Sibarayin) رايونىدىن ئۆتۈپ، گۇرگان چېگرىسى ئىچىگە كىرىدۇ. ئاندىن غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، ئامۇلنىڭ جەنۇبى ۋە توبا ستاننىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرى ئارقىلىق، بېۋاستە 刺夷 رايونىغا يېتىپ بارىدۇ[139]. ئاخىرىدا يۇقىرىدا توختالغان يەنە بىر تارماق تاغ تىزمىسى بىلەن

تۇتىشىدۇ. بىز يۇقىرىدا چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن بۇ ئىككى تارماق تاغ تىزمىسى بىرلىكتە جىلان ئۆلكىسى (伽兰伽) چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلىدۇ. ھىندىستان چېگرىسىدىن باشلىنىپ، جىلان چېگرىسىدا ئاخىرلىشىدىغان بۇ تاغ «يەر شارىنىڭ بەلۋىغى» دەپ نام ئالغان بولۇپ، ئەرەبچىدە مىنتاجەتەل ئەل ئارد (Mintagat al Ard) دەپ ئاتىلىدۇ.

10. باشقا تاغلار كېرمان ئۆلكىسى (俄儿起) دەپ بولۇپ، مۇستەقىل تاغلار ھېسابلانمىسۇ، بىراق ئومۇملاشتۇرۇلۇپ كېرمان تاغلىرى دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بىرى كۇفىج (Kufij)[140] تېغى بولۇپ، قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدا بۇ تاغ جىرۇفت (Jiruft)[141] چېگرىسى ئىچىگە سوزۇلۇپ كىرىپ، ئۆزئاراگىرەلىشىپ كەتكەن يەتتە تاغنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ تاغلارنىڭ ھەر بىرىدە بىردىن قەبىلىنىڭ ئاتامانى بولۇپ، ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى بۇ تاغلارغا كېلەلمىگەچكە، بۇ ئاتامانلار ھەر يىلى باج ۋە ئولپان يىغىدۇ. بۇ يەتتە تاغ بىر - بىرىگە تەۋە بولمىغاچقا، تاغدىكى كىشىلەر كۇفىجلىقلار دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار بىر خىل ئالاھىدە تىلدا سۆزلىشىدۇ. بۇ جايىنىڭ ھاۋاسى يېقىملىق، مۇداپىئەسى مۇستەھكەم بولۇپ، ھەربىي قوشۇن ۋە ئۇرۇش بىلەن بويسۇندۇرغىلى بولمايدۇ. جىرۇفت بىلەن بۇ تاغ ئارىسىدا بىر قىسىم كىچىك تاغلار بولۇپ، بۇ رايون بۇ. خانىم (Bu. ghanim) نىڭ كۇشىستانى[142] دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە بىر تاغ بولسا بەرجان (Barijan) تېغى بولۇپ، بۇ تاغ جىرۇفت چېگرىسىدىن بام (Bam) چېگرىسىغا سوزۇلۇپ كىرگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا قوغۇشۇن، مىس ۋە ماگنىت كانلىرى بار. يەنە كەفتەر (Kaftar) ۋە دىھاك (Dihak) كەنتى دېيىلىدىغان ئىككى كەنت بار. جىرۇفتنىڭ يەنە بىر تاغ تىزمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئىككى كۇنلۇك يول بولۇپ، تاغدا نۇرغۇن كانلار بار. ئۇنىڭدىن باشقا كۇھى سىم (Ku—hi sim، «كۇمۇش تېغى»)[143] بولۇپ، ئۆزئارا تۇتىشىپ كەتكەن ئىككى تاغنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ تاغ كابىر (Khabr?) بىلەن جىرۇفت ئارىلىقىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭدا كۇمۇش كېنى بار.

11.[144] يەنە بىر تاغ پارس ئۆلكىسى ئىچىدە بولۇپ، پاسا (Pasa) بىلەن دالاگىردىن باشلىنىپ، شەرقتە كېرمان ئۆلكىسى چېگرىسىغىچە سوزۇلىدۇ. ئاندىن شىمالدا يۇناس (Unas?) ۋە رائۇدخان (Rau dhan) چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ. يەنە غەربكە بۇرۇلۇپ پارس ۋە كۇچىستان ئارىلىقىدىكى چېگرىغا قەدەر سوزۇلىدۇ. يەنە شىمالغا بۇرۇلۇپ بۇدۇلاف (Bu — Dulf) نىڭ كاراج (Karaj ياكى Kara) بىلەن ئىسپاھان ئارىسى ئارقىلىق، جىبال (Jibal) زېمىنىغا كىرىپ، بىۋاستە ھەمەدان تەۋەسىگە يېتىپ بارىدۇ. ئاندىن ھەمەدانىنىڭ جەنۇبى ئارقىلىق، غەربىي شىمالنى بويلاپ ئەزەربەيجان تەۋەسىدىكى ماراگا (Maragha) غىچە سوزۇلىدۇ. بۇ تاغ جىبال رايونىدا نۇرغۇنلىغان تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ. بۇ يەردە شەھەر - بازارلار يوق بولۇپلا قالماستىن، ئەتراپىدا بۇ تاغنىڭ بىر تارماق تىزمىسى بار.

بۇ تاغنىڭ پارس ئۆلكىسى ئىچىدىمۇ نۇرغۇنلىغان تارماق تىزمىسى بار، بۇ رايوندا يەنە باشقا بىر تاغ تىزمىسى بولۇپ، بەزىلىرى ئۆزئارا تۇتىشىپ كەتكەن، بەزىلىرى بولسا ئۆز ئالدىغا. شۇڭا، پارس ئۆلكىسىنىڭ ھەر بىر شەھەر - بازارلىرىنىڭ ئەتراپىدا بىردىن تاغ بار. بۇ تاغنىڭ ئىسپاھان ئەتراپىلىرىدا يەنە تارماق تىزمىلىرى بولۇپ، كۇھىستانغا تارقالغان. ئىسپاھان ئەتراپىلىرىدا بۇ تاغ كۇھى جىلۇ (Kuh—jilu)[145] دېيىلىدۇ.

12. يەنە بىر تاغ[146] شىمالغا جايلاشقان بولۇپ، جىماك بىلەن خاككاس چېگرىسىدا. بۇ تاغ جىماكتىن باشلىنىپ، شەرقە بۇرۇلۇپ خاككاس چېگرىسىغا سوزۇلۇپ كىرىدۇ، ئاندىن شىمالغا بۇرۇلۇپ بۇۋاستە شىمالدىكى ئاھالىلەر رايونىغا يېتىپ بارىدۇ. شىمالدىكى رايونلاردا، جىماكلىقلار بۇ تاغنى كۇنداۋار تېغى (Kandavar, Kundaur — Taghi) دەپ ئاتايدۇ.

13. يەنە بىر كىچىك تاغ تىزمىسى ئەزەربەيجان ئۆلكىسىنىڭ ئەردەبىل (Ardabl)

ئەتراپىلىرىغا جايلاشقان بولۇپ، نامى سابلان (Sabil) [147] تېغى.
14. يەنە بىر تاغ ئەرمىنىيە رايونىغا جايلاشقان. بۇ تاغ ئىراقنىڭ تەكرىت (Takrit) دېگەن يېرىدىن باشلىنىدىغان بولۇپ، بۇ يەردە كۇھى بارىما تېغى(Kuh—ibaimma)[148] دەپىلىدۇ. ئاخىرىدا بۇ تاغ ئەرمىنىيە بىلەن ئەزەربەيجان چېگرىلىنىدىغان ئارىلىقتىن ئۆتۈپ، باردا (Barda) چېگرىسى ئىچىگە كىرىدۇ.
15. مۇشۇ رايوندا يەنە ئۆزئارا تۇتاشمايدىغان ئىككى تاغ بولۇپ، نىسبەتەن ئېگىزرەكى خارىز (Harith) تېغى دەپىلىدۇ. تاغ يولى خەتەرلىك بولغانلىقتىن، كىشىلەر تاغ چوققىسىغا چىقالمايدۇ. بۇ تاغ يىل بويى قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ، كېلىماتى ئىنتايىن سوغۇق. ئەرمىنىيىنىڭ نۇرغۇنلىغان شەھەر ـ بازارلىرىدىكى ئاھالىلەر تاغدا ئوۋ ئوۋلاپ ئوتۇن كېسىدۇ. يەنە بىر تاغ خۇۋەيرىز (Huwayrith) [149] تېغى بولۇپ، خارىز تېغى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بىراق ئۇنىڭدىن كىچىكرەك.
16. جەزىرە(Jazira)[150] ئۆلكىسىدە ئىككى تاغ بار، بىرسى جۇدى (Judi) دەپىلىدۇ، نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسى (诺亚方丹) مۇشۇ تاغدا توختىغان[151]. يەنە بىر تاغ مەردىن (Mardin) تېغى بولۇپ، ناسبىن (NaSibn) [152] ئەتراپىغا جايلاشقان.
17. ئەرەبىستان تەۋەسىدە نۇرغۇنلىغان كىچىك تاغلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئون ئۇچىنچىسى تىخامى[153] دەپىلىدۇ. مەككە (Mrkka) ئەتراپىدىكى بىر تاغ ھازۋان (Ghazwan) تېغى[154] دەپىلىدۇ. سانا (Sana) ئەتراپىدىكى يەنە بىر تاغ شىيام (Shiyam) [155] تېغى دەپىلىدۇ. تاغدا تېرىلغۇ يەرلەر بار. بۇ يەر ئىنتايىن پۇختا بولۇپ، قەدىمكى يەمەن پادىشاھى مۇشۇ تاغدا تۇرغان. بۇ يەردە ئايلانمىسى 20 يول كېلىدىغان يەنە بىر تاغ بولۇپ، تىخامى (Tihama) تېغىنىڭ قۇيرۇقىغا جايلاشقان[156]. تاغنىڭ ئوستى تۇزلىڭ بولۇپ، يېزا ـ كەنت، ئېتىزلىقلار ۋە ئېقىنلار بار. بۇرۇن مۇھەممەد ئىبن ئەل فادىر، ئەل كارماد بۇ يەرنى بويسۇندۇرغان. يەنە بىر كىچىك تاغ رادۇئا (Radua) تېغى بولۇپ، مەدىنە (Madina) ئەتراپىغا جايلاشقان. بۇ تاغدىن گىرانىت تېشى (麦加磨刀石) چىقىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا ئىككى كىچىك تاغدا فايد (Fayd) ئەتراپىغا جايلاشقان بولۇپ، ئىككى تاغنىڭ ئارىلىقى ئىككى كۇنلۇك كېلىدۇ؛ بۇ ئىككى تاغ ئىككى تاي تېغى (Jabalay Tayy) [157] دەپ ئاتىلىدۇ.
18[158]. سۇرىيە ئۆلكىسىدە، سۇرىيە ـ مىسىر چېگرىسىدىن باشلىنىدىغان بىر تاغ بولۇپ، ئەتراپىتا تۇرىسىنا (Tur sina) دەپىلىدىغان بىر ئېگىز تاغ بىلەن ئۆزئارا تۇتىشىپ تۇرىدۇ. بۇ تاغ بىۋاستە سۇرىيە ئارقىلىق، شەرقىي شىمالغا بۇرۇلۇپ زۇھار (Zughar) رايونىغا سوزۇلىدۇ، ئاندىن دەمەشق، بەلبەك (Baablakh) ۋە خەمس (Hims) رايونىغا سوزۇلۇپ كىرىپ، بۇ شەھەر ـ بازارلار ۋە بەگراس (Baghras) نىڭ شىمالى ئارقىلىق، ئەرمىنىيە بىلەن رۇم ئارىلىقىدىكى جەيھۇن (Jayhun) دەرياسىدىن ئۆتىدۇ. ئاندىن ئەرمىنىيە بىلەن رۇم ئارىلىقىدا شىمالغا بۇرۇلۇپ رۇم تەۋەسىدىكى سارىر چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلىدۇ. ئاندىن شەرقە بۇرۇلۇپ، سارىر (sarir) بىلەن ئەرمىنىيە ئارىلىقىدىن ھەم ئارران (Arran) بىلەن چابىگ(Qabg)[159] ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ، بىۋاستە ھالدا كاس دېڭىزى (可萨海) غا قەدەر يېتىپ بارىدۇ. بۇ يەردىن يەنە يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، غەربكە بۇرۇلۇپ، سارىر بىلەن كاس ئارىلىقىدىن ئالان چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ. يەنە بىۋاستە شىمالدىن كاس رايونىنىڭ ئاخىرىغىچە يېتىپ بارىدۇ. ئاندىن پېچەنەك دۆلىتى، بۇلغارلار بىلەن رۇسلارنىڭ چېگرىسىدىن ئۆتۈپ، ساجلى چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ. ئاندىن شىمالغا بۇرۇلۇپ ساجلى دۆلىتىدىن ئۆتۈپ، ساجلىنىڭ خۇرداب شەھىرىدىن ئايلىنىپ، ساجلى رايونىنىڭ ئاخىرىغىچە يېتىپ كېلىپ، مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ.
تۇرىسىنادىن زۇگخار رايونىغىچە، كىشىلەر بۇ تاغنى خارجىت (kharjites) تېغى دەپ ئاتايدۇ، تاغدا نۇرغۇنلىغان يېزا ـ كەنتلەر بار، ئەتراپىتىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى خارجىت

مەزھەپىنىڭ مۇرىتلىرى. زۇگخاردىن دەمەشىق رايونىغچە كىشىلەر بۇ تاغنى بالكا (Balqa) تېغى دەپ ئاتايدۇ. دەمەشقتىن شىمىس رايونىغچە كىشىلەر بۇ تاغنى لۇبنان (Lubuan)، شىمىستىن باگلاس رايونىغچە بەكرا (ياكى Dahra) ۋە تانۇك (Tanukh) تېغى باگلاشتىن ساربر چېگرىسىغچە لۇكام (Lukkam) تېغى دەپ ئاتايدۇ. بۇ يەردىن بىۋاستە ھالدا يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن لىنىيىنى ئايلىنىپ ئالان چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ. كىشىلەر بۇ بۆلەك تاغ تىزمىسىنى چابۇك تېغى دەپ ئاتايدۇ. ئاندىن بۇ تاغنىڭ ھەر قايسى بۆلەكلىرى قوشنا رايون ياكى شەھەر ـ بازارلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدۇ، باشقا تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئەھۋالىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشايدۇ.

A 18[160]، بۇ تاغ سۇرىيە بىلەن ئەرمىنىيە ئارىسىغا سوزۇلۇپ كىرگەن چاغدا، بىر چوڭ تارماق تاغ تىزمىسى بۆلۈنۈپ چىقىپ، رۇم رايونىغا تارقىلىدۇ. بۇ تارماق تاغ تىزمىسىنىڭمۇ نۇرغۇن تارماقلىرى بار بولۇپ، ئۇنىڭدا نۇرغۇنلىغان ئالتۇن كانلىرى بار.

B 18[161]، ساربر چېگرىسى ئەتراپىدابۇ تاغنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، گىروزىيە دېڭىز ياقىلىرىغا سوزۇلۇپ بارىدۇ.

C 18[162]، ساربر رايونىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بىر چوڭ تارماق بولۇپ، غەربكە قاراپ بۇ ئىككى تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ، بىر قەلئەگىچە سوزۇلىدۇ. بۇ قەلئە تاغ چوققىسىدىكى بىر شەھەر بولۇپ، شەھەر سېپىلىنى ھەر كۈنى مىڭ ئەسكەر نۆۋەتلىشىپ قوغدايدۇ. بۇ يەردە ئالتۇن ۋە قوغۇشۇن كانلىرى بار.

D 18[163]، ئالان (ALans) چېگرىسىدا بۇ تاغنىڭ ناھايىتى زور بولغان بىر تارمىقى غەربتىن ئالانغا سوزۇلۇپ كىرىدۇ. بۇ يەردە تاغ چوققىسىدا بىر شەھەر[164] بولۇپ، ئالاندىكى ئەڭ گۈللەنگەن شەھەرلەرنىڭ بىرى. بۇ تارماق تاغ تىزمىسى مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ.

19 [165]، رۇسلار بىلەن جىمىك چېگرىسىنىڭ ئارىلىقىدا بىر كىچىك تاغ تىزمىسى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى بەش كۈنلۈك يول كېلىدۇ.

20. رۇم دۆلىتىنىڭ رۇستايى ئاساۋا (ئېپېسۇس ?Ephesus) ئۆلكىسىدە بىر تاغ بولۇپ، ئۇنىڭدا قورقۇنچلۇق بىر چوڭ ئۆڭكۇر بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ ئۆڭكۇر «ئۆڭكۇردىكى ھەمراھلار» (قاتتىق ئۇخلاۋاتقان يەتتە كىشى) نىڭ قونالغۇسى ئىكەن[166].

21. يەنە بىر تاغ[167] بولسا رۇم چېگرىسى ئىچىدە بولۇپ، ئەفراخۇن (Afrakhnu) شەھىرىگە يېقىن، ئۇزۇنلۇقى ئالتە كۈنلۈك يول كېلىدۇ.

22. يەنە بىر تاغ بولسا گىروزىيىگە يېقىن جايلاشقان بولۇپ، تاغدا كۈمۈش ۋە مىس كانلىرى بار.

23. مىسىر ئۆلكىسىدە ئىككى تاغ بار: بىرى نىل دەرياسىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، ئاسۋان (Uswan) ۋە نۇبىيە چېگرىسىدىن باشلىنىپ، ئۇدۇل شىمالغا قاراپ سوزۇلىدۇ. مىسىر چېگرىسى ئىچىدە ئۇ يەنە بۇسىر (ياكى Tawsir) ۋە (مىسىرنىڭ پايتەختى) فۇستات (Fustat) نى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، خاف (مەنىسى «شەرقىي قىرغاق» Khauf) ۋە جىغار قۇملۇقىغا سوزۇلۇپ مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ. بۇ تاغنىڭ ئىسمى مۇكاتتام (MUQUTTAM) تېغى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئالتۇن ۋە كۈمۈش كانلىرى بار.

24. يەنە بىرى نىل دەرياسىنىڭ غەربىگە جايلاشقان، بۇ تاغمۇ نۇبىيە چېگرىسىدىن باشلىنىپ، شىمالغا قاراپ فەييۇم (Fayyum) رايونىدىكى ئىبرىك (Ibriq, Abwait?) گىچە سوزۇلىدۇ. ئاندىن غەربكە قاراپ بىر تارمىقى بۆلۈنۈپ چىقىپ، بارا ـ بارا يوقايدۇ. بۇ تاغدا ياقۇت، يېشىل ياقۇت، ۋە فىروزە قاتارلىق كان بايلىقلىرى بار. تاغدا قارا ھەم سېرىق يوللۇق سىزىقى بار ياۋا ئېشەكلەر بار بولۇپ، ناۋادا ئۇ ياشاۋاتقان بۇ شارائىتىدىن ئايرىلىسلا ئۆلىدۇ. بۇ تاغنى يېشىللىقتىكى تاغ دەيدۇ.

25. رۇم چېگرىسى ئىچىدە، سىتسىلىيە (seleucia) ئەتراپىدىكى دېڭىز قولتۇقىدا بىر

كىچىك تاغ[168] بار. 26. يەنە بىر تاغ[169] ئىسپانىيە چېگرىسى ئىچىدە بولۇپ، بۇ تاغ مالىكا (Maliqa) دىن باشلىنىپ، غەربتە سانتارىيە (Shantariya) گىچە سوزۇلىدۇ، ئاندىن شىمالغا بۇرۇلۇپ لېرىدا (Lerida) ئۆلكىسىگە كىرىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا غەربتە تۇلايىت (Tulaytih) ئۆلكىسىگىچە سوزۇلىدۇ. تولايىت شەھىرى مۇشۇ تاغنىڭ باغرىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ تاغ مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ.

27. ئىسپانىيە چېگرىسى ئىچىدە، كورىيە (Coria) بىلەن تروشىللو (Truxillo) چېگرىسىدا يەنە بىر تاغ[170] بار، بۇ تاغدىن نۇرغۇن دورا ماتېرىياللىرى چىقىدۇ.

28. يەنە بىر تاغ رۇمنىڭ غەربىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇلغار تېغى (Bulghari)[171] دېيىلىدۇ. تاغدا ئاھالە بار، كىشىنى جەلپ قىلىدىغان جايلىرى ئىنتايىن كۆپ.

يۇقىرىدا مىسال كەلتۇرۇلگەن تاغلارنىڭ ھەممىسى دۇنيادىكى ئاھالە ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان. جەنۇبىي قىسمىدىكى ئاھالە ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ۋە كىشىلەر بۇگۈنگىچە يېتىپ بارغان رايونلاردا پەقەت توققۇز تاغ بار.

29. جەبىلەل كامار ئىسىملىك بىر تاغ[172] بولۇپ، ئۇنىڭدا ئالتۇن ۋە كۈمۈش كانلىرى بار. نىل دەرياسىنىڭ مەنبەسى مۇشۇ يەردە. بۇ تاغنىڭ ئۇزۇنلۇقى 500 يول كېلىدۇ.

30. باشقا سەككىز تاغنىڭ ئۇزۇنلۇق ۋە كەڭلىكى ھەم سوزۇلۇش دائىرىسى ئوخشاش ئەمەس؛ ئۇلارنىڭ ئورنى ۋە كۆلىمىنى بىز ئىلگىرى خەرىتىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

ئىزاھاتلار:

[1] M. سۇتۇدېخ (M. sotudeh) دوكتور بۇ يەردە «ئاللاتائاللا ھەر خىل ھېكمەتلەر ئارقىلىق بەندىلىرىنى توغرا يولغا باشلايدۇ» دېيىش كېرەك دەپ قارايدۇ.

[2] ئوبۇل ھارىس مۇھەممەدئىبنىئەھمەد — گۇزگان (خۇشكەنت) دېگەن جاينىڭ پادىشاھى، ئاپتورنىڭ شاپائەتچىسى.

[3] ھىجرىيە 372 ـ يىلى مىلادىيە 982 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

[4] يەنى چاڭئەن بۇگۈنكى شىئەن.

[5] بۇ يەردە ئاپتور خاتالاشقاندەك قىلىدۇ.

[6] يەنى تىنچ ئوكيان.

[7] 40 ـ بابقا قارالسۇن.

[8] ھىندى ئوكيانىنى كۆرسىتىدۇ.

[9] سۇماترانى كۆرسىتىدۇ.

[10] ئاتلانتىك ئوكيانىنى كۆرسىتىدۇ.

[11] سۇلتان توغرىسىدا 60 ـ بابقا؛ مەغرىب توغرىسىدا 40 ـ بابقا قارالسۇن.

[12] جىبرالتار بوغۇزىنى كۆرسىتىدۇ.

[13] ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىنى كۆرسىتىدۇ، 42 ـ بابقا قارالسۇن.

[14] ساكلاب توغرىسىدا 43 ـ بابقا قارالسۇن، لېكىن بۇ دۆلەتنىڭ دائىرىسى ئەينى چاغدا غەربىي ئوكيانغا تۇتاشقان ـ تۇتاشمىغانلىقى گۇمانلىق.

[15] شىدران تاقىم ئاراللىرى (ئەنگلىيىدە) نى كۆرسىتىدۇ، نورۋېگىيە ياكى ئىسلاندىيىنى كۆرسىتىدۇ، دەيدىغانلارمۇ بار.

[16] جىبرالتار بوغىزىنى كۆرسىتىدۇ.

[17] ھىندى ئوكيانىنى كۆرسىتىدۇ.

[18] 13 ـ بابنىڭ 14 ـ بۆلۈمىگە قارالسۇن.

[19] جايلاشقان ئورنى ئېنىق ئەمەس.

[20] ياۋا ئەتراپىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

[21] 55 ـ بابقا قارالسۇن.

[22] يەنى، ئادىن قولتۇقى.

[23] قىزىل دېڭىز سۇۋېيش قولتۇقى بىلەن ياكبار قولتۇقى.
[24] پارس قولتۇقىنى كۆرسىتىدۇ.
[25] ئۇممان قولتۇقى بىلەن بىر قىسىم ئەرەب دېڭىزىنى كۆرسىتىدۇ.
[26] بېنگال قولتۇقىنى كۆرسىتىدۇ.
[27] ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنى كۆرسىتىدۇ.
[28] بۇ يەردە تاپتور خاتالاشقاندەك قىلىدۇ، ئەينى چاغدا ئەرمىنىيىنىڭ داڭلىق ئوتتۇرا يەر دېڭىزى قىرغاقلىرىغا تۇتاشمىغان.
[29] دوكتور. م. سۇتۇدېخ بۇ «بۇ قىرغاقتىن يەنە قارشى قىرغاقنى كۆرگىلى بولمايدۇ» دېگەن سۆز بولسا كېرەك، دەپ قارايدۇ.
[30] يەنى كاسپى دېڭىزى.
[31] مۇساپە، ئەسلى تېكىستتە پەرسەخ، قەدىمكى پېرسىيىنىڭ مۇساپە ھېسابلاش بىرلىكى، بىر پەرسەخ تەخمىنەن ئالتە كىلومېتىرغا تەڭ، تەخمىنەن سەككىز پەرسەخ، دېگۈچىلەرمۇ بار.
[32] 46 ـ بابقا قارالسۇن.
[33] دوناي دەرياسى بويلىرىدىكى بۇلغارلارنى كۆرسىتىدۇ، 42 ـ بابنىڭ 16 ـ بۆلۈمىگە قارالسۇن.
[34] ئىسسىقكۆلنى كۆرسىتىدۇ.
[35] مېنورسكىي ئاپتور ئاسۇر دېڭىزى بىلەن بالتىق دېڭىزىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن، دەپ قارايدۇ.
[36] بۇ يەردە خاتالىق بار، بۇ دېڭىزدىكى بىر قولتۇق ئوتتۇرا يەر دېڭىزى بىلەن تۇتاشقان بولۇشى مۇمكىن، ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئاتلانتىك ئوكيان بىلەن تۇتىشىدۇ.
[37] ئۇمىيە كۆلىنى — بۇگۇنكى لىزەييى (雷宰那湖) كۆلىنى كۆرسىتىدۇ.
[38] بۇ كۆل بۇگۇنكى تۈركىيە دائىرىسىدىكى تۈز كۆلىنىڭ جەنۇبىدا، قەدىمكى زاماندا ستېسلىيىدىن ئامۇرۇمغا بارىدىغان يول ئۈستىدە.
[39] تۈز كۆل ئەتراپلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك، كونىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر كۆل، بۇگۇنكى مۇراد كۆلى.
[40] 29 ـ بابنىڭ 12 ـ بۆلۈمىگە قارالسۇن.
[41] تاشت كۆلىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۇگۇنكى باختاخان (巴赫塔甘湖) كۆلىنىڭ شىمالىي قىسمىدا.
[42] لاجىرد دەرياسى (拉吉尔德河) دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۇ دەريا باختا قاتارلىق كۆللەرنىڭ يېقىن ئەتراپىدىن باشلىنىدۇ.
[43] بايان قىلغان تەرتىپكە ئاساسلانغاندا، بۇ كۆل ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىدە بۇلۇشى كېرەك. تۈزان بۇلاغ ۋە تۈزان ئارجىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا. Z. A. ۋالىدى (Validi) بۇ كۆل ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىدىكى تېكىس دەرياسى بىلەن كېگەن دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى بورو ـ داباسون (Boro—dabasun) كۆلىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق، بۇ كۆلنى قارلۇقلار چېگرىسى ئىچىدە دەپ ئېيتىش تەس دەپ قارايدۇ. مېنورسكىي تۈز كۆلىنى خۇنتىكتونىنىڭ ئېيتقىنىدەك شور كۆلى دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى تۈز كۆلىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تۈز كۆل دېڭىز يۈزىدىن 5،000 ئىنگلىز چىسى ئېگىزلىكتە بولۇپ، توشقان (陶什干) نىڭ جەنۇبىدا، قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالىغا 140 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا خۇنتىكتون (R. Pumpelly, Huntington) «تۈركىستاننى قىدىرىپ تەكشۈرۈكتىن دوكلات» ۋاشىنگتون. 1905. P.202 گە قارالسۇن) نىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا، «بۇ كۆل ئەمەلىيەتتە ئېيتماققا كۆل بولسىمۇ، يەنە بىر ئېيتماققا بىر پارچە تۈز ئىدى... كىشىلەر بۇ يەردىن تۈز يىغىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ، بۇ تۈزلارنى تازىلىغاندىن كېيىن يېمەكلىككە ئىشلىتەتتى».
[44] بۇ يەردىكى كۆلنىڭ ئۈزۈنلۇق ۋە كەڭلىكى ھەققىدىكى خاتىرىلەر بىلەن «غەربىي يۈرتنىڭ سۇ يوللىرى خاتىرىسى» دىكى بايانلار يېقىن بولۇپ، شۇ سۇنىڭ «غەربىي يۈرت سۇ يوللىرى خاتىرىسى» نىڭ بەشىنچى جىلدىدا:
«تۆمۈرتى نۇر (يەنى ئىسسىقكۆل) يەنە تۈز كۆل دەرياسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شەرق غەربىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 100 چاقىرىمدىن ئارتۇق. جەنۇب ـ شىمال كەڭلىكى 120 چاقىرىمدىن ئارتۇق. تار جايلىرى 80

چاقىرىمدىن ئارتۇق» دېيىلگەن.
[45] يەنى بۇگۈنكى مانزالا (Manzala) كۆلى.
[46] مېنورسكي نىل دەريا سىستېمىسىدىكى تارماق ئېقىن مۇشۇ كۆلگە قۇيۇلىدۇ، دەپ قارايدۇ.
[47] بۇ ئىككى شەھەر ھەققىدە، 39 ـ باب 4 ـ پاراگرافتىكى بايرىلگەن ئىزاھاتقا قارالسۇن.
[48] يەنى بۇگۈنكى ئىزنىك كۆلى (Iznik). ھازىرقى تۈركىيىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان.
[49] ئېھتىمال بۇگۈنكى باسىلىيۇن كۆلى (Basiliyun) نى كۆرسەتسە كېرەك. لې، سترانگې (Le. Strange) باسىلىيۇن كۆلىنىڭ ئاق شېشى كۆلى بولۇپ، تۈركىيىنىڭ ئوتتۇرا غەربىي قىسمىدا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىققتى. (Le. Strange The Lands Of Eastern Caliphate p. 135) گە قارالسۇن
[50] ئالتىنچى باب، 23 ـ پاراگرافتا تىلغا ئېلىنغان داريا جا بىر سازلىق.
[51] باستىرابنىڭ ئاستراب (Astarab) بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.
[52] ئالتىنچى باب. 62 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.
[53] يەنى قارا كۆل (Qara——kul)، سەمەرقەنت دەريا سى (زەرەپشان دەريا سى) غا جايلاشقان. يېقىن ئەتراپىدا يوقاپ كېتىدۇ.
[54] ئېھتىمال لوپنۇر كۆلى بولۇشى مۇمكىن.
[55] مېنورسكي ئېھتىمال بايقال كۆلىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ.
[56] يېرىم ئارال بۇ كىتابتا ئارال دەپ ئاتالغان.
[57] ئۇچىنچى، بەشىنچى پاراگرافلاردىن باشلاپ سەككىزىنچى پاراگرافقىچە، مۇسۇلمان ئاپتورلىرىنىڭ سۆزىدىن ۋە ياۋا ئارلىنى پەرقلەندۈرەلمىگەنلىكىگە دىققەت قىلىنغان بولۇپ، بەزىدە بىر ئارالنىڭ ئوخشىمىغان جايدىكى ئاتىلىشىنى بىر قانچە ئارالنىڭ نامى قىلغان. بۇ يەردىكى ئالتۇن ئارال بولسا سۇماترا ئارلىنى كۆرسىتىدۇ.
[58] M . سۇتۇدىخ دوكتور بۇ يەردە تەرجىمە قىلىپ:
«جۇڭگو سودىگەرلىرى دائىم بۇ يەرگە كېلەتتى...» دەپ قارىغان.
[59] بۇ ئارالنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس، بىراق سۇماترا ئارلى ئەمەسلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولىدۇ.
[60] سۇماترانى كۆرسەتسە كېرەك.
[61] 56 ـ بابقا قارالسۇن، بۇ يەردىكى بايانلار بىلەن 56 ـ بابتىكى بايانلار ماس كېلىدۇ.
[62] بۇ ئىككى ئارال ئېھتىمال بىر ئارال بولۇشى مۇمكىن.
[63] سۇماترادىكى غەربىي جەنۇبىي دېڭىز قىرغاقلىرىغا جايلاشقان.
[64] دې. خۇيې (De Goeje) نىڭ كارا ئارلى ئېھتىمال كۋا (Kva) ئارلىنى كۆرسىتىدۇ. مالاي يېرىم ئارلىغا جايلاشقان، دېگىنىگە ئاساسلىنىپ، مېنورسكي كارا ئارلى بالۇسنىڭ شىمالىغا (شەرقىي شىمالغا) جايلاشقان. بالۇسنىڭ جەنۇبىدا ئەمەس دەپ ھېسابلايدۇ.
[65] ئېھتىمال نىكوبار (Nicobar) تاقىم ئارلىنى كۆرسەتسە كېرەك.
[66] 10 ـ بابنىڭ 74 ـ پاراگرافىغا قارالسۇن.
[67] ئېھتىمال كىشىم ئارلى (Qishm) بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ شىمالى قىسمىدىكى كۆتۇرۇلۇپ تۇرىدىغان قىسمىدا لافت (Laft) دېيىلىدىغان بىر كەنت بار. بۇ ئارال پارس قولتۇقىغا جايلاشقان.
[68] يەنى ئۇۋال ئارلى (Uwal) بولۇپ، بەھرەين تاقىم ئاراللىرىنىڭ بىرى.
[69] ياگۇت (Yagut) بۇ ئىسمىنى قوشۇپ يازغاندا Suqutra 和 suqatra، يەنى ئەرەبستانىنىڭ جەنۇبىدىكى سۇكۇترا ئارلىنى كۆرسىتىدۇ.
[70] بۇ دېڭىزدىكى بىر قولتۇق (ئەرەب قولتۇقى) بولۇپ، ئۇچىنچى باب. ئۇچىنچى پاراگرافقا (2)
[71] فالەن، يەنى تاراب ئارلى بولۇپ، ئىستاخر تاران سۇۋەيش قولتۇقى ۋە ياكبا قولتۇقى ئارلىقىدا، جۇبايلات تاران ئەتراپىدا دەپ قارايدۇ. ياگۇت بۇ ئىككى ئارالنى ھىجاز ئەتراپىدا دەپ

ھېسابلايدۇ.

[71] گىبن رۇشاھ (伊本.鲁斯塔) تولومېيىنىڭ كىتابىدىكى «بەخت ئارىلى» نى كاناري تاقىم ئارىلى (Canary Islans) ، ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ گىچكىرىسىگە جايلاشقان، ئافرىقىنىڭ غەربىي شىمالىي دېڭىز قىرغىقىدا دەپ قارايدۇ.

[73] 40 ـ باب 18 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[74] 20 ـ پاراگرافتىن 21 ـ پاراگرافقىچە تىلغا ئېلىنغان ئاراللار گەمەلىيەتتە ئوتتۇرا يەر دېڭىزىغا جايلاشقان.

[75] جەنۇبىي سپورات تاقىم ئاراللىرىنىڭ بىرى. ئېگەي دېڭىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان. تۈركىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى دېڭىز تەۋەسىگە جايلاشقان.

[76] بۇ ئارال بۇگۈنكى سۈرىيە راتاكىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمى گەتراپىدىكى دېڭىز تەۋەسىگە جايلاشقان. تەرتۇس شەھىرىنىڭ يېقىن گەتراپىدا.

[77] بۇيۇك بىرىتانىيە تاقىم ئاراللىرىنى كۆرسىتىدۇ. 42 ـ باب 22 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[78] ئۇچىنچى باب سەككىزىنچى پاراگرافقا قارالسۇن .

[79] مېنورسكىي بۇ يەرنى ئىسپانىيىگە تەۋە جاي دەپ قارىغان.

[80] ئېھتىمال ئالپىس تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك؟

[81] 38 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[82] كورسكا (科西嘉) ئارىلى مېنورسكىي بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى (ئاپتور) كورسكانىڭ ئورنى بىلەن كىرىت ئارىلىنىڭ ئورنىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن دەپ قارايدۇ.

[83] بۇگۈنكى ئىۋانرا ئارىلى، بالېئارتاقىم ئاراللىرىنىڭ بىرى. ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ غەربىي قىسمىغا، ئىسپانىيىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان.

[84] بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى ئېنىقكى ساردىنىيە ئارىلى بىلەن سىتسىلىيە ئارىلىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. ساردىنىيە ئارىلى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىدە بولۇشى كېرەك. ئاپتور بۇ ئارالنى ئۇنىڭ جەنۇبىدا قىلىپ قويغان.

[85] بۇ ئارالنىڭ ئورنى بىلەن سىپىرۇسنىڭ ئورنى ئارىلىشىپ كەتكەن.

[86] 38 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[87] يەنى ئۇمىيە كۆلى (湖 亚 米 乌).

[88] بايانلارغا ئاساسلانغاندا ئېھتىمال ماددىر ئارىلىنى كۆرسەتسە كېرەك. خانكوف ماددىر ئارىلى يەنى سارا ئارىلى بولۇپ لانكۇران (Lankuran) نىڭ يېقىن ئەتراپىدا دەپ قارايدۇ.

[89] مانگىشلاغ (Manghishlag) ئارىلى، يەنى كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىرغىقىدا.

[90] (يۇەن سۇلالىسى تارىخى، غەربىي شىمالدىكى يۇرتلارغا ئىلاۋە. . . نىڭ ئاپتورى شىپىستان، (丹 思 希)، 32 ـ باب ئىككىنچى پاراگرافتىكى ئىزاھاتقا قارالسۇن.

[91] مېنورسكىي ئېھتىمال ئاستىراباد (Astarabad) دېڭىز قولتۇقىدىكى تۈمشۇق بولۇپ، يەنى ھامان كۆلى دېڭىز قولتۇقى ئاتىلا دەريا‌سى قۇيۇلىدىغان جايدىكى تۈمشۇق.

[92] ئۇچىنچى باب ئۇچىنچى پاراگرافقا قارالسۇن.

[93] ئاپتورى سەيلۇن جۇڭگوغا تەۋە دەپ قارىغان. بۇ يەردىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، سەيلۇندىكى تاغ تىزمىلىرىنى كۆرسەتكەن.

[94] بۇ يەردە خاتالىق بار. چۈنكى، بۇ تاغ تىزمىلىرى بىلەن سەيلۇندىكى تاغ تىزمىلىرى چېگرىداش ئەمەس. مانسا تېغى بىرقانچە تاغ تىزمىلىرىغا ئايرىلىدۇ. بىرىنچى، باشلانغان جايدىن باشلاپ ھىندىستان بىلەن جۇڭگو چېگرىسىغىچە، بۇ بۆلەك مالاي يېرىم ئارىلىدىكى بوي بۆلۈنۈشىدىكى تاغ تىزمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئىككىنچى، تىبەتنىڭ شەرقىي چېگرىسىدىن تارتىپ جۇڭگونىڭ راڭروك (Rang—rong) بۆلىكىگىچە، تىبەتنىڭ شەرقىي جەنۇبىي چېگرىسىدىكى تاغ تىزمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۈچىنچى، بۇ يەردىن نازۇەنگىچە غەربىي شىمالغا سوزۇلۇپ ياتقان بىر قىسمى، گەنسۇ بىلەن چىڭخەي ۋە سەيدامدىكى سۇ بۆلگۈچى داۋان بولغان جەنۇبىي تاغ چىلانتاغ (چىلىيەنشەن تېغى) نى كۆرسەتسە كېرەك. تۆتىنچى، بۇ يەردىن جۇڭگو چېگرىسىدىكى قۇملۇقنىڭ ئەڭ يىراق بولغان قىسمىغىچە، تىبەتنىڭ شىمالىي قىسمى

بىلەن تەكلىماكان‌قۇملۇقى ئارىسىدىكى كوئېنلۇن تاغ تىزمىسى بىلەن ئالتاي تېغىنى كۆرسىتىدۇ. بەشىنچى، ئەڭ ئاخىرقى بىر بۆلىكى تەڭرى تېغىنىڭ غەربىي بىلەن ياكسارت دەريا‌سى ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تىزمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

[95] 11 ـ باب، بىرىنچى پاراگرافقا قارالسۇن.

[96] 11 ـ باب، ئۈچىنچى پاراگرافقا قارالسۇن.

[97] Tamat ، 11 ـ باب، 9 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[98]

[99] مانسا تاغ تىزمىسىنىڭ تارمىقى. چاڭجيالڭ ئويمانلىقى بىلەن خۇاڭخې ئويمانلىقىنىڭ سۇ بۆلگۈچى داۋىنى، تېبەت مەركىزى ئېگىزلىكى تاغ تىزمىلىرى بىلەن ئالىبكساندىر تاغ تىزمىسىنىڭ تارمىقى (قىرغىزنىڭ شىمالىدىكى تاغ تىزمىسى).

[100] تاۋكان تۈرپاننىڭ (Turfan) خاتا يېزىلىشى بولسا كېرەك. تەڭرى تېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكى بولغان بۇغدانى كۆرسىتىدۇ. تۆت مۇساپە (پەرسەخ) ئېھتىمال ئۇنىڭ ئاساسىي چوققىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[101] كۇچا ۋە ئاقسۇنىڭ شىمالىدىكى تەڭرى تېغىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكى.

[102] يەنى ئاقسۇ دەريا‌سى.

[103] قۇلانگۇن دەريا‌سى (胡兰功河) ئەتراپىدىكى ئىگراج ئارت تېغىغا جايلاشقان ياكى مۇزئارت تاغ ئېغىزىنى كۆرسىتىدۇ، ياكى بولمىسا، ئۇنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى سەل پەسرەك بولغان بېشىلى تاغ ئېغىزىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن مۇزئارت تاغ ئېغىزى ئېھتىمال ناھايىتى چوڭ بولۇشى مۇمكىن.

[104] توققۇز ئوغۇزلارنىڭ غەربىي شىمالىي ئىسسىقكۆلنىڭ شىمالىدىكى تاشقى ئىلى تاغ تىزمىسى.

[105] ئايلىنىپ قايتىپ كېلىشىنى كۆرسىتىدۇ.

[106] ئېھتىمال ئالتاي تاغ تىزمىسى بولسا كېرەك؟

[107] ئاپتورى بۇ يەردە ئاساسلىقى ھىندىستانىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى، نېپال، شىزاڭ، شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمى، كەشمىر، پاكىستانىنىڭ شىمالىي قىسمى، ئافغانىستان، سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە ئىرانىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تاغ تىزمىلىرىنى بايان قىلغان. مۇئەللىپ (ئاپتور) بۇ تاغ تىزمىلىرىنى بىر كېمە شەكلىدىكى تاغ تىزمىلىرى (بىر ـ بىرىگە ئۇلىنىپ كەتكەن) سۈپىتىدە بايان قىلغان. (مۇھاكىمە قىلغان).

[108] 10 ـ باب 14 ـ پاراگرافقا قارالسۇن. توققۇزىنچى ۋە توققۇزىنچى A پاراگرافتىكى بىر قىسىم يەر ناملىرىنى 10 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[109] بۇ بۆلەكتە ھىندىستانىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى تاغ تىزمىلىرى بىلەن ئۇنىڭ شەرقىي شىمالىي چېگرىسىدىكى تاغ تىزمىسى بايان قىلىنغان.

[110] بۇ بۆلەكتە ئاساسلىقى ھىمالايا تېغى، قارا قۇرۇم تېغى، پامىر ۋە ئامۇ دەريا‌سىنىڭ تاغ تىزمىلىرى سۆزلەنگەن.

[111] بۇتتامان رايونى يەنى ئامۇ ۋە سىر دەريالىرى باشلىنىدىغان تاغلىق رايون، باتولدىنىڭ «موڭغۇل ئىستېلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركىستان» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن. 1928ـ يىل ئىنگلىزچە نەشرى، 82 ـ بەت.

[112] بۇ پاراگرافتا بايان قىلىنغانلار 92 ـ پاراگرافتىكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ تارمىقى.

[113] بۇ رايون پەنجى دەريا‌سى بىلەن ۋاخشۇ دەريا‌سى ئارىسىغا جايلاشقان.

[114] تاشقى ئالاي تاغ تىزمىسى ۋە ئالاي تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[115] زەرەپشان تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[116] بۇ بۆلەكتە ئاساسلىقى بىر قىسىم ھىمالايا تېغى، كەشمىرنىڭ دەل شىمالىي قىسمى ۋە ھىندىقۇش تېغى سۆزلەنگەن.

[117] 10 ـ بابقا قارالسۇن.

[118] ياكى «ياۋا دۆلىتىدىكى قۇرغاق رايون» دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ.

[119] قوشۇپ يازغاندا Qasak. بۇ تاغنىڭ ئورنىنى ئالتىنچى باب 15 ـ پاراگرافتىن كۆرۈڭ.
[120]، [121]، [122]؛ 10 ـ بابقا قارالڭ.
[123]، [124]: 23 ـ باب 71 ـ 76 ـ، پاراگرافلارغا قارالڭ.
[125] 23 ـ باب 62 ـ پاراگرافقا قارالڭ.
[126] بۇ يەردىكى مەنىسى: [غەربىي شىمالغىچە سوزۇلغان تارمىقى گۈر ئېلىدىن ئۆتىدۇ] دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ يەردە ھىرات دەريياسىنىڭ جەنۇبىدىكى سىئاخ ۋە ئېربۇش تاغ تىزمىسى بايان قىلىنغان.
[127] 29 ـ باب ئالتىنچى پاراگرافقا قارالڭ.
[128]، [129]: 23 ـ باب 21 ـ 29 ـ، پاراگرافلارغا قارالڭ.
[130] 32 ـ باب 19 ـ پاراگرافقا قارالڭ.
[131] بۇ بۆلەكتە ئاساسلىقى ھىندىقۇش ۋە ئۇنىڭ تارمىقى بايا تاغ تىزمىسى ۋە ئۇلاردىكى كابۇل ۋە ھىرماند دەريالىرى باشلىنىدىغان تارمىقى بايان قىلىنغان.
[132] 23 ـ باب 80 ـ پاراگرافقا قارالڭ.
[133]M . سۆتۈدىخ دوكتور بۇ يەردە «خۇشكەنتتىكى بىر قىسىم چەت جايلار» قوشۇلۇشى كېرەك دەپ قارايدۇ.
[134] ئەنجەروپ ۋە پەنجىشىل ھەققىدە 23 ـ بابقا قارالڭ. زامىنداۋار، 24 ـ باب 12 ـ پاراگرافقا قارالڭ.
[135] بۇ ھالقا شەكىللىك تاغ دەشت ئىناۋۇر (Dasht—i Inrar) تېغىنى كۆرسىتىدۇ. غەزنىنىڭ غەربتىن تەخمىنەن 50 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا.
[136] بۇ جۈملە 9Ba پاراگرافتا.
[137] كۈپىت تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك (تۈركمەنستان چېگرىسىدا).
[138] بۇ بۆلەكتە يەر نامىلىرى توغرىسىدا 23 ـ بابقا قارالڭ.
[139] بۇ يەردە ئاپتور شەرق تەرەپتىكى ئېلبورس تاغ تىزمىسىدىن باشلاپ تەسۋىرلىگەن.
[140] 28 ـ باب يەتتىنچى پاراگرافقا قارالڭ.
[141] جىروفت كېرمانىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 120 ئىنگلىز مىلى كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. خاللىي ۋە شور دەريالىرىنىڭ قوشۇلىدىغان جايى.
[142] ئىستاھىر بۇ يەر كۈفىجنىڭ شىمالىدا دەپ قارايدۇ. 28 ـ بابقا قارالڭ.
[143] ئېھتىمال سىئاخ تېغى بولۇشى مۇمكىن.
[144] ئاپتور بۇ پاراگرافتا پارسنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئىچكى تارماقلىرىنى بايان قىلىشقا ئۇرۇنۇپ باققان، بىراق بايانلىرىدا بىر قىسىم خاتا قاراشلار كېلىپ چىققان.
[145] بۇگۈنكى كۈخ، جىلۇ باشت ۋە بىخىخانىنىڭ ئارىلىقىدا.
[146] ئېھتىمال ئالتاي تېغى بولۇشى مۇمكىن.
[147] يەنى ساۋلان تېغى (Savalan)، ئېگىزلىكى 16,800 فۇت (ئىنگلىزچىسى) تىن ئاشىدۇ.
[148] بۇگۈنكى خامرىن (Hamrin) تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىدۇ.
[149] خارىز چوڭ ئارارات تېغىنى كۆرسىتىدۇ. خۇۋەيرىز تېغى كىچىك ئارارات تېغىنى كۆرسىتىدۇ.
[150] 34 ـ بابقا قارالڭ.
[151] «ماركو پولو ساياھەت خاتىرىسى». 21 ـ بابتا تىلغا ئېلىنغان نوھ ئەلايھىسسالامنىڭ كېمىسى توختىغان تاغ، چوڭ ئەرمىنىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى رايونىغا جايلاشقان.
[152] 34 ـ باب 4ـ پاراگرافقا قارالڭ.
[153] ئەرەب يېرىم ئارىلى، قىزىل دېڭىز ئەتراپىدىكى تاغ تىزمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.
[154] تائىف شەھىرى مۇشۇ تاغ ئۈستىگە جايلاشقان.
[155] شىنئام تېغى سانانىڭ غەربىي جەنۇبىغا ئىككى كۈنلۈك يول كېلىدىغان جايغا جايلاشقان.
[156] مېنورسكىي مۇدخەيفىرا تېغى (Mudhaikhira) دەپ قارىغان.
[157] بۇ ئىككى تاغ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئاجا تېغى (Aja) ۋە سالما تېغى (Salma) دىن

ئىبارەت.

[158] بۇ بۆلەكتە بايان قىلىنغان تاغ تىزمىسىنى سىنايدىكى تاغ تىزمىسى، سۇرىيىدىكى تاغ تىزمىسى، ئەرمىنىيىدىكى تارۇس تاغ تىزمىسى، كىچىك كاپكاز تاغ تىزمىسى ۋە شەرقىي كاپكاز تاغ تىزمىسى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىراق، ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان تەرتىپتە مەلۇم ئارىلىشىپ كېتىش بار. سىنايدىن تارتىپ كاسپىي دېڭىزىغىچە ئاپتور ئومۇمەن غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغىچە بولغان تەرتىپ بويىچە بايان قىلغان بولسىمۇ، بىراق كاسپىي دېڭىزىنى سۆزلىگەندىن كېيىن، تۇيۇقسىزلا شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا بايان قىلىشقا ئۆزگىرىپ كەتكەن.

[159] داغىتانىش سۇيۇرغاللىق يەر.

[160] كىچىك ئاسىيادىكى قاۋۇس تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

[161] چوڭ كاپكاز تاغ تىزمىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمى. ئاپتور بۇ يەردە كاپكازدىكى ئاساسلىق تاغ تىزمىسىنى ئۇنىڭ تارمىقى قىلىپ قويغان.

[162] جېلىك ئويمانلىقى ۋە قويسۇ (Qoy—Su) ئويمانلىقىدىكى ئېگىز تاغ تىزمىسى.

[163] كازبېك تېغىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[164] بۇ يەردىكى قورغان بىلەن 48 ـ باب 3 ـ پاراگرافتىكى قورغان يېقىن كېلىدىغاندەك كۆرۈنىدۇ. شۇنداقلا C18 دىكى قورغان بىلەن 49 ـ باب بىرىنچى پاراگرافتىكى قورغان يېقىن كېلىدىغاندەك تۇرىدۇ.

[165] بۇ يەردە چوقۇم ئۇلار تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

[166] بۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى خرىستىئان ئەللىرى بىلەن مۇسۇلمان دۇنياسىدا ناھايىتى كەڭ تارقالغان بىر ھېكايە، رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە رىم ئىمپېراتۇرى دېشىئۇس فىرىنېئىن مۇرىتلىرىغا زىيانكەشلىك قىلغان ۋاقىتتا (مىلادى 250 ـ يىلى) ، يەتتە خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ياش پېسئۇس (Fphesus) ، كىچىك ئاسىيادىكى بىر قەدىمىي شەھەر (ھازىرقى تۇركىيىنىڭ ئىزمىر ۋىلايىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە) ئەتراپىدىكى بىر تاغ ئۆڭكۇرىگە يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. ئۆڭكۇر سىزىلىپ قالغاندىن كېيىن ئۇلار چىقسىلا ئۆلتۈرىدىغان بولغاچقا بۇ يەتتە كىشى قامىلىپ قاپتۇ. ياكى رىم ئىمپېراتۇرى سىئوژېئۇس I ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىگە كەلگەندە (408 ـ 450 ـ يىل) ، تاغ ئۆڭكۇرىنى بىر پادىچى بايقاپ ئېچىپتۇ. بۇ يەتتە كىشى مۆجىزىلىك ھالدا قاتتىق ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ ھوشىغا كەپتۇ. ئۇلار بايقىغان كىشىلەرگە قاتتىق ھەيران بولغان ھالدا خرىستوسىغا تەشەككۇر بىلدۇرۇپتۇ. بۇ ئىشنى ئاڭلاپ ھەيران بولغان سىئودوشېئوس I دەرھال نەق مەيدانغا بېرىپ ، ئۇلارنىڭ سەرگۈزەشتىسىنى ئاڭلاپتۇ. سۆزلىرىنى دەپ بولغاندىن كېيىن، بۇ يەتتە كىشى يەنە قاتتىق ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. سىئودېشىئۇس I چوڭقۇر تەسىرلىنىپ، خرىستىئان دىنىغا تېخىمۇ ئىشىنىدىغان بولۇپ كېتىپتۇ ھەم بارلىق ئېتىقاد قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۆلتۈرىدىغان مۇرىتلارنى كەچۈرۈم قىلىپتۇ ھەم زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى مۇرىتلارنى قايتىدىن ھاياتلىققا ئېرىشتۈرۈپتۇ.

[167] پانتىن (庞廷) تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن.

[168] ئەگەر ئاپتور بۇ يەردە ئىسكەندەر قولتۇقىدىكى سېلۇسىيازنى كۆرسەتكەن بولسا، بۇ يەردىكى كىچىك تاغ سىپلىزىيەدىكى تاۋرۇس تېغىنى كۆرسىتىدۇ.

[169] گۈا داجۇر دەرياسى، گىۋادىئانا دەرياسى بىلەن تاھۇ دەرياسى ئويمانلىقى ۋە شەرقتە ئېقىپ ئوتتۇرا دېڭىزغا كىرىدىغان ئايرىدىغان سۇ بۆلگۈچى داۋاننى كۆرسىتىدۇ.

[170] ئىسپانىيەدىكى تاھۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى گۈا دالاما تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

[171] بۇگۇنكى بۇلغارىيىنى كېسىپ ئۆتىدىغان بالقان تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

[172] مېنورسكىي بۇ يەر خۇاڭخې دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردىكى ساراڭدېپۇ تېغى مانىسا تېغىنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارىغان.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

چۆچەكلەر

نەشرگە تەييارلىغۇچى: هۈسەيىن كېرىم

فرانسۇز ئالىم ي • ل • دۇترېئۇئىل دي رىنس (J • L • DUTREUIL DE RHINS) يازغان «ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆممىكى ئاسىيا ئېگىزلىكىدە» نامىلىق كىتاب («MISSION SCIENTIFIQUE LA HAUTE ASIE») مىلادىيە 1890 ـ يىلىدىن 1895 ـ يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىلغان. بۇ كىتاب ف • گرېنارد (F • GRENARD) نىڭ تولۇقلاپ تەييارلىشى بىلەن 1898 ـ يىلى پارىژ شەھىرىدە فرانسۇز تىلىدا نەشر قىلىنغان. دۇترېئۇئىلنىڭ كىتابىدا ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى، تىلى، ئېغىز ئىجادىيىتى شۇنىڭدەك مۇزىكا مەدەنىيىتى، ئارخېئولوگىيە ھەققىدە قىممەتلىك مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان بولۇپ، ئاپتۇر بۇ مەلۇماتلارنى XIX ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرى خوتەنگە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئىشلىرى بىلەن بارغاندا توپلىغان. ئاپتور ئەينى زاماندا خوتەندە بىر مەزگىل تۇرغان.

كىتابنىڭ «خەلق ئارىسىدىكى چۆچەكلەر» قىسمىدا ئەينى دەۋردە ئاپتۇر خوتەندىن يېزىپ توپلىغان ئالتە خەلق چۆچىكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدا بېرىلگەن بولۇپ، ئاستىغا فرانسۇزچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. بۇ، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ۋە چۆچەكلىرىنىڭ تۇنجى فرانسۇز تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ماڭا دۇترېئۇئىلنىڭ «ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆممىكى ئاسىيا ئېگىزلىكىدە» ناملىق كىتابىنى ئامېرىكىنىڭ ئىندىيانا شىتاتىنىڭ بلۇمىڭتون شەھىرىدە تۇرۇشلۇق فولكلورست نىسسن لايت (Nathan light) 1994 ـ يىلى ئىيوندا، ن • ن • پانتۇسوۋنىڭ «تارانچى ناخشىلىرى» ناملىق كىتابى بىلەن بىرلىكتە ئەۋەتكەن ئىدى. ئەۋەتىلگەن بۇ ئىككى كىتاب دۇبلىكات (فۇيىنىڭ) نۇسخىدىن ئىبارەت. مەن ئىمكانىيەت يار بەرگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ساھەسىدىكىلەرنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن دۇترېئۇئىلنىڭ «ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆممىكى ئاسىيا ئېگىزلىكىدە» دېگەن كىتابىدىكى ئالتە چۆچەكنى نەشرگە تەييارلىدىم.

بىرىنچى چۆچەك

قەدىمىي خوتەننىڭ تاغلىق كەنتلىرىدە بىر ئادەم ئۆلۈپ قاپتۇ. بارلىق كەنت خەلقى جەم بولۇپ ئۇ ئادەمگە ھازا تۇتۇپتۇ. ئۇلار ئۆلۈكنى يۇيۇپ، كىپەنلەپ جىنازىغا سېلىپ، گۆرستانلىققا ئېلىپ بېرىپتۇ. بۇ جامائەتلەرنىڭ ھېچقايسىسى مېيىت نامىزىنى ئوقۇشنى بىلمەيدىكەن. كىشىلەر نېمە قىلىشنى بىلمەي ھەيران بولۇپ تۇرغاندا، خوتەن شەھەر تەرىپىدىن ئىشەك مىنگەن بىر ئادەم كېلىپ، گۆرستانلىقنىڭ ئالدى بىلەن ئۆتۈپ كېتىۋاتقۇدەك. كىشىلەر ئۇ ئادەمنى كۆرۈپ، يۇگۇرۇشۇپ بۇ كىشىنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ ۋە: ـــ ھەي خوتەنلىك بۇرادەر، بۇگۈن بىر ئادەمىمىز ۋاپات بولدى. بىزلەرنىڭ

ئارىمىزدا مىيىت نامىزىغا ئىمام بولغىدەك ئادەم يوق. شۇڭا سىز بۇ ئۆلۈكنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈپ بېرىڭ، — دەپ ھېلىقى يولۇچىنى توسۇاپتۇ. بۇ خوتەنلىك ئادەممۇ مىيىت نامىزىنى ئوقۇشنى بىلمەيدىكەن. شۇڭا ئۇ:

— ئەي بۇرادەرلەر، مەن ساۋاتسىز ئادەممەن، مىيىت نامىزىنى ئوقۇشنى بىلمەيمەن، — دەپتۇ. كىشىلەر:

— ئەگەر سەن بۇ ئۆلۈكنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈپ بېرىپ كەتمىسەڭ بىز سېنى ئۆلتۈرىمىز، — دېيىشىپتۇ. خوتەنلىك ئادەم قورقىنىدىن:

— بولىدۇ، ئوقۇي، — دەپ جىنازا ئالدىغا بېرىپتۇ ۋە جىنازىغا قاراپ ئۆرە تۇرۇپتۇ. خەلق ئۇنىڭ ئارقىسىدا سەپ بولۇپ تىزىلىپتۇ. خوتەنلىك ئادەم جىنازىغا قاراپ قۇلاقلىرىنى تۇتۇپ:

— كېنتۇر ئىدىم مەن، ئۆلۈپ قاپسەن سەن، ئاللاھۇ ئەكبەر. نېمىشقا ئۆلدۈڭ سەن، بالاغا قالدىم مەن، ئاللاھۇ ئەكبەر، — دەپتۇ. جامائەتنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان بىر ئادەم مىيىت نامىزىنى ئوقۇغاننى ئاڭلىغان ئىكەن. شۇڭا ئۇ خوتەنلىك ئادەمنىڭ خاتا ئوقۇغانلىقىنى بىلىپ: «ھەي» دەپتۇ. خوتەنلىك ئادەم دەرھاللا:

— ھەي دېمىگىن سەن، بىلىپ ئوقۇدۇم مەن، ئاللاھۇ ئەكبەر. جىنازىغا ئالتە قوي بېرۇر، ئۇچى ساڭا، ئۇچى ماڭا، ئاللاھۇ ئەكبەر، — دەپتۇ ۋە ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ۋە رەھمىتۇللا دەپ سالام بېرىپتۇ. ئۇچ قوينى خوتەنلىك ئاپتۇ. ئۇچ قوينى ھېلىقى ئادەم ئاپتۇ.

ئىككىنچى چۆچەك

قەدىم خوتەن ۋىلايىتىدە بىر ئادەم ئۆتكەن بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى موللا توختى مۇغەمبەر دەپ ئاتايدىكەن. ئۇنىڭ بىر بۆزچى قوشنىسى بار ئىكەن. بىر كۈنى موللا توختى مۇغەمبەر بۆزچى قوشنىسىدىن قازان ئارىيەت ئاپتۇ. موللا توختى قازانىنى ئۆيگە ئېلىپ چىقىپ، ئەتىسى قازانىنىڭ ئىچىگە يەنە بىر كىچىك قازانىنى سېلىپ بۆزچىگە ئەپچىقىپ بېرىپتۇ. بۆزچى بۇنى كۆرۈپ:

— ئەي بۇرادەر، مېنىڭ قازىنىم بىر ئىدى، سىز ئىككى قازانىنى ئېلىپ چىقىپسىزغۇ؟ — دەپتۇ. موللا توختى:

— ئەي دوستۇم، قازىنىڭىز ئەسلىدە بوغاز ئىكەندۇق. بىزنىڭ ئۆيىمىزگە چىقىپ تۇغۇپ قويدى، — دەپتۇ. بۆزچى بۇ ئىشقا ھەيران بولغىنىچە كۆلۈپتۇ ۋە ئىككى قازانىنى ئۆيىگە ئېلىپ كىرىپتۇ. ئارىدىن ئۇچ كۈن ئۆتۈپ موللا توختى يەنە بۆزچىنىڭ ئۆيىگە كىرىپ، قازان سوراپتۇ. بۆزچى ساددا ئادەم ئىكەن. ئۇ يەنە قازان بەرسەم تۇغارمىكىن دەپ ئويلاپتۇ ۋە ئەگەر تۇغسا چوڭراق تۇغسۇن، دەپ يوغان بىر قازانىنى بېرىپتۇ. موللا توختى قازانىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىپتۇ. ئارىدىن بىر ھەپتە ئۆتسىمۇ موللا توختى بۆزچىگە قازانىنى قايتۇرۇپ بەرمەپتۇ. بۆزچى خاپا بولۇپ، موللا توختىنىڭ ئۆيىگە كىرىپتۇ ۋە:

— ئەي بۇرادەر، ماڭا قازان لازىم بولىۋاتىدۇ. قازىنىمنى قايتۇرۇپ بېرىڭ، — دەپتۇ. موللا توختى:

— ۋاي ئېسىت، بۈگۈن تۆت كۈن بولدى، قازىنىڭىز كېسەل بولۇپ ئۆلگىلى، نامىزىنى چۈشۈرۈپ كۆمۈپ قويدۇق، — دەپتۇ. بۆزچى يىغلاپ تۇرۇپ:

— ئەي بۇرادەر، يالغان سۆزنى قىلمالىك، يېشىم يەتمىش سەككىزگە كىرىپتۇ، قازانىنالىك كېسەل بولۇپ ئۆلگىنىنى، نامىزنى چۈشۈرۈپ كۆمگىنىنى كۆرگەن ۋە ياكى ئىشتىكەن ئەمەسمەن، موللا توختى، قازىنىمنى قايتۇرۇپ بەر، — دەپتۇ. موللا توختى:

— ئەي بۆزچى قوشنام، قازان تۈغقانغا ئىشىنسەنۇ، ئۆلگىنىگە ئىشەنمەمسەن؟

— دەپتۇ. بۆزچى ئاھ ـ ۋاھ دېگىنىچە چىقىپ كېتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ موللا توختى كىچىك قازىنىنى چوڭ قازان قىلىۋاپتۇ.

ئۈچىنچى چۆچەك

ھېكايەت قىلىپتۇرلەركى، بىر شەھەردە باي بىر سودىگەر ئۆتكەنىكەن. ئۇ سودىگەرچىلىك بىلەن باشقا شەھەرگە بارماقچى بوپتۇ ۋە مىڭ چارەك تۆمۈرنى بىر دوستىغا ئامانەت قويۇپتۇ. بىر يىلدىن كېيىن سودىگەر ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەپتۇ. ئۇ ئامانەت قويغان دوستى بىلەن كۆرۈشۈپ:

— مەن سىزگە ئامانەت قويغان تۆمۈرلەر بارمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. ئۇ دوستى:

— ئەي دوستۇم، مەن تۆمۈرنىڭىزنى بىر ئۆيگە قويۇپ قويغان ئىدىم. بۇ يىل چاشقان بەك تولا بولۇپ، تۆمۈرنى ئازراقمۇ قويماي يەپ كېتىپتۇ، بىر چارەكمۇ قالماپتۇ. — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. سودىگەر:

— ناھايىتى ياخشى بوپتۇ، — دەپلا ئۆيگە يېنىپ كېتىپتۇ. تۆمۈر ئامانەت ساقلىغان كىشىنىڭ ئون بەش ياشقا كىرگەن ئوغلى بار ئىكەن. ئاردىدىن ئون بەش كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، سودىگەر دوستىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ:

— ئەي بۇرادەر، بۇ ئوغۇلنى بۇگۈن ماڭا بىر كۈن ھەمرا قىلسىڭىز، — دەپ سوراپتۇ. دوستى:

— ئەي ئوغلۇم تېزرەك قايتىپ كېلىڭ، — دەپ ئوغلىنى سودىگەرگە قوشۇپ يولغا سېلىپ قويۇپتۇ. باي بۇ بالىنى ئۆيگە ئېلىپ بېرىپ، ئاياغ — قوللىرىغا زەنجىر سېلىپ بىر ئۆيگە سولاپ قويۇپتۇ. تۆت كۈن ئۆتۈپتۇ. ئوغلىنىڭ تېخىچە قايتىپ كەلمىگەنلىكىگە ئىچى پۈشقان دوستى بايىنىڭ ئۆيىگە بېرىپتۇ. ئۇ:

— ئەي ئاغىنە، مېنىڭ ئوغلۇم قېنى؟ — دەپ سوراپتۇ. باي:

— تۈنۈگۈن ئوغلىڭىز ئۆگزىگە چىققان ئىدى. ھاۋادىن بىر قۇشقاچ ئۇچۇپ كېلىپلا بالىنى ئېلىپ كېتىپتۇ، — دەپتۇ. دوستى:

— ئەي ئاداش، مېنىڭ بالام ئون بەش ياشتا تۇرسا، بىر قۇشقاچنىڭ ئېلىپ كەتكىنى يالغاندۇر، — دەپتۇ. باي:

— ئەي دوستۇم سىز مىڭ چارەك تۆمۈرنى چاشقان يېدى دېگىنىڭىز راست بولسا، مېنىڭ بۇ سۆزۈم ئەلۋەتتە راستتە، — دەپتۇ. دوستى مىڭ چارەك تۆمۈرنى ئەپكېلىپ بېرىپ، ئوغلىنى ئېلىپ كېتىپتۇ.

تۆتىنچى چۆچەك

قەدىم خوتەندە بىر ئەخمەق ئادەم ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ «ئۆزۈمنى يوقىتىپ قويماي» دەپ دائىم بوينىغا بىر يوغان قاپاقنى ئېسىپ يۈرىدىكەن. بىر كۈنى ئۇ بىر تاغار بۇغدايىنى ئىشەككە

ئارتىپ تۇگمەنگە بېرىپتۇ. بۇغداينى تۇگمەنگە چۈشۈرۈپ قويۇپ، تاغارغا يۆلەنگىنىچە ئۇخلاپ قاپتۇ. تۇگمەنچى ئۇنىڭ بوينىدىكى قاپاقنى كۆرۈپ ھەيران بولۇپ، ئۆز - ئۆزىگە:

— بۇ قانداق ئادەمدۇر، بوينىغا نېمە سەۋەبدىن قاپاق ئېسىۋالغاندۇر؟ بۇنىڭ بوينىدىن قاپاقنى ئېلىۋەتسەم قانداق قىلار، — دەپتۇ ۋە ئاستا بېرىپ ئۇنىڭ بوينىدىن قاپاقنى يېشىۋېلىپ بىر جايغا يوشۇرۇپ قويۇپتۇ. ھېلىقى ئادەم ئۇيقۇدىن ئويغانغاندىن كېيىن قارىسا بوينىدا قاپاق يوق. ئۇ ئەخمەق:

— ۋاي ئاللا، مەن قېنى؟ ئۆزۈم يوق بولۇپتىمەن. ئەي تۇگمەنچى ئاغىنە، مەن قېنى؟ دەرھال مېنى تېپىپ بەرمىسەڭ، مېنىڭ خوتۇنۇم ئۆيگە بارسام كىرگۈزمەيدۇ، مېنى خوتۇنۇم ئۇرىدۇ، — دەپ تۇگمەنچىگە مەھكەم يېپىشىپتۇ. تۇگمەنچى كۈلگىنىچە:

— ئەي بۇرادەر، مەن سېنى تېپىپ بەرسەم ماڭا نېمە بېرىسەن؟ — دەپتۇ.

ساددا ئادەم ئېيتىپتۇكى:

— ئەي جان بۇرادەر تۇگمەنچى، سەن مېنى تېپىپ بەرسەڭ، ساڭا مۇشۇ تاغاردىكى بۇغداينى بېرەي ...

تۇگمەنچى دەرھال قاپاقنى قويغان يېرىدىن ئېلىپ چىقىپ، ئۇ ئادەمنىڭ بوينىغا ئېسىپ قويۇپتۇ. ئۇ ئادەم خۇرسەن بولۇپ، نەچچە ئايلىنىپ، تۇگمەنچىگە ھەشقاللا، دەپ تەزىم قىلىپ، ئۆز رازىلىقى بىلەن تۇگمەنچىگە بىر تاغار بۇغداينى بېرىپ، ئېشىكىنى ھەيدەپ غەزەل ئوقۇغىنىچە ئۆيى تەرەپكە قاراپ راۋان بوپتۇ.

بەشىنچى چۆچەك

قەدىم زاماندا خوتەن ۋىلايىتىدە پالتۇ لاپ دەپ بىر ئادەم ئۆتكەنىكەن. ئۇ ھەمىشە كىشىلەرگە لاپ سۆزلەرنى قىلىدىكەن. ئۇنىڭ لاپلىرى نۇرغۇن شەھەرلەرگە تارقىلىپتۇ. پالتۇ لاپنىڭ ئون تۆت ياشلىق بىر قىزى بار ئىكەن. بۇخارائى شېرىپنا ئۇستا ھېيت ئىسىملىك بىر ئادەم بار ئىكەن. بۇ ئادەممۇ داڭقى چىققان لاپچى ئىكەن. كۈنلەردىن بىر كۈنى ئۇستا ھېيت «خوتەن ۋىلايىتىدە پالتۇ لاپ دەپ بىر ئادەم بار ئىمىش، لاپ سۆز ئېيتىشقا ناھايىتى ئۇستا ئىمىش» دەپ ئاڭلاپتۇ. ئۇستا ھېيت خوتەنگە بېرىپ، پالتۇ لاپ بىلەن سۆزلىشىپ كېلىمەن، دەپ بۇخارادىن يولغا چىقىپ، بىر نەچچە كۈن يول مېڭىپ خوتەنگە يېتىپ كەپتۇ ۋە پالتۇ لاپنىڭ ئۆيىنى ئىزدەپ، سوراپ تېپىپتۇ. ئۇ پالتۇ لاپنىڭ ئېشىكىنى قېقىپ تۆت قېتىم «پالتۇ لاپ ئاكا» دەپ چاقىرىپتۇ. بۇ چاغدا پالتۇ لاپ ئۆيىدە يوق ئىكەنىدۇق. قىزى ئۇستا ھېيتنىڭ ئالدىغا چىقىپ:

— ھەي ئاكا، سىز كىم بولىسىز؟ — دەپ سوراپتۇ. ئۇستا ھېيت:

— پېقىر بۇخارادىن كەلدىم، دادىڭىز بارمۇ؟ — دەپتۇ. پالتۇ لاپنىڭ قىزى:

— ئاتام ئۆيدە يوق، ئۇ سەھەردە ئاسمانغا چىقىپ كەتكەنىدى، تېخى قايتىپ چۈشمىدى. ئەي ئاكا، سۆزىڭىز بولسا ماڭا دەڭ، ئاتام كەلگەندە مەن دەپ قويايى، — دەپتۇ. ئۇستا ھېيت:

— مەن ئاتىڭىزنىڭ دوستى بولىمەن. ئاتىڭىزغا بۇخارادىن بىر گىلەم سوۋغا ئېلىپ كەلگەن ئىدىم. گىلەمنىڭ بىر ئۇچى خوتەنگە كەلدى، ئايىقى تېخى بۇخارادىن چىققىنى يوق، — دەپتۇ. قىز:

— ئەي ئاكا، سىزگە ھەشقاللا رەھمەت، ناھايىتى ياخشى گىلەم ئېلىپ كەپسىز،

بىزگە ئاشۇنداق گىلەم لازىم ئىدى. تۇنۇگۈن ئاخشام دادام چىلىم چېكىپ ئولتۇرۇپ، چىلىمنىڭ ئوتى چۈشۈپ كېتىپ، بىزنىڭ ئۆيدىكى گىلەمنىڭ كىچىك بىر پارچىسى كۆيۈپ قالغانىدى، ئېلىپ كەلگەن گىلەمنىڭ بىزنىڭ ئۆيدىكى كۆيگەن گىلەمگە ياماق بولغىدەك ئەمەسە، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. قىزنىڭ بۇ سۆزىدىن ئۇستا ھېيت ناھايىتى ئىزا تارتىپ، پالتۇ لاپنىڭ قىزى مۇنداق ئۇستا لاپچى بولسا، ئاتىسى يۈز ھەسسە ئارتۇق بولۇشى مۇمكىن، ــ دەپ ئويلاپتۇ ۋە پالتۇ لاپ بىلەن كۆرۈشمەي، بۇخاراغا قايتىپ كېتىپتۇ.

ئالتىنچى چۆچەك

ھېكايە قىلىپتۇرۇلەركى، ئۆتكەن زاماندا، ئادەم ئايىقى يېتىپ بارمىغان بىر سەھرادا بىر جامائەت خەلق ياشىغانكەن. ئۇلارنىڭ چوڭ بايلىرى بىر جايغا جەم بولۇپ:

ــ شەھەرلىكلەرنىڭ ئىچىدە نامراز دېگەن بىر ياخشى نەرسە بار ئىمىش، ھەر كۈنى بەش ۋاقىت ئوقۇر ئىمىش، بىز ھەم ھەر بىرىمىز بىردىن يامبۇ چىقىرىپ، بەش ـ ئالتە ئادەمنى شەھەرگە ئەۋەتەيلى، ئۇلار نامراز ئېلىپ كەلسە بىزمۇ بەش ۋاقى ئوقۇساق، ــ دېيىشىپتۇ. بۇ سۆزگە ھەممەيلەن قوشۇلۇپتۇ. ھەر بىرى بىردىن يامبۇ يىغىپتىكەن جەمئىي ئىككى يۈز يامبۇ بولۇپتۇ. ئاندىن ھەر قايسى بايلار بىردىن ئادەم، بىردىن ئات چىقىرىپتۇ. ئىككى يۈز يامبۇنى بۇ ئادەملەرگە بېرىپ، ئۇلارنى شەھەرگە ئەۋەتىپتۇ. بۇ ئادەملەر بىر نەچچە كۈن يول يۈرۈپ شەھەرگە يېتىپ بېرىپتۇ. بۇ شەھەر كۆرمىگەن بىچارىلەر بىر نەچچە كۈنگىچە قونىدىغان يەر تاپالماي، كونا، ۋەيرانە يەرلەردە قونۇپ يۈرۈپتۇ. ئاخىر بىر كۈنى بىر كوچا بىلەن كېتىۋاتسا بىر چوڭ مەدرىسىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرغان بىر قىزىلكۆز موللا ئۇلارنى كۆرۈپ قاپتۇ. قارىسا شەھەر كۆرمىگەن بىر نەچچە سەھرالىق ئاتلارغا مىنىشىپ، ئاتلىرىغا ئېغىر خورجۇنلارنى ئارتىشىپ كېلىۋاتقان. موللا دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ، بۇ كىشىلەرنىڭ ئالدىنى توسۇپ:

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئەي باتۇر يىگىتلەر، يول بولسۇن، قەيەردىن كەلدىڭىزلەر؟ قەيەرگە بارىسىزلەر؟ نېمە ئالىسىزلەر؟ نېمە ساتىسىزلەر؟ ــ دەپ سوراپتۇ. سەھرالىقلار دەرھال:

ــ سالام، سالام موللا ئاكا، بىزنى سورىسىڭىز پالانى يەردىن كەلدۇق. يۈرتىمىزنىڭ چوڭلىرى بىزگە ئىككى يۈز يامبۇ بېرىپ، «شەھەرگە بېرىپ بىزگە نامراز ئەپكىلىپ بېرىڭلار» دەپ ئەۋەتتى. بىزلەر شەھەرگە كىرگىلى تۆت كۈن بولدى. نەدە ياتىدىغان، نەدە تۇرىدىغىنىمىزنى بىلمەيمىز. كوچىلاردا نامراز بار دۇكانلارنى تاپالماي ئىزدەپ يۈرۈۋاتىمىز. ئەي موللا ئاكا، بىزگە نامراز بار جاينى كۆرسىتىپ قويسىڭىز، سىزدىن ئاللا رازى بولسۇن، ــ دەپ يالۋۇرۇپتۇ. موللا ئۇلارغا:

ــ مانا بۇ مېنىڭ ئۆيۈم، ئاتىنىڭ چۈشىڭىزلەر، ــ دەپتۇ. سەھرالىق بىچارىلەر خاتىرجەم بولۇپ، ئاتىنىڭ چۈشۈپ، خورجۇنلىرىنى ئېلىپ، موللىنىڭ ھويلىسىغا كىرىپتۇ. موللا دەرھال بىر چۆگۈن چاينى قايناتىپ، سەھرالىقلارنىڭ ئالدىغا دەستىخان ساپتۇ ۋە توققۇز ناننى كەلتۇرۇپتۇ. موللا:

ــ ئەي يىگىتلەر، نان يەپ، چاينى ئىچىڭىزلەر، ــ دەپتۇ ۋە ئۆزى بازارغا چىقىپ، تۆت تەڭگە گۆش، ئىككى تەڭگە نان ئېلىپ كىرىپ بىر چوڭ قازانغا گۆشنى سېلىپ شورپا قىلىپ پىشۇرۇپتۇ ۋە بۇ ئاچ قالغان سەھرالىقلارنىڭ ئالدىغا قويۇپ بېرىپتۇ.

بۇ بىچارىلەر گۆشنى يەپ، شورپىنى ئىچىپتۇ. قوساقلىرى ئوبدان تويۇپتۇ. ئاندىن موللا ئۇلارغا:

— ئەي يىگىتلەر، ئېلىپ كەلگەن يامبۇلىرىڭلارنى ماڭا بېرىڭلار، مەن بازاردىن سىزلەرگە نامراز ئەپكېلىپ بېرەي، — دەپتۇ. بۇ ساددا سەھرالىقلار ئىككى يۈز يامبۇنى بۇ موللىغا بېرىپتۇ ۋە «بىزگە نامازنىڭ ئەڭ ياخشىسىنى ئەپكېلىپ بېرىڭ» دېيىشىپتۇ. موللا «خوپ بولىدۇ» دەپ ئىككى يۈز يامبۇنى ئېلىپ چىقىپ، بىر جايغا يوشۇرۇپ قويۇپتۇ. ئاندىن بازارغا بېرىپ، بىر چوڭ قاپاقنى ئوتتۇز پۇلغا سېتىۋاپتۇ. بىر جىڭ ھەسەلنى قاپاقنىڭ ئىچىگە قۇيۇپ، قاسساپنىڭ ئالدىغا ئاپىرىپ ئېسىپ قويۇپتۇ. يازنىڭ دېمىق كۈنلىرى ئىكەن. بۇ پەسلىدە قاسساپنىڭ دۇكىنىدا ھەرە ناھايىتى كۆپ بولىدىكەن. ئۇ چاغلاردا شۇ ئەتىراپتىكى شەھەرلەردە چوڭ قىزىل ھەرە بار بولۇپ، ئەگەر ئادەمنى چېقىۋالسا نەچچە كۈن ئاغرىيدىكەن. قىزىلكۆز موللا قاپاقنى قاراپ ئىككى سائەت ئولتۇرۇپتۇ. ئىككى سائەتتە بۇ قاپاقنىڭ ئىچىگە ئىككى مىڭ ھەرە كىرىپ چاپلىشىپ قاپتۇ. موللا دەرھال قاپاقنىڭ ئاغزىنى قارا مومدا مەھكەم ئېتىپ، سەھرالىقلارنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. سەھرادىن كەلگەن بۇ ساددىلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، موللىغا تازىم قىلىپ رەھمەت ئېيتىپتۇ. موللا بۇلارغا:

— ئەي ئىنىلار، بۇ نامراز بار قاپاقنىڭ يولدا ئاغزىنى ئاچماي، يۇرتۇڭلارغا ئېلىپ بېرىڭلار. ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن، خەلقنىڭ ھەممىسىنى يىغىپ، چوڭ زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپ، ئون تۆگە، ئون ئات، ئون قوتاز، يۈز قوي ئۆلتۈرۈپ، مېھمان قىلىڭلار، ئاندىن بۇ نامازنى ئۆيگە ئېلىپ كىرىپ، ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇڭلار. ئاندىن كېيىن كىم سېمىز بولسا، كىم چوڭ بولسا ئاۋۋال ئۇ ئۆيگە كىرسۇن. ئۆينىڭ تۆڭلۈك، ئىشىكلىرىنى مەھكەم ئېتىپ، نامراز بار قاپاقنىڭ ئاغزىنى ئېچىپتۇ. نەچچە كۈندىن بېرى ئاچ قالغان ھەرىلەر قاپاقنىڭ ئاغزىدىن چىقىپ، سەھرالىق بويىدىكى چېقىشقا باشلاپتۇ. بۇ بىچارىلەر «ۋاي ئاللا» دەپ ۋارقىرىشىپ ئىشىككە بېرىپتۇ. تالادىكىلەر مۇستەھكەم ھالەتتە تۇرۇۋېلىپتۇ. سەھرالىقلار ھەرىنىڭ چاققان ئازابىغا چىدىيالماي چىدىرنى بۇزۇپ سىرتقا قېچىپتۇ. ھەر قايسىسىنىڭ بوينىغا بىرەر يۈزدىن ھەرە قونۇۋاپتۇ ۋە بەزى ھەرىلەر ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپتۇ. بىچارە سەھرالىقلار تەرەپ - تەرەپكە قېچىپتۇ. ئۇلار شۇ قاچقىنىچە نەدە توختىغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيدىكەن. قەدىم زاماندا ئەنە شۇنداق ساددا، ئەخمەقلەر ئۆتكەنىكەن.

لوپنۇر خەلق قوشاقلىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مويدىن سايىت

مەن كۆزلەككە بارادىمەن پىيادە،
سېنى ئوتۇك ماڭا بولدۇ زىيادە.
ساقالىمغا ئاق كىرمەي تۇرۇۋالدى،
قېرى بىلەن تەڭ بولمادىم، ئىرادە.

ئاتنى قاتتىپ بارادىمەن ئورماغا،
بوغۇز سالىپ كەلتۇرەرمەن تورۋاغا.
موسائاكە ماڭا تولا گەپ قىلما،
ئاتىم چۈشمەس سەن تاشلاغان سالماغا.

سەھەردە گۈل ئاچىلغاننى كۆردۈڭمۇ،
تورغاي خانىم، مەندىن كۆڭۈل بۆلدۈڭمۇ؟
مەندىن كۆڭۈل بۆلگەنىڭگە ئاغرىنمايمەن،
ئۆز خىلىڭنى تاپىۋالىپ سۆيدۈڭمۇ؟

بانە قىلىپ بارادىمەن ئارىگە،
گەپىڭ بولسا ئايتىپ قويغىن قارىگە.
ئوتۇڭدا مەن غارىپ بولۇپ يۇرۇيمەن،
رەھمىڭ كېلىپ چىقار بولساڭ سايىگە.

*

ئەللەر دەيدۇ تولا ماڭدىڭ چاراغا،
قارامادىڭ پۇتۇڭداقى ياراغا.
شۇنچە ماڭىپ يېتالمادىم ياردىمغا،
نېمە گۇناھ قىلىۋېدىم خۇداغا.

تولا ماڭسام نېمە بوپتۇ، ئۆز يۇرتۇم،
يول ماڭىشقا يارىتىلغان بۇ پۇتۇم.

قاغا بولۇپ ئىشىكىڭدە غاقتادىم،
كېلەرمىكىن دەپ يولۇڭدا ساقتادىم.
سەن كىچىك نادان بالا بىلمەيمۇسەن،
يامان گەپتە ئۇستىخانىمنى ئاقتادىم①.

ئوڭ يۇزۇڭگە چاقى پەلەك چۆرۈلۈپ،
توختامايدۇ مېنىڭ كۆڭلۈم ئۆرۈلۈپ.
ئارىغا ئىككى دۇشمەن پەيدا بولدى،
ئۆتۈپ كەتتى ئۇقار ئوخشاش سوزۇلۇپ.

چاقى پەلەك ياراشمىتۇ خىلىدە،
قويۇۋېتىم يار مەيلىنى ئۆزىدە،
يايلانغىلى تاققا چىقىپ كېتىپتۇ،
ئۆزى ئىزلەپ كېلەر تۇرسا سۆزىدە.

شامال كەلسە ئىرغانادۇ كامپاشى②،
ياردىم كەلسە ئېتىلدۇ ئوڭ قاشى.
ئاستا ئولتۇرۇپ ئۇزۇننۇ خىيال قىلسام،
سەندىن بۆلەك يوقتۇر كۆڭلۈم قاياشى.

*

خۇدا ئىگەم ئاسان قىلار يولۇمنۇ،
مەنمۇ ئەمدى بەدگۇپانى ئۇنۇتتۇم.

تولا ماڭدىم ئىشەككە خۇرجۇن ئاتىپ،
ئۇزۇن يولدا دەردىمدىن قوشۇق قاتىپ.
قوشۇقۇمدا ئەرزىمنى بايان قىلاي،
دەرد - ھالىمدىن دوستلارىم بولسۇن ۋاقىپ.

قوشۇلادۇ قويلار كەتسە تارىلىپ،
غېرىپ بولدۇم مەن ياربمدىن ئايرىلىپ.

*

قۇندۇز ئوخشاش قاشىڭنىڭ قاراسى،
قۇرغۇي ئوخشاش بويۇڭنىڭ تاناسى.
تىل تورغۇيۇم، بىزنى شۇنچە كۆيدۇرۇپ،
لىققادايدۇ[8] قوش ئالماڭنىز ئاراسى.

يار، چېلەكنىڭ تۈرىدۇ قوزۇقۇڭدا[4]،
ساڭا ئېيتار سۆزۈم كۆپ قوسۇقۇمدا.
ئەي خالايىق، كۆپ دەرد كۆردۈم مەن ياردىن،
ھەسرەت ـ ئەلەم، پۇشمانلارىم قوشۇقۇمدا[5].

ئەللەر دەيدۇ سارغايىپتۇ چىرايىڭ،
شامال ئوخشاش ئۇچۇپ يۈرەر خىيالىڭ.
ئارامسزدا دۇشمەننىڭ گېپى تولا،
جەمەلەرگە[6] كۆڭۈل بۆلمە گۈل ئايىم.

شۇ ئاشىڭنىڭ تەمى قاپتۇ تىلىمدا،
سەن يارنى دەپ ئوت كۆيەدۇ دىلىمدا.

*

قاشى قارا، ساچى سۇمبۇل، ئانار يۈز،
كىيىك كۆزلۈك مېھرىبانىم خۇش ئەمدى.
جۇدالىقتا يۈرەك ـ باغرى داغلانغان،
خۇش كۆڭۈللۈك ۋاپادارىم خۇش ئەمدى.

تېخى يولغا چىقماي باغرىم ئىزىلدى،
غۇنچە بويلۇق زىلۇا يارىم خۇش ئەمدى.

*

غېرىپ بولۇپ چىقىپ كەتتىم مەن سايغا،
سالامىمنى ئالىپ بارامسەن قاغا.
بارغانلار دۇئايى سالام دەڭلار،
سۆزى تاتلىق تورغاي خان گۈزەل يارغا.

شەيتان دېگەن ئالا باغىر بەدگۇيا،
كۆرگەنگىلا كۆز ئاتىدۇ نازلىنىپ.

*

دەردتە سىزىپ بولۇپ قالدىم ئۇستىخان،
كۆرسەڭ مېنى جان قالمادى قېنىمدا.

ئۆلۈپ كەتمەي كۆيۈپ سېنىڭ ئوتۇڭدا،
ئۆلسەم رازى پىلا[7] بويلۇق قوينۇڭدا.
ئۇگال قىلماي ئارا تۇرغىن جانىمغا،
ئۇ ئالەملىك قەرز قالماسۇن بوينۇڭدا.

ياربم، مېنىڭ ھايداشىم ياغاچ پەيپەي[8]،
قىزىلگۈلۈم دەردىڭدە قانداق ئېتەي.
ئوت ـ كۆيۈكنىڭ دەردلىرى شۇنداق بولسا،
تەركىن ئەيلەپ يۈرتۇڭدىن چىقىپ كېتەي.

چىقىپ كېتەي يۈرتۇڭنى تەركىن قىلىپ،
مۇساپىرلىق توختاپتۇ ماڭا كېلىپ.
چىقىپ قالار ماڭا باشقا ھەمراھلىق،
يا ئاكام يوق، يا ئانام، مەن بىر غېرىپ.

*

يالغۇز يېتىم باشىم سىلاپ جۇپ قىلغان،
جان جىگەرىم، دىل خۇمارىم خۇش ئەمدى.

دەرد بىلەن ناله قىلدىم، چۆلگە ئاتلاندىم،
تىلى تاتلىق تىل تورغۇيۇم خۇش ئەمدى.
بۇلبۇل ئوخشاش سايراپ دىلىم خۇشلىغان،
جۇپتىگارىم، جان قۇرغۇيۇم خۇش ئەمدى.

*

قاغا بارساڭ ئالىپ بار سالامىمنى،
خۇدايتالا قىلىپتۇ ئامانىمنى.
كۆنچۇنۇ توقايدا قوي باقىپ،
قۇڭۇرچاق[9] يىرتىۋالدى چاپانىمنى.

تاغ تەرەپتىن شامال كەلدى بىز سايان،
تورغايىمغا مەن كۆيۈپ بولدۇم سامان.
قاشىڭىزغا باراي دەپ ئارمان قىلسام،
يوللۇرۇمغا ئونۇپ توستى تاغ - داۋان.

ئونۇنچۇ ئايدا ئۈيۈيدۇ⑩ ئاققان تارىم،
بۇ يىلقىلدا بۇ مېنىڭ كۆڭلۈم يارىم.
چەككەن جاپا، دەردىمنى بىلمەيمۇسەن،
نەدە قالدى شۇنچە يول ماڭغانلارىم.

ماڭسپ كەتتى دەپ ئاڭلاپ كەلدىم كېيىن،
بىزگە ئاياپ دېمەپسەن ئاغىز يېلىڭ.
شۇنچە يىل كۆڭۈل بېرىپ كەلگەنىمگە،
سۆزلەپ قويساڭ ئېقىپ كەتمەس ئىدى تىلىڭ.

ئەمدى قوپاي توخۇ چىللاپ تاڭ ئاتتى،
قىزىلگۈلۈم غاپىل ئۇيقۇدا ياتتى.

*

قۇزا بولۇپ جاڭگىلەردە⑪ ئازىسام⑫،
توشقان بولۇپ پۈتا، قامۇش غاجىسام.
ئايغا ئوخشاپ چۈشۈمدە ئۆتۈپ كەتتى،
قۇشۇممىكىن بارىپ ئۇنى تانىسام.

ئاسماندىقى تولۇن ئايىنى ئېتى بار،
تورغاي خانىڭ ماڭا قاتتىق گېپى بار.
ياغلىقلارى قۇۋۇەت قىلادۇ بەلگە،
تىلى تاتلىق نەۋجۇۋانىڭ نېپى بار.

نەۋجۇۋانىڭ نەپى تېگەدۇ ئەلگە،
ياغلىقلاردى قۇۋۇەت قىلادۇ بەلگە.
مەن بۇندا چىراي ئاچىپ كۈلمەدىم،
تېرەم قالدى يېگەن ئاش سىڭمەي تەنگە.

ياغقا ئوخشاش سولۇۋالاي تۇلۇمغا،
ئاخىر يۇرۇپ بىر چۈشۈرسەن قولۇمغا.
ئۆز دېمەتلىك بالىلار قەستلىشەدۇ،
قۇڭۇرچاق بولۇپ ئونۇپ يولۇمغا.

كۆنۈم ئۆتتى گۈپالىقتا يار - يار دەپ،
يارىم ئۆگال قىلىپ ماڭا تاش ئاتتى.

كېچە - كۈندۈز خىيالىم سېنىڭ بىلەن،
تۇزاق يوقلاي بارامسەن مېنىڭ بىلەن.
تۇگۈرمەندە يالغۇز قالدى دەيدۇلا،
يۇرۇيسەندۇ ئۇنداسەن كىمىڭ بىلەن.

كۆڭلۈڭدىكى گەپنى قىلساڭ كېتەتتىم،
سېنى ئالسام مۇرادىمغا يېتەتتىم.
تورغاي خانىم باغرىم كۆيۈپ قالمادى،
داۋاسىغا زەھەر بەرسەڭ ئىچەتتىم.

بات قىلماغىن دۆڭدە تۇرغان مالەڭنى،
نېمە قىلاي يېمىشى يوق سايەڭنى.
دۇشمەنلەرىم يۇرەر ئىكەن تالاشىپ،
بېرىۋەتتىم گۈپاسى يوق ئالەمنى.

*

ئاق ئىگىنلەر قارا بولدى كىر بىلەن،
يۇرىكىڭگە پەداز بەرمە تىل بىلەن.
ئاناڭ سېنى تۇغقان بولسا «نوچى» دەپ،
ئۆلگۈچەڭدە ئويناپ ئۆتكىن بىر بىلەن.

قارايىپتۇ يۇرەكىمنى كاۋابى،
قانچە باردۇ يار سۆيگەننى ساۋابى.
شۇ يەرلەردىن سەن يارنى دەپ كەلمەسەم،
تاشتىن قاتتىق بۇ يوللارنىڭ ئازابى.

ئاق يۈزۈڭنى بىۋاپاغا ساتماغىن،
چۈشەدەپلا بىر نادانغا قاتماغىن.
سېنى كۆڭلۈڭ يۇلتۇزدەك تاراپ كەتكەن،
باشقىلارغا ئۆزۈڭنى ئوخشاتماغىن.

ئون بەش كۈن دەپ قارار قويماڭ ئۈزاققا،
ئورماچىلار يانىپ بوپتۇ قۇۋۇزاققا⑬.
قوغۇشۇننى ئېرىتىپ قۇيۇۋېتەي،
قاتقۇزماغان دۇشمەنلەرنى ئاغزىغا.

ئۇچۇپ بارىپ تاپىپ ئالايمۇ سېنى،
دېمەتلىكتە تاشلاۋەتمەگىن مېنى.
مېنى كۆڭلۈم ھەرگىز سەندىن كەتمەيدۇ،
بىرەر ۋاقلىق ئۇنايمۇسەن⑭ ئايت قېنى.

قاغا، بارساڭ سالام دەگىن يارىمغا،
مۇزنى تاڭىپ ياتادىمەن باغرىمغا.
خۇدايىتالا كۆيۈك ئوتنى سالماسۇن،
بۇ يىلقىلدا كەلدى مېنى باشىمغا.

تورغاي خانىم سۇمبۇل ساچىنى تاراپ،
زۇگال بولدۇ بۇ مېنى ھالىم خاراپ.
بىزنى سايان تىللارى ئىرىمەيدۇ،
تورغاي خانىنى دەردىدە جىگەر كاۋاپ.

ئىزاھاتلا:
① بەزىلەرنىڭ كەينىدىن سۆز - چۆچەك قىلىپ غاجاشلىرىدىن جۇدەپ ئۇستىخان بولۇپ قالدىم، دېمەكچى. — رەتلىگۈچىدىن.
② كامپاشى — قۇمۇش پۆپۈكى.
③ لىققادايدۇ — لىغىرلايدۇ.
④ لوپنۇرلۇقلار چىلەكنى يەردە قويماي قوزۇقتا ئاغامچا ياكى سىم ئارقىلىق ئېسىپ قويىدۇ.
⑤ قوشۇق — قوشاق.
⑥ جەمە — پىتنە - پاسات، تاپا - تەنە.
⑦ پىلا — پىلە.
⑧ پەيپەي — ياربيارغا ئوخشايدىغان ياغاچ ھارۋا.
⑨ قۇڭۇرچاق — ئاق تىكەن.
⑪ ئۇيۇيدۇ — مۇز قاتىدۇ.
⑫ جاڭىل — جاڭگال.
⑬ ئازسام — يايلىسام.
⑭ قۇۋۇزاق — جاي ئىسمى.
⑮ ئۇنايمۇسەن — ئويلامسەن، يار ئىستەمسەن، ئەسلەمسەن.

(بېشى 112 - بەتتە)

ۋە نېگىرلار»، شى شۇاڭفاڭ (ئۇيغۇرچە).
«يىپەك يولى ۋە كۇسەن تارىخىي مەدەنىيىتى»، سۇ بىخەي (خەنزۇچە).
«قەدىمكى جەمئىيەت»، مورگان (ئۇيغۇرچە).
«خەننامە»، بەن گو (ئۇيغۇرچە).
«كېيىنكى خەننامە»، فەن يې، سىما بىياۋ (ئۇيغۇرچە).
«بۇلاق» 1999 - يىللىق 4 - سان.
«غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ كۆچۈش - يۆتكىلىشلىرىدىن ئەينى چاغدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە نەزەر»، ئابلەت نۇردۇن «جۇڭگو ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىي تەتقىقاتى مەجمۇئەسى» ناملىق ئەسەردە ئېلان قىلىنغان ماقالە.

هايات بيغى

ل. بات

(ئەلىشىر نەۋائى توغرىسىدا پوۋېست)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: جېلىل مۇھەممەت

ھۇسەيىننىڭ مەرۋىگە كېلىشى

بۇ ئۈچ يىل ئىچىدە سۇلتان ھۇسەيىن پۈتۈنلەي باشقىچە ياشىدى. ئۇ ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىشقا ئىنتىلىۋاتاتتى.

بابۇر ۋاپات بولۇپ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن مەرۋە شەھىرىنىڭ ئاھالىسى كوچىلاردىن چېپىپ ئۆتۈپ، مىرزا سەنجەرنىڭ سارىيى ئالدىغا كېلىپ توختىغان بىر توپ ئاتلىقلارنى كۆرۈشتى. ئاتلىقلارنىڭ ئالدىدا چىرايىدىن قەتئىيلىك ۋە جىددىيلىك ئالامىتى چىقىپ تۇرغان ياش يىگىت كېتىپ باراتتى؛ ئۇ، گويا ئۆز قول ئاستىدىكى يەرلەرگە قارىغاندەك، ئەتراپىغا ئاچچىقى بىلەن ھۆكۈمرانلارچە قارايتتى. سارايغا كىرىدىغان چوڭ دەرۋازىنىڭ ئالدىدا ئۇ ئاتلىقلاردىن بىرىگە دەرۋازىنى تاقىلدىتىشقا بۇيرۇق بەردى. ئىشىكلەر خېلىغىچە ئېچىلمىدى. ئىشىك ئالدىدا ئەگرى قىلىچلار بىلەن قوراللانغان ساقچىلار تۇراتتى. كەلگەن ئادەم غەزەپتىن ئاچچىقلاندى، ئەمما ئۆزىنى تۇتۇپ، قەتئىيلىك بىلەن:

— مىرزا سەنجەرگە مەلۇم قىلىڭلار، سۇلتان ھۇسەيىن ئۇنىڭ ئالدىغا ئاتلىقلار بىلەن كەلدى ۋە ئۆزىنى ئۇنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرماقچى. يەنە شۇنداق دەڭلار: مەن سۇلتان ئەبۇلقاسىم بابۇرنىڭ ۋاپات قىلغانلىقى توغرىسىدىكى قايغۇلۇق خەۋەرنى ئېلىپ كەلدىم، — دېدى.

بۇ سۆزلەر سارايغا ھەش — پەش دېگۈچىلا تارقالدى. مىرزا سەنجەر ھەممە ئاتلىقلارنى ھۆرمەت بىلەن قوبۇل قىلىشقا، سۇلتان ھۇسەيىننى بولسا ئۇنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كىرىشكە بۇيرۇق بەردى.

— ئائىلە تاۋابىئاتلىرىڭىز سالامەت بولسۇن! — دەپ ھۆرمەت بىلەن، ئەمما ئۆز قەدىر — قىممىتىنى ساقلىغان ھالدا مىرزا سەنجەرگە سالام بەردى سۇلتان ھۇسەيىن.

ئۇ ئۈچ قېتىم تىزلىنىپ ئېگىلدى. سەنجەرمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، ئېگىلىپ سالام بەردى. ئادەت بويىچە سۇلتان ھۇسەيىن ئارقىغا داجىپ، يەنە تىزلىنىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، مىرزا ئۇنىڭغا قولىنى سۇندى ۋە تۆرگە تەكلىپ قىلدى.

— جايىغا يەتكەن يولۇچى ئالدى بىلەن غىزالىنىۋېلىشى كېرەك، مەشھەتتىن بۇ يەرگىچە بولغان ئارىلىق يېقىن ئەمەس. مەرۋىگە ماڭغانلارنىڭ كۆپلىرى ئۇ يولدىن ئادىشىپ كەتكەن.

— ئالدىغا قويغان مەقسىتى ئوچۇق ئادەم ئاداشمايدۇ. مەن بۇ يەرگە تاماشا ئۈچۈن

ئات چىپىپ كەلگىنىم يوق. ناھايىتى مۇھىم ئىشلار بار. ھاكىمىيەتنى قولغان مەھكەم ئېلىش كېرەك. رەھمەتلىك سۇلتان، ياتقان يېرى جەننەت بولسۇن، ئون بىر ياشلىق ئوغلى شاھ مەھمۇتنى ۋارىسلىققا قالدۇرۇپ كەتكەن. ئۇنىڭ نامىدىن بۇيرۇق بېرىدىغان ئەر كىم بولىدۇ؟

سەنجەرنىڭ تولۇق كەلگەن يۈزىگە قان يۈگۈردى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ قارا ساقىلى تېخىمۇ ئېنىقراق بولۇپ كۆرۈندى. ئۇ قوللىرى بىلەن يۈزى ۋە ساقىلىنى سىلاپ قويدى - دە، يەنە خاتىرجەم بولۇپ:

— مېنىڭ تىرىكلىكىمدە ئۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. مەرۋە، ماكان ۋە جام مېنىڭ يەرلىرىم. مەن ھۆكۈمران، ھېچكىم مېنىڭ ئىشىمغا ئارىلىشالمايدۇ، - دېدى.

ھۈسەيىننىڭ چاقناپ تۇرغان كۆزلىرىدە خۇشاللىق ئۇچقۇنلىرى پەيدا بولدى، ئەمما ئۇ بۇنى دەررۇ يوقاتتى - دە، مەككارلىق بىلەن:

— تەخت تالاشقۇچى بار، بۇ — بايسۇنقۇرنىڭ نەۋرىسى سۇلتان ئىبراھىم. توغرا، بابۇرنىڭ ۋاقتىدا ئۇ قاماقخانىدا ئىدى، ئەمما ھازىر، ئېھتىمال، قەددىنى راستلىغاندۇر، ئۇنىڭغا ئۇنىڭ پۇتۇن ئۇرۇق - توغقانلىرىمۇ قوشۇلغاندۇر، چىل بۆرىلەر! — دېدى.

سۇلتان ھۈسەيىننىڭ كۆزلىرى غەزەپلەنگەنلىكىدىن چاقناپ كەتتى، مىرزا سەنجەر بولسا ئۆز ئىززىتىنى يوقاتقان ھالدا، قوللىرىنى سىلكىدى — دە:

— قولۇمدا بىر نەپەر ئاتلىق ئادىمىم ۋە بىر دانە قىلىچىم بولمىدىكەن ھېچكىمگە بويسۇنمايمەن! - دېدى.

خىزمەتكارلار يوغان بىر تاۋاقتا تاماق ئېلىپ كىرىشتى. سەنجەر ئۆزىنىڭ مېھماندوستلۇقىنى بىلەن نام چىقارغانىدى. قولىغا ئۇزۇن تېرە پەلەي كىيىۋالغان داستخانچى قوي گۆشىنى بۆلۈشكە باشلىدى. تاماق ئۈستىدە ئۆي ئىگىسى ۋە مېھمان ئۆزلىرىنىڭ مەقسەتلىرى توغرىسىدا سۆزلەشتى. ئۇلارنىڭ پىلانلىرى بىر - بىرىنىڭكىگە توغرا كېلەتتى. سۇلتان ھۈسەيىن ئۆزىنى ۋە ئۆزىنىڭ شېرىكلىرىنى مىرزا سەنجەرنىڭ ئىختىيارىغا ئىشىنىپ تاپشۇردى. ئۇلار بىرلىشىپ، ھاكىمىيەتنى بىرلىكتە ساقلاپ قېلىشنى قارار قىلىشتى.

— بىزنى يېقىنلاشتۇرغۇچى ئالاقىلار قانچىلىك كۆپ بولسا، دوستلىقىمىز شۇنچىلىك مۇستەھكەم بولىدۇ، — دېدى بىردىنلا سىرلىق يوسۇندا مىرزا سەنجەر، — سەن مېنىڭ ئۆيۈمدە تۇرىسەن. بىزلەر تېمۇر ئەۋلادىدىن چىققان مېھمانغا ھۆرمەت ئېھتىرام بىلەن قارايمىز. ئۆينىڭ ۋە داستىخاننىڭ ئەڭ تۆرى شۇنىڭكى. سەن، ئېھتىمال، ئالدىراشلىقتا يېتەرلىك ئۇستىۋاش ئېلىپ كەلمىگەندۇرسەن.

مىرزا سەنجەر خىزمەتكارلارغا يىپەك چاپان ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇق بەردى. بۇيرۇق دەررۇ ئورۇنلاندى. ئېسىل سوۋغىنى كۆرگەندە ھۈسەيىننىڭ يۈزىدە بالىلارغا خاس خۇشاللىق ئالامىتى پەيدا بولدى. ئۇ چاققان ھەرىكەت قىلىپ سوۋغىنى ئالدى — دە، ئېگىلىپ تەزىم قىلدى.

— ئەمدى بېرىپ دېمىگىنى ئال، خىزمەتكارلار سېنىڭ ياتاقخاناڭنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

مىرزا سەنجەر چاۋاك چېلىشىدى، خۇددى يەرنىڭ تېگىدىن چىققاندەك، دەررۇلا ئېگىز بويلۇق ئىككى يىگىت پەيدا بولدى. ئۇلار ئاۋاز چىقارماستىن مېڭىشقا ھەرىكەت قىلىپ، ھۈسەيىننى ناھايىتى چىرايلىق بېزىتىلگەن نۇرغۇنلىغان خانىلارنىڭ ئالدىدىن ئېلىپ ئۆتۈشتى. گىلەم بىلەن توسالغان بىر خانىدىن خوتۇنلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. بىردىن كىمدۇر ئېغىر گىلەمنى كۆتۈردى ۋە ھاۋارەڭ رومالغا ئورالغان بىر قىزنىڭ بېشى كۆرۈندى. قىز بۇغداي ئۆڭلۈك بولۇپ، قۇلاق ۋە بويۇنلىرىغا قىممەتلىك تاشلارنى ئېسىۋالغانىدى، گۈللۈك بېزەكلەر، مەرۋايىتلار قىزنىڭ مەيدىسىنى توسۇپ تۇراتتى.

سۇلتان ھۈسەيىن بىر مىنۇتچە توختىدى. ئۇنىڭ كىچىك كۆزلىرى قىزنىڭ يوغان كۆك كۆزلىرى بىلەن ئۇچراشتى.

ـ ۋاي! ـ دەپ ۋارقىردى قىز ۋە كىلەمنى چۇشۇرۇۋەتتى.

توي

سۇلتان ھۇسەيىن توغرىسىدا مىرزا سەنجەرنىڭ ئۆز پىلانلىرى بارئىدى. بۇ تەجرىبىلىك ئادەم ھۇسەيىننىڭ كەلگۈسىدە چوڭ ھەربىي باشلىق بولۇدىغانلىقىنى بايقىدى. بۇنى ئۇنىڭ قەتئىي ئاۋازى، جۇرئەتلىك نۇتقى، جىسمانىي كۈچلۈكلۈكى ۋە چاققان ھەرىكەتلىرى ئوچۇق كۆرسىتىپ تۇراتتى. «ئۇ ھەقىقىي تېمۇرىي» ، ـ دەپ ئويلىدى مىرزا سەنجەر ۋە ھۇسەيىنگە ئۆزىنىڭ ئون بەش ياشلىق قىزى بىكەنى بېرىشنى قارار قىلدى.

«بۇ نىكاھ بىزنىڭ ئىتتىپاقىمىزنى مۇستەھكەملەيدۇ، ـ دەپ ئويلىدى سەنجەر ـ ئۇلارنىڭ تۇنجى بالىسىنى مەن ئۆز ھاكىملىقىمنىڭ ۋارىسى قىلىمەن. پۇتۇن خۇراسان يەرلىرى بىزنىڭ قول ئاستىمىزدا بىرلىشىدۇ».

شۆھرەتپەرەس سەنجەر كەلگۈسىدىكى ئۇلۇغ غەلىبىلەر مەنزىرىسىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى.

ئۆيلىنىش توغرىسىدىكى سۆھبەت ھۇسەيىن مەرۋىگە كېلىپ بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن بولدى.

ھۇسەيىن ئېگىز جايغا ياسالغان كەپتەر خانىغا چىقىپ، ئۇزۇن قۇمۇش بىلەن كەپتەرلەرنى ئۇچۇراتتى. ئۇ بۇ ئويۇننى ياخشى كۆرەتتى. ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى شۇنىڭ بىلەن شۇغۇللىناتتى. كۆكۈش، ئاچ قىزىل، ئاپئاق كەپتەرلەر ئوچۇق، ساپ ھاۋادا قانات قېقىپ پەرۋاز قىلاتتى. ئەمما ئۇلار قانچىلىك ئېگىز ئۇچسىمۇن بەربىر دائىم ئۆز جايىغا قايتىپ كېلەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ھۇسەيىننىڭ ياخشى كۆرۈدىغان كەپتەرلىرىمۇ بارئىدى. ئۇ پوكىنى ئالا، يوغان بىر كەپتەرنى ھەمىدىن ياخشى كۆرەتتى. ھۇسەيىن ئۇنى مېھرىبانلىق بىلەن قولىغا ئالاتتى، ياكى بولمىسا ئۇنى قولىغا لاچىندەك قوندۇرۇۋېلىپ، ئۇنىڭ چىرايلىق بېشىغا ۋە ئاجايىپ پەيلىرىگە قىزىقىپ قارايتتى. كېيىن، قولىنى پۇلاڭلىتىپ تۇرۇپ، كەپتەرنى ئۇچۇرۇۋېتەتتى، كەپتەر بولسا ئېگىسىنىڭ دەل بېشى ئۈستىدە ئايلىنىپ ئۇچاتتى.

مىرزا سەنجەر مېھماننىڭ بۇ ئىشىغا ئۇزاق ۋاقىت دىققەت بىلەن نەزەر سېلىپ يۇردى. ۋە ئاخىر ئۇنى چاقىرىۋېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشمەكچى ئىكەنلىكىنى ئېيتتى.

سۇلتان ھۇسەيىن مۇناردىن ئېرىنچەكلىك بىلەن چۈشتى. ئۇ ئۆزى تېخى زېرىكمىگەن ھەر قانداق ئىشنى ئەنە شۇنداق كۆزى قىيمىغاندەك ئالدىرىماي توختىتاتتى. لېكىن، سۆھبەت ئۇ كۈتكەندىن قىزىقراق بولۇپ چىقتى. ئۇ كەلگەن كۈنى سارايدا كۆرۈنگەن قىز دەررۇ ئۇنىڭ يادىغا چۈشتى، ئەنە شۇنىڭ ئۆزى بىكە بولسا كېرەك. ھۇسەيىن ئۇنىڭ كۆزلىرىنى ئويناتقۇچ قارىغانلىقىنى ئەسلىدى ۋە مىرزا سەنجەرنىڭ تەكلىپى ئۇنى ناھايىتى قىزىقتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا يېڭى قېرىنداشلىق ھەقىقەتەنمۇ ھاكىمىيەت ئۈچۈن كۈرەشتە چوڭ پايدا بېرىشى مۇمكىن ئىدى.

سەنجەر بىلەن ھۇسەيىن دەرۇ كېلىشتى. توينى رامىزاندىن كېيىنلا ئۆتكۈزۈشنى قارار قىلىشتى. بىكەنىڭ ئوبرازى يىگىتنىڭ يۈرىكىگە مۇستەھكەم ئورناشتى. ئەمدى ھۇسەيىن شېئىر يېزىشقا باشلىدى. ئۇ ئەلىشىر بىلەن مۇسابىقە قىلىپ ھەر كۈنى بىر نەچچىدىن بەيىت يازغان چاغلىرىنى ئەسلىدى. ئەلىشىر پات ـ پاتلا ئۇنىڭ بەيىتلىرىنى ماختايتتى.

«ماڭا ھەممىدىن كۆپرەك مېھنىڭ ئەلىشىرىم كەملىك قىلىپ تۇرۇدۇ» ، ـ دەپ ئويلايتتى ھۇسەيىن پات ـ پاتلا.

ئەمدى ئۇنىڭ كۈننىڭ ھەر سائىتى دېگۈدەك بەيىت يېزىش بىلەن ئۆتىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئۇ كۆپىنچە سۆيۈملۈكىنىڭ كۆزلىرى، ئۇنىڭ نازۇك قوللىرى، ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىش خۇشاللىقى توغرىسىدا يازاتتى. بۇ نەرسە ئۇنىڭ كەپتەرلەرنىڭ ئۇچۇشىغا بۇرۇنقىدەكلا زوقلىنىپ قارىشىغا، قوچقار سوقۇشتۇرۇپ ئويىنىشىغا، يىگىتلەر بىلەن

مۇسابىقە قىلىپ ئات چېپىشىغا كاشىلا قىلمايتتى. ياش ھۇسەيىن ھەممىلا نەرسىنى قىلىشقا ئۇلگۇرەتتى.

توي كۈنىمۇ يېتىپ كەلدى. مەرۇە بۇنداق تەنتەنىنى تېخى كۆرمىگەنىدى. بۇ تويغا پۈتۈن شەھەر خەلقى قاتناشتى. نويدىن بىر كۈن ئاۋۋال بارلىق ئەمرلەرگە، قازىلارغا ۋە تۆرىلەرگە ھۆرمەت تونلىرى ئەۋەتىلدى. ئۇلار مانا شۇ كىيىملەرنى كىيىشىپ توي مۇراسىمىغا قاتناشتى.

ئەتىگەندىلا ساراي خوتۇنلىرىنىڭ ھەممىسى كېلىننىڭ خانىسىغا توپلىنىشتى. ئۇلار قايغۇلۇق ناخشىلارنى ئېيتىپ تۇرۇپ بىكەنى ياساندۇرۇشتى. كېلىن خاپا بولغان كىشىدەك ئولتۇراتتى، لېكىن ئىچىدە خۇشال ئىدى. بۇگۈن ئۆزىنىڭ ئېرى بولمىدىغان يىگىتكە چالا - بۇلا كۆزى چۈشۈپ قالغانلىقى مىرزا قىزنىكىمۇ ئېسىدە ئىدى. يىگىتنىڭ قارا كۆزلىرى بىلەن تىكىلىپ قارىغانلىقىمۇ قىزنىڭ يادىدا ئىدى. قىزنىڭ دائىم ئارزۇ قىلمىدىغان ئادىمى خۇددى شۇ يىگىتنىڭ ئۆزى ئىدى. ئەمما ئادەت بويىچە كېلىننىڭ قايغۇلۇق كۆرۈنۈشى كېرەك ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بىكە قايغۇرغاندەك بولۇپ ئولتۇراتتى.

توي مېلى ۋە قىممەتلىك بۇيۇملار كەلتۈرۈلگەن چاغدىلا قىزنىڭ كۆزلىرىدە خۇشاللىق ئالامىتى پەيدا بولدى. مەرۇنىڭ ئەڭ ئۇستا كەشتىچىلىرى قىزغۇچ يىپەك كۆينەككە كەشتە تىكىشكەنىدى. كىچىك تۇفلىلارنمۇ ئەنە شۇنداق ئۇستا ئاياللار تىككەنىدى. پەي ئىچىگە ئېلىنىپ قىزغۇچ رومالغا قادالغان كۆكۈش ئالماس پىلدىرلاپ تۇراتتى. پارسلارنىڭ سېرىق برونزىسى كېلىننىڭ بوينى بىلەن كۆكرىكىنى بېزەپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بىلەكلىرىگە ھەر بىرى مىڭ كېبەك دىنار تۇرىدىغان بىلەيزۈكلەر سېلىنغانىدى. بىكەگە كىيگۈزۈلگەن بۇ قىممەتلىك بېزەكلەر ئېغىر بولسىمۇ، ئۇ ئۇلارنىڭ ئېغىرلىقىنى سەزمەيتتى ۋە ئۆي ئىچىدە ناھايىتى يېنىك مېڭىپ يۈرەتتى.

تەييارلىق ئىشلىرى كۈيئوغۇلنىڭ ئۆيىدىمۇ بولۇۋاتاتتى.

گىلەملەر سېلىنغان چوڭ خانىنىڭ بۇلۇڭىدا، ياستۇقلار ئېگىز قىلىپ تەقلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئۈستىگە ھۇسەيىننى ئولتۇرغۇزۇپ قويۇشقانىدى. سوۋغا بېرىشلەر باشلاندى. مىرزا سەنجەر كۈيئوغلىغا ئەرەب يورغىسى ۋە سېپى ياقۇتلار ھەم برونزىلار بىلەن بېزىتىلگەن، دەمەشق پولاتىدىن قىلىنغان قىلىچنى سوۋغا قىلدى. مىرزىنىڭ يېقىنلىرى ۋە قېرىنداشلىرى نۇرغۇنلىغان كىيىملەر ۋە قاچا - قۇمۇچلارنى ئېلىپ كېلىشتى.

ھۇسەيىن بولسا سەنجەرنىڭ ئالدىغا قۇرۇقلا كەلگەنىدى. ياش كۈچ، جەڭگىۋار روھ ۋە توپ - توپ ئاتلىقلار — ئۇنىڭ مەرۇە ھاكىمىغا قىلغان سوۋغىسى پەقەت مانا شۇلا ئىدى. پەقەت بىردىن بىر قىممەت باھا نەرسە — بىر ۋاقىتلاردا تېمۇر ھىندىستاندىن ئېلىپ كەلگەن قىزغۇچ ياقۇت ھۇسەيىنىنىڭ پەخرى ئىدى. بۇ تاش ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئۆتۈپ تۇراتتى. مانا شۇنى ھۇسەيىن بىكەگە سوۋغا قىلدى. بىكە سوۋغىنى كۆرۈشى بىلەنلا ئاھ دەۋەتتى ۋە ھەيران قالغانلىقىدىن بارمىقىنى چىشلىۋالدى.

بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى چۈشتەك بولۇپ ئۆتتى. بىكە ئۆزىنى چوڭ خانىغا ئېلىپ كىرگەنلىكىنى ۋە ئاق كەشمىر پەرىجە كىيگەن ئېگىز بويلۇق يىگىتنىڭ ئۇنىڭغا قاراپ ماڭغانلىقىنىلا بىلەتتى. يۈزىنى نېپىز يىپەك رومال بىلەن يېپىۋالغان كېلىن يىگىتنىڭ يۈزىنى ئارانلا كۆرەلىدى، ئەمما ئۇ قىزغا ناھايىتى چىرايلىق كۆرۈندى. مەرۇنىڭ چوڭ موللىسى ئۇلارنى نىكاھ قىلدى. كېيىن ئۇ يەردە تۇرغانلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارغا شاپتۇلا، ئەينۇلا ۋە تىينىلارنى چېچىشقا باشلىدى. بىر ئاز دەم ئالغاندىن كېيىن يەنە شەھەرگىچە داۋام قىلغان توي مۇراسىمى باشلىنىپ كەتتى.

شۇ تەرىقىدە ئۇچ كېچە - كۈندۈز توي - تاماشا بولدى①.

---

① (بۇ پوۋېست يېقىندا نەشرىياتىمىز تەرىپىدىن كىتاب قىلىنىپ نەشر قىلىنىدىغان بولغاچقا، ژۇرنىلىمىزدا مۇشۇ ساندىن باشلاپ توختىتىلدى).

«گۈلزارى بىنىش» تىكى ناقىس ھاياتنغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار

پەخرىددىن ئىمىن

يېقىنقى بىر قانچە مەزگىلدىن بۇيان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا ئائىت كۆپلىگەن ئەسەرلەر بايقىلىپ، كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشكەن بولسىمۇ، بىراق، بۇ ئەسەرلەر ئۈستىدىكى سىستېمىلىق تەتقىقاتنى تېخى يېتەرلىك دەرىجىدە دېگىلى بولمايدۇ. كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن نامايەندىلىرىدىن بىرى بولغان ناقىس ئەسەرلىرى ئۈستىدىكى تەتقىقاتمۇ ئەنە شۇنداق ھالەتتە تۇرماقتا. ناقىس ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتكەن ئىدىيىۋى ئىزچىللىق ۋە ئالاھىدە سەنئەت ئىزچىللىقىدىن باھالاپ قارىغاندا، ئۇنى (ناقىسنى) ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى پىشۋا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات دەۋرىدىن ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى دەۋرىگە ئۆتۈش باسقۇچىدىكى بايراقدار، دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. شۇڭا ناقىس ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىش ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدىكى مۇھىم بىر تېما. شۇنداقلا، بۇ يەنە شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئىجتىمائىي - سىياسىي ھاياتىنى تەتقىق قىلىشتا، شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئاڭ ھادىسىلىرىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ماتېرىيال مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ناقىس ئۆز ھاياتىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغان بولسىمۇ، لېكىن يورۇقلۇقتا چىققىنى شۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاز بىر قىسمىدۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە ناقىسنىڭ ھاياتى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى توغرىلىق مەلۇمات بېرىلگەن ماتېرىياللارمۇ ناقىس ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىشقا كۈپايە قىلمايدۇ. بەختكە يارىشا، ناقىسنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەسىرى «گۈلزارى بىنىش» بۇ جەھەتتىكى يېتەرسىزلىكلەرنى مەلۇم دەرىجىدە تولۇقلاشتىكى مۇئەييەن قىممەتكە ئىگە بىرىنچى قول ماتېرىيالدۇر.

«گۈلزارى بىنىش» داستانى تەبىئىي ھالدا ئىككى بۆلۈمگە ئايرىلغان بولۇپ، 1 - بۆلۈم باشلىنىش قىسمىدىن باشقا 8 ماۋزۇ ئاستىغا ئېلىنغان. ئالدىنقى 7 ماۋزۇ ئاستىدا مۇئەييەن بىر خىل ئىدىيە يېتەكچىلىكىدىكى دىنىي، ئىلمىي مەسىلىلەر بايان قىلىنغان. 8 - ماۋزۇ ئاپتورنىڭ ئۆز ھاياتى سەرگۈزەشتىلىرىگە بېغىشلانغان. 2 - بۆلۈمنىڭ مەزمۇنى بولسا پۈتۈنلەي «باھار دانىش» ھېكايىلىرىنى ئاساس قىلغان.

1 - بۆلۈمنىڭ 8 - ماۋزۇسى ئاستىدا شائىر تۇغۇلغاندىن تارتىپ تاكى «گۈلزارى بىنىش» نى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ھايات پائالىيەتلىرىنى بىر قەدەر كونكرېت ۋە ئىخچام تەسۋىرلەر بىلەن بايان قىلغان ھەم ئىجادىي ئىشلىرى ھەققىدە ئومۇملاشتۇرۇپ مەلۇمات بەرگەن. ئۆزىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرىگە ياندىشىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي سىياسىي ھاياتى توغرىلىق خېلى ئىشەنچلىك ماتېرىياللارنى يېزىپ قالدۇرغان. «گۈلزارى بىنىش» نىڭ ئىجاد قىلىنىشىغا ئائىت تەپسىلاتلارمۇ مۇشۇ ماۋزۇنىڭ ئىچىدە. شائىر تۆۋەندىكى مىسرالار بىلەن ھايات داستانىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچىدۇ:

كى تا كەلدىم جەھەنغە بەرادەر، دېدىم: «ۋاھەسرەتا!» فەرياد قىلدىم،
كۆرەر مەنكىم ھەمە غەمدۇر سەراسەر. يەراتقان خالىقىمغە داد قىلدىم.

ناقىس سۆزنى ئۆزى دۇنياغا كەلگەن دەۋردىكى ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكلەردىن باشلاپ، بۇ خىل تەڭسىزلىكلەرنىڭ تاقەت قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۆزىگە قويۇلغان ئىسمىنىڭ (سابىر ـ تاقەت قىلغۇچى دېگەن مەنىدە) ئۆزىنىڭ ئېسىيانكار تەبىئىتىگە ماس كەلمەيدىغانلىقىنى مىسالغا ئېلىش ئارقىلىق، يۇقىرىدىكى سۆزنىڭ تەسىرىنى ئاشۇرىدۇ ۋە ئۇنى ئىسپاتلايدۇ:

قويۇپ ئېرىككەن مەڭا تۇغۇلغاندا ئات، ئاتمىدىن مۇمكىن ئېرمەسدۇر سەرى مو.
نە ئاتكىم مەندىن ئول ھەيھاتۇ ھەيھات!! جەھانكى بولسە مۇنداغ جانغە جابىر،
بەلى بولسە جەھاندا ئادەتىم بۇ، نە ئىمكاندۇر بۇ تەن بولماققە سابىر.

ھەقىقەت، شائىر دۇنياغا كەلگەن يىللاردا شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى، بولۇپمۇ قەشقەرنىڭ ۋەزىيىتى ئىنتايىن تۇراقسىز بولۇپ، 1830 ـ يىلىدىكى مەتيۇسۇپ خوجا يېغىلىقىنى تىنچىتىلغاندىن كېيىنكى 15 يىللىق مۇقىم ۋەزىيەت خەلقە ياخشىلىق ئېلىپ كەلمىدىلا ئەمەس، بەلكى خەلقنىڭ ئۇستىدىكى ئېقتىسادىي ئېكسپلاتاتسىيە ۋە سىياسىي زۇلۇمنى ھەسسىلەپ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى، بولۇپمۇ خەلقە قارىتا باستۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، توپىلاڭچى خوجىلاردىن ئالالمىغان دەردىنى گۇناھسىز خەلقتىن ئالدى. نەتىجىدە خەلق بۇ 15 يىلنى ئەنسىزچىلىك ۋە ۋەھىمە ئىچىدە ئۆتكۈزدى. 1847 ـ يىلىدىكى يەتتە خوجا يېغىلىقى بۇ 15 يىللىق مۇقىم ۋەزىيەتنى بۇزۇپ تاشلاپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا يېڭى تىنچسىزلىق ئېلىپ كەلدى. شائىر بۇ ۋاقىتتا تۆت ياشتا بولۇپ، بۇ قېتىمقى يېغىلىقنىڭ نەتىجىسىدە خەلقنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئېغىر كۈلپەتلەر كىچىك سابىرنىڭ سەبى قەلبىگە قاتتىق تەسىر قىلدى. چۈنكى يەتتە خوجىغا ئەگىشىپ يۇرت ماكانىنى تاشلاپ ماڭغان ئىككى يۈز مىڭ بىگۇناھ پۇقرا تاغ ـ داۋانلاردا توڭلاپ، پۇتۇنلەي نابۇت بولغان بولسا، چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى خوجىلارنى قوغلىۋەتكەندىن كېيىن، خوجىلار تەرىپىدىن مالىماتاڭ قىلىۋېتىلگەن ئىش تەرتىپلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، خەلقە قارىتا ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمنى بۇرۇنقىدىنمۇ كۈچەيتتى. پۇقرالار قورقۇنچاق خوجىلارنىڭ ئەسكىلىكلىرى ئۈچۈن ئىككى قولىغا ۋە ئازغىنە مال ـ مۈلكىگە تايىنىپ ئېغىر بەدەل تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. خەلق جان قايغۇسىدا قاتتىق تېپىرلىدى. مانا مۇشۇنداق ئىجتىمائىي مۇھىت شارائىتىدا كەلگۈسى شائىرنىڭ ھايات سەپىرى باشلاندى:

ئەلاھەزا، ئەلاھەزا ئۆتۈپ يىل، تانۇپدۇرمەن ئوقۇپ ئاقۇ قارانى،
مېنى مەكتەپكە بەرمىشدۇر ئىكەۋبىل ① . مۇئەددەبدىن ئاتام ئالىمپ دۇئانى.
ئوقۇپمەن ئالتە يىل مەكتەپ ئىچىدە، بۇ زىنداندىن خەلاس ئەيلەپ ئۇشولدەم،
ئىچىپ سۇ بىرلە ئاش، نان يەپ ئىچىدە. بېرىپدۇر مەدرەسەگە ـ مەئدەنى غەم.

كىچىك سابىر يېشىغا يەتكەندىن كېيىن ئاتا ـ ئانىسى ئۇنى مەكتەپكە بېرىدۇ، ئالتە يىللىق باشلانغۇچ تەربىيىدىن كېيىن، شۇ زامانىنىڭ ئادەت ـ قائىدىسى بويىچە ئاتىسى سابىرنىڭ ئۇستازىدىن دۇئا ئېلىپ، ئۇنى مەدرىسكە ئوقۇشقا بېرىدۇ. كېيىنكى ئىككى

مىسرادا شائىر شۇ دەۋر جەمئىيىتىنىڭ بىر قىسمى بولغان مەكتەپ ۋە مەدرىسىنىڭ مۇھىت ـ قىياپىتىنى «زىندان» ۋە «غەم مەنبەسى» دېگەن ئىككى ئېغىز سۆز بىلەن تولۇق سۈپەتلەپ كۆرسەتكەن. چۈنكى ئەينى ۋاقىتلاردىكى مەكتەپ ۋە مەدرىسلەر شۇ دەۋر جەمئىيىتىنىڭ كىچىكلىتىلگەن كۆرۈنۈشى بولۇپ، خۇددى جەمئىيەتتىكىگە ئوخشاش، ئۇ يەرلەردىمۇ «زامانە زورىنىڭ، تاماشا كورىنىڭ» ئىدى. دېمەك، شائىر بالىلىق چاغلىرىدىن باشلاپلا ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي مۇھىتنى كۆزىتىشكە باشلىغان ۋە بۇ ھەقتە مۇئەييەن چۈشەنچە ھاسىل قىلغان. ئۇنىڭدا بىر خىل بۇرۇقتۇملۇق، نارازىلىق كەيپىياتى پەيدا بولۇشقا باشلىغان. بۇ ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىغا ۋە كىشىلىك قارىشىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن. مۇشۇنداق ئىجتىمائىي مۇھىت ئىچىدە سابىر ياشلىق دەۋرىگە قەدەم قويغان، تەبىئىكى، ئۇنىڭدىمۇ ياشلىقنىڭ ئارزۇ ـ ھەۋەسلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىغان. شۇنداق قىلىپ ئۇ، بىر مەزگىللىك مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرىنىمۇ بېشىدىن كەچۈرگەن. يەنە بىر تەرەپتىن، مەدرىستىكى ئابستراكت نەزەرىيىۋى تەلىماتلار ۋە ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان تار رامكىلىق تۈرمۇش، زېھنى ئۆتكۈر ھەم ھەممىگە قىزىقىپ، ھەممىدىن جاۋاب ئىزلەيدىغان ياش سابىرنىڭ تەشنالىقىنى قاندۇرالمىدى ۋە ئىزلىگەنلىرىگە جاۋاب بېرەلمىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن دىنىي نەزەرىيىۋى بىلىملەرنى تەھلىل قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن دىنىي ئەھكاملارنىڭ قاتتىق چەكلىمىسىگە خىلاپ بولغان مۇھەببەت بابىدىن «ئەمەلىي مەشغۇلات» ئېلىپ بارىدۇ. ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى كەچۈرمىشلىرىنى شائىر ناھايىتى ئوچۇق كۆڭۈللۈك بىلەن مۇنداق كومىدىيىلىك تۇسكە ئىگە مىسرالار ئارقىلىق بايان قىلىدۇ:

ئوقۇپ «كافىيە» يەتكەچ «شەرھى موللا»،
بولۇپمەن بىر پەرى ھۆسنىگە شەيدا.
بۇ بولغاچ كۆڭلۈمە ئەقىل كېتىپدۇر،
كى يەئنى ئول پەرى تاراج ئېتىپدۇر.
ئۆتۈبدۇر ئالتە يىل بۇ شۇغە بىرلە،
ئاغىز تاتلىق قىلىپ ئول مېغە بىرلە.
مۇنىڭ كۆڭلىن ئالۇرمەن دەپ مەنى زار،
قىلىپمەن ھۇجرەدە دۇتارۇ ستار.
گەھى تەييار قىلىپ جىنسىي تەئەننۇم،
گەھى پەيدا قىلىپ نەۋھى تەرەننۇم.
تۇگەپدۇر «شەرھى موللا» بۇ ھەۋەستە،
داغى كۆڭلۇم قۇشى ئېرمىش قەفەستە.

بۇ مىسرالاردا دىققەتكە سازاۋەر مەزمۇنلار شۇكى، شائىر مۇشۇ مۇھەببەت ئەمەلىيىتى جەريانىدىن بىر مۇنچە قىممەتلىك نەرسىلەرگە ئىگە بولغان. ئۇ بولسىمۇ ئۇنىڭ بىۋاستە مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى شائىرنىڭ مۇھەببەت تېمىسىدىكى شېئىرلىرىدىكى چىن ھېسسىياتنىڭ مەنبەسى بولۇپ قالغان. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ جەرياندا شائىر سەنئەت ساھەسىدە، توغرىراقى ناخشا ـ مۇزىكا ساھەسىدە مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن، بەلكى زامانىسىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى سەنئەتكارى ۋە مۇقامچىسى بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇ نۇقتىنى ئۇنىڭ «دىۋانى ناقىس» دىكى ئون ئىككى مۇقامغا ئائىت غەزەللىرى كۆچلۈك تەستىقلايدۇ. بۇ غەزەللەردىن ناقىسنىڭ ئون ئىككى مۇقام تەتقىقاتىي بىلەنمۇ شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس. شائىر يۇقىرىدىكى مىسرالارنى داۋاملاشتۇرۇش ئارقىلىق، شۇ دەۋردىكى مەدرىس ھاياتىنىڭ يەنە بىر تەرىپىنى قارا ئۇغۇ ۋە يوشۇرۇن تەرىپىنىمۇ ئەينەن ئېچىپ كۆرسىتىدۇ.

چىقىپدۇر يەتە، سەكىز، توقۇز ئەھباب[3]،
لىباسى خوبۇ ئەما غەيرى تۇللاب[4].
قوشۇلمىشمەن بۇلەرگە ئەرتە ـ ئاخشام،
ئۆزۈم نادان، ئوقۇغان ئىلىم ھەم خام.

بۇ خام بولغاچ چىقىپمەن تاشقارىغە،
ئۇلەر بىرلە بارىپمەن ھەر سارىغە.
بارىپ مەيدانغا نەشە چەكسە گاھى،
چېكىپمەن مەنمۇ ھەم بىلمەيكى ماھى.
ئۆتۈپدۇر بۇ بىرلە ئۇچ يىل ئارادىن...
.....

ھەقىقەتەن بۇنداق مەدرىسلەر گەرچە ئىسلام ئۆلۈمالىرىنى تاۋلاپ چىقىدىغان ئوچاق بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۆلىما ۋە بولغۇسى ئۆلىمالار ئارىسىدا ئىسلام شەرىئىتىگە مۇخالىپ ئەمەللەرمۇ سادىر بولۇپ تۇراتتى. ئەمما، شائىرنىڭ ئەھبابلىرى بىلەن «تاشقارىغا» چىقىپ «ھەر سارىغە» بېرىپ ئىشتىراك قىلغان بۇ ئىشلىرى ئۇنىڭغا سەلبى ساۋاق بولغان ھەم ئۇنى مول ئەمەلىي بىلىملەر بىلەن تەمىن ئېتىپ، ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشى ئۈچۈن بىر قىسىم بىلىم ئاساسىنى شەكىللەندۇرگەن.

سابىرنىڭ مەدرىس ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ياقۇپبەگنىڭ شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرلىرىگە توغرا كەلگەن. شائىر بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ:

ئىكەن ئول چاغ بۇ يەرلەر دارى ئىسلام،
دىيار ئەھلىمۇ ھەم ئىسلامغە رام.

ئاتى سۇلتانلەرنىڭ ئېردى يەتمۇپ،
شەرىئەت پىشەۋۇ شەھلىقغە مەرغۇب.

گەرچە بۇ «ئىسلام دۇنياسى» (دارى ئىسلام) «مۇسۇلمان ئاباد» دەۋرى دېيىلسىمۇ، لېكىن بۇ خىل سۇپەتلەش ياقۇپبەگ جەمئىيىتىنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى تولۇق سۈرەتلەپ بېرەلمەيتتى. چۈنكى ياقۇپبەگ «يەتتە شەھەر خانلىقى» نى قۇرغاندىن كېيىن خەلقنىڭ رايىنى ئۆزىگە مايىل قىلىش ئۈچۈن، خەلقنىڭ ساددا دىنىي ئېتىقادىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئىشنى ئاۋۋال مۇسۇلمانچىلىقنى «رونا ق» تاپقۇزۇشتىن باشلىغان ئىدى. ئۇ ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ پۈتۈن كۈرۈنۈشىنى ئىسلام يوسۇنىغا مۇۋاپىق تەرتىپكە سالدى. جەمئىيەتتە ئىسلام شەرىئىتىنى بارلىق ئىشلارنىڭ مىزانى قىلدى. ئاندىن مەسجىت - خانىقاھ، مازارۇ گۈزەرلەرنى رېمونت قىلىپ ۋە قايتا قۇرۇپ، ئۆزىنىڭ «ئىسلامىنىڭ ھامىيىسى» ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. مەكتەپ، مەدرىسە، خانىقا، دەرۋىشخانىلارغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن يۆلەك بولۇپ، ئۇ يەردىكىلەرنى ئۆز ھىمايىسى ئاستىغا ئالدى. چۈنكى جەمئىيەتنىڭ بۇ تەبىقىسى بىر ئاز سىياسىي تۈس ئالغان ۋە پائالىيەتچان، جەمئىيەتنىڭ باشقا قاتلاملىرىغا ئۆز تەسىرىنى ئاسان ئۆتكۈزەلەيدىغان كىشىلەر ئىدى. نەتىجىدە ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ جەمئىيەتتىكى تەسىرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولدى، شۇنداق قىلىپ ئۇ بىر مۇنچە كىشىلەر تەرىپىدىن شائىر ئېيتقاندەك «شەرىئەت پىشە» (شەرىئەتپەرۋەر) «شەھلىقغە مەرغۇپ» (پادىشاھلىققا لايىق) سۇلتان دەپ تەرىپلەندى. بولۇپمۇ مەدرىس، خانىقاھ ئەھلى ياقۇپبەگدىن خېلى مەمنۇن ئىدى. چۈنكى ياقۇپبەگنىڭ «شەرىئەتپەرۋەر» لىكى نەتىجىسىدە بۇ كىشىلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇشى داستاندا دېيىلگەندەك:

زەمانە كەڭرۇلۇك، نېئمەت فەراۋان،
كىمەرسە يوق ئېردى كۆڭلى فەرىشان.

ھالىتىدە ئۆتەتتى. لېكىن سابىر قانداقلا بولمىسۇن تېخى مەدرىسنىڭ ياش تەلەبىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، پائالىيەت دائىرىسى چەكلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ

ھەقىقىي ئەھۋالىنى تېخى تولۇق كۆزىتەلمەيتتى ۋە چۈشىنەلمەيتتى. ھالبۇكى، ياقۇپبەگ دەۋرىدىمۇ پۈتكۈل جەمئىيەت بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغا قەدەر ھەر خىل ناھەقچىلىق ۋە خىلمۇ - خىل ئىللەتلەر بىلەن تولۇپ - تاشقان ئىدى. بولۇپمۇ ئىجتىمائىي مەنىۋى ھايات تېخىمۇ چۈشكۈنلىككە يۈزلىنىپ، شۇنىڭغا مۇناسىپ ئىجتىمائىي ئەخلاقمۇ يەتكۈچە بۇزۇلغان ئىدى. مەسىلەن، شائىرنىڭ:

مەگەر چەكمەك تاماكۇ، ناسىبۇ ھەم،
داغى مەئجۇن ئارا ئەفيۇن قىلىپ زەم.
يەنە خۇشرەۋ ئوغۇللار بىرلە يۈرمەك،
ئولەرغە مەشرەپ ئەيلەپ دەۋر سۈرمەك.
داغى شەترەنج ئىلە كاغەز قىمارى،
چاپىقۇ بۆرى قوي بىرلە قاتارى.

دېگىنىدەك، ئەفيۇنكەشلىك، قىمارۋازلىق، زىناخورلۇق، بەچچىۋازلىققا ئوخشاش پاسىق ئىشلار ھەممە يەردە ئەۋج ئالغان ئىدى. بۇنىڭ ئۈستىگە، ياقۇپبەگنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ زورلۇق - زۇمبۇلۇقلىرى قوشۇلۇپ خەلقنىڭ بولۇپمۇ تۆۋەن تەبىقە كىشىلىرىنىڭ دەردى ئېشىپ، ھالى خاراب‌لىشىپ كەتكەن ئىدى. شائىر داستاندا، كىشىلەر تەرىپىدىن «مىرزام» دەپ ئاتىلىدىغان، ياقۇپبەگنىڭ يېڭىساردىكى زالىم ھاكىمى توغرىسىدىكى ئىخچام تەسۋىرلەر ئارقىلىق، ئاۋام خەلقنىڭ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى ھەققىدىكى ئومۇمىي ھېسسىياتىنى ۋە ئۆزىنىڭ بۇ ھاكىمىيەتتىكى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىغا بولغان قارىشىنى ئەپچىللىك بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

سابىر مەدرىسىتە ئوقۇۋاتقان ۋە بۇرۇختۇملۇقتىن مەستلىكنى ئۆزەل بىلىپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە دەل ئاشۇ زالىم ھاكىم (مىرزام) تەرىپىدىن مەجبۇرىي ھالدا ئەسكەرلىككە (سىپاھلىققا) تۇتۇۋېلىنىدۇ. بۇ ئۇنىڭ ئۆچۈن خۇددى:

كېلىپدۇر بىر بەلا نازىر خۇدادىن،

دېگەندەك ئىش بولىدۇ. شائىر ئەسكەرلىكتە تۇرغان مەزگىلدىكى ھال - ئەھۋالىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

بۇ يەردە ئىكى يىل قىلدىم سىپەھلىك،
ھەمە قىلغان ئىشىم ئېردى تەبەھلىك.
تۇلا چەكتىم جەفاۋۇ جەبرى بىھەد،
ئوقۇشنىڭ يولىغا باغلاندى بىر سەد.
.....
قۇتۇلدۇممەن ئانىڭدىن ئەسىرۇ ئاسان،
ۋە لېكىن قالغان ئېردى ئەندەكى جان.

سابىر ئەسكەرلىكتىن قۇتۇلۇپ، ئۇزۇلۇپ قالغان ئوقۇشىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، يېڭىساردىن قەشقەرگە كېتىدۇ ۋە ئۇ يەردە، ئاپاق خوجام مازىرى يېنىدىكى خانىقاھتا، بۇخارالىق «ئالىي كارامەت ئىگىسى» موللا ئىنايەتتىن تەلىم ئالىدۇ. خانىقاھتا سابىر ئىسلام ئەقىدىلىرىنى چوڭقۇرلاپ ئۆگىنىدۇ، بەلكى، تەسەۋۋۇقا دائىر بىلىملەرنى ئاساسلىقراق تەھسىل قىلغان بولۇشى مۇمكىن. مانا شۇ ۋاقىتلاردىن باشلاپ شائىر تەسەۋۋۇفنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، تەرىقەت يولىغا كىرگەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن. شۇ ۋاقىتلاردىن باشلاپ ئۇنىڭ روھى دۇنياسىدا مەلۇم دەرىجىدە چۈشكۈنلۈك پەيدا بولۇپ، ئومىدسىزلىك كەيپىياتى بارلىققا

كېلىشكه باشلايدۇ. بۇنى ئۇنىڭ «هايات هەقىقەتلىرىنى ئىزلەش» يولىدا چىقىش يولى تاپالمايۋ، تۇيۇق يولغا كىرىپ قالغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ۋە ئىسپاتى دەپىشكه بولىدۇ. بۇ ئالامەتلەر ئۇنىڭ دىنىي مەزمۇندىكى كۆپلىگەن غەزەللىرىده روشەن ئەكس ئەتكەن. خانىقاهنىڭ ئىجتىمائىي مەنىۋى مۇھىتىنىڭ مەدرىسىنىڭكىدىن خاراب ئىكەنلىكى، شائىرنىڭ روهىي دۇنياسىدىكى چۈشكۈنلۈكنىڭ ۋە تۇيۇق يولغا كىرىپ قالغانلىقىنىڭ يەنه بىر ئوبيېكتىپ سەۋەبىدۇر. لېكىن شائىر ئۆزى ۋە ئۆزىگه ئوخشاشلار تەرىپىدىن سادىر بولىۋاتقان بەزى نامۇۋاپىق هادىسىلەرنى ئىجتىمائىي مۇهىت بىلەن بىرلەشتۇرۇپ چۈشەنمەيتتى ۋە چۈشەندۇرەلمەيتتى. شۇڭا، ئۇ بۇنى پەقەت «هاماقەتلىكنىڭ نەتىجىسى» دەپ ياپىتلاپ ئۆتۈپ كېتىشكه مەجبۇر بولغان. مەسىلەن:

يەنه پەيدا بولۇپدۇر بەش - ئون هاماقەت،
دېدىلەر: «كىمدەدۇر بۇ ئىشقا تاقەت.
يۇرۇيلى بەئزى - بەئزى مەشرەپ ئويناپ،
قىلمىلى كۆڭلۈمىزنى خۇش بەهەرباپ»
يەنه قويدۇم هەۋەس بازارىغا يۈز،
ئاران تۇرغان كىشىگه ياقتى بۇ سۆز.
بۇ بازار ئىچره يۈردۇم بىر يېرىم يىل،
كى بولماپدۇر ماڭا هېچنەرسه هاسىل.
مەگەر چەكمەك تاماكۇ، ناسبۇهەم،
داغى مەئجۇن ئارا ئەفيۇن قىلىپ زەم.....

خانىقاهتا يۈرگەن مەزگىللىرىدىمۇ سابىر باشقىلارنىڭ قىزىقتۇرۇشى بىلەن خانىقاهنىڭ سىرتىدىكى «هەۋەس بازىرى» قاينىمىغا خېلى چوڭقۇرلاپ كىرىپ كېتىدۇ. ئىچىملىك، چېكىملىك، ئىشقىۋازلىق ۋە قىمار قاتارلىق ئىللەتلەر بىلەن يۇقۇملىنىدۇ. لېكىن قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بۇ «هەۋەس بازىرى» شائىر ئۆچۈن يەنه بىر قېتىملىق ئەمەلىيەت جەهەتتىكى سەلبى دەرىسخانا بولىدۇ. چوڭقۇر تەپەككۇر ئىقتىدارىغا ئىگه سابىر ئۆچۈن خانىقاهتىكى ئەمەلىي ئېهتىياجنى هۆددە قىلالمايدىغان تەلىم - تەربىيە ۋە پائالىيەت سورۇنى ئەلۋەتته كۆپايه قىلمايتتى. ئۇ ئۆگەنگەنلىرىنى ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكۈزۈشى، سېلىشتۇرۇشى، بۇنىڭ ئۆچۈن هەر خىل كىشىلەر ۋە هەر خىل ئىشلار بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىپ، بىۋاستە ئەمەلىي تەسىراتقا ئىگه بولۇشى كېرەك ئىدى. شۇنداق قىلىپ، شائىر نەزەرىيىۋى تەتقىقات ۋە ئەمەلىي تەسىراتنىڭ بىۋاستە مەهسۇلى سۈپىتىده «گۈلزارى بىنىش» ۋە «دىۋانى ناقىس» قا ئوخشاش نادىر ئەسەرلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرەلىگۈدەك كۆپ تەرەپلىمىلىك بىلىم ۋە يۈكسەك تالانت ـــ ماهارەت يېتىلدۇرۇشكه مۇۋەپپەق بولىدۇ.

1877 - يىلى ياقۇپبەگ هاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، قەشقەرنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىشغال قىلىدۇ. قەشقەرنىڭ ۋەزىيىتى بىر مەزگىل قالايمىقانلىشىپ كېتىدۇ. شۇ سەۋەبدىن بولسا كېرەك، شائىر خانىقاهتىكى تۇرمۇشى بىلەن خوشلىشىپ قەشقەرنى تاشلاپ، يۇرتى يېڭىسارغا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى يېڭىسارنىمۇ ئىگىلەپ، بۇ يەردە ئۆز هاكىمىيىتىنى قايتا تىكلەيدۇ.

مۇشۇ يەرگىچه شائىرنىڭ ئۆزىنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپكه كىرگەندىن كېيىنكى كەچۈرمىشلىرىنى يىل تەرتىپى بويىچه كونكرېت بايان قىلغان. شۇ بويىچه هېسابلىغاندا ئۇ تەخمىنەن 25 ياشلىرىدا خانىقاهغا كىرگەن بولىدۇ. ياقۇپبەگ هاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندا بولسا، شائىر 34 ياشتا ئىدى (شائىرنىڭ 1843 - يىلى تۇغۇلغانلىقى ئىشەنچلىك بولسا). بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇنىڭ خانىقاهتا تۇرغان ۋاقتىنى بىر قەدەر ئۇزاق، يەنى توققۇز يىل ئەتراپىدا، دەپ تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ (شۇنداقلا، شائىر داستاندا ئۆزىنىڭ بۇ مەزگىل ئىچىده باشقا جايدا، باشقا پائالىيەتلەر بىلەن مەشغۇل بولغانلىقىنى تىلغا ئالمىغان). شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ شائىردا سوفىزىمنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرى بىر قەدەر كۈچلۈك بولغان.

سابىر يېڭىسارغا قايتىپ كېلىپ، بىر مەزگىلدىن كېيىن (بىرەر يىلغا يەتمىگەن بولسا

كېرەك) چىلاق سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارى تەرىپىدىن ھاكىم مەھكىمىسىگە كاتىپلىققا (مىرزىلىققا) تەينىلىنىدۇ. بۇ مەزمۇن داستاندا مۇنداق مىسرالار بىلەن بېرىلگەن:

فەقىرنى ئىستەتىپ تاپتۇردى بىركۈن،
دېدى: «مىرزا بولۇپ ئالدىمدا تۇرسۇن».
بولۇپ مىرزا ئانىڭغە ئىكى - ئۈچ يىل،
ھەرامغە قول، يەمان سۆزكە ئۇزاپ تىل،
ئەدەبدىن تاشقارى بىپاك بولدۇم.....

كېيىنكى ئىككى مىسرادا شائىر، يېڭىدىن تىكلەنگەن چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەبىتلىكتە ئىلگىرىكىدىن ئېشىپ چۈشكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىش داۋامىدا بىۋاستە ھېس قىلغانلىرى ئاساسىدا يەكۈنلەپ، ئۆزىنىڭمۇ ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا ئىستېبدات ھاكىمىيەتنىڭ قول - چومىقى ۋە شېرىكىگە ئايلىنىپ قالغانلىقىنى ئىقرار قىلىدۇ. ئۇ، كىچىككىنە ھاكىم مەھكىمىسىنىڭ مىرزىسى بولغان ئىككى - ئۈچ يىل ئىچىدە ئۆزىنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى بىپاك بولغانلىقىنى، يەنى، ئىپلاسلىقتا چەكتىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى مەقسەتلىك قەيت قىلىش ئارقىلىق، ئەينى دەۋردىكى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ ئەپتى - بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلاپ، پۈتكۈل ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىنىڭ ماھىيىتىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بەرگەن. بۇنداق ناھەقچىلىقلارغا تاقەت قىلىپ تۇرالمىغان سابىر كاتىپلىق خىزمىتىدىن ۋاز كېچىپ، بارلىق ئىشلارنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، رەسمىي ئىلمىي - ئىجادىي ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولىدۇ، ئىلىم ۋە ئىجادىيەتنى كەسىپ قىلىپ تاللايدۇ. بۇ ۋاقىتلاردا شائىر تەخمىنەن 38 ياشلار ئەتراپىدا بولسا كېرەك، ئۇ ھەر جەھەتتىن خېلى ۋايىغا يېتىپ قالغان ئىدى.

يۇقىرىدىكىلەر ناقىسنىڭ يېرىم ئۆمۈرلۈك ھاياتىنىڭ مۇھىم بىر قىسىم كۆرۈنۈشلىرى شۇنىڭدىن كېيىن شائىر سۆزنىڭ تېمىسىنى ھاياتنىڭ يەنە بىر قىسمىغا ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئائىلىۋى تۇرمۇشى ۋە ئىلمىي مەشغۇلاتلىرى ئۈستىگە يۆتكەپ، بۇ مەزمۇنلارغا ئائىت ئىشلا توغرىسىدىمۇ خېلى مۇپەسسەل بايانلارنى يېزىپ قالدۇرغان:

بەيان ئەتكۈم يەنە بىر مۇنچە ھالىم، ئىدىم گەرچە ئەل ئىچرە تۇرفە قەششاق،
ئەگەرچە بولسەمۇ نۇقسى كەمالىم. ۋەلى خەتكە ئېردىم بىر تەرزى مەششاق.
چۈ يوق ئېردى، ھۇنەر يا يەر، زەمىن باغ، قىلىپ خەت ئۆتكەن ئېردىم روزگارىم،
قەشاقەتدىن ئېردى كۆڭلۈم ئارا داغ. بېرىپ رىزقىمنى ئول پەرۋەردىگارىم.

يۇقىرىدىكىلەردىن قارىغاندا شائىرنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ياخشى بولمىغان، ئوتتۇرا ياشتىن ھالقىغىچە ئىلكىدە ھېچقانداق مال - مۈلۈك بولمىغاچقا، كەمبەغەلچىلىكتىن قاتتىق سىقىلغان. ئۇنىڭ بىردىن - بىر بايلىقى قولىدىكى قەلىمى ۋە خەت پۈتۈشتىكى ئۇستۇن ماھارىتى بولۇپ، خەتتاتلىق (پۈتۈكچىلىك، كۆچۈرمىچىلىك) بىلەن تۇرمۇش تەۋرىتىپ ئۆتكەن.

ئائىلىۋى تۇرمۇشى ھەققىدە شائىر مۇنۇلارنى يازغان:

داغى ئالغان ئېردىم بىر مۇنچە خاتۇن، قىلىپ كۆزۈمنى قان، ئەيلەپ جىگەر خۇن.

قىلۇر ئېردىم بۇلەرگە گەھى ئىتتىپاق، بولۇپ گەھى بۇ جاندىن تاقەتتىم تاق.

ئىقتىسادىي ئەھۋالنىڭ ياخشى بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن بولسا كېرەك. ئائىلىسۇى تۇرمۇشتىمۇ بىر قانچە قېتىم ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، ئاياللىرى ۋە بالىلىرىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولغان. ئىككى ئوغلى ئۆلۈپ كەتكەن. زامانداشلىرى ئىچىدە خېلى كۆزگە كۆرۈنگەن ۋە تۇرمۇشقا باشقىچە نەزەر بىلەن قارايدىغان شائىر بۇ ئىشلارغا تازا ماسلىشالمىغان. بولۇپمۇ ئوغۇللىرىنىڭ ئۆلۈمى ئۇنىڭغا تولىمۇ ئېغىر قايغۇ ئېلىپ كەلگەن. ئۇ قايغۇلىرىنى مۇنداق مىسرالار ئارقىلىق ئىزهار قىلغان:

تاپىپ ئىكى ئوغۇل ئىكى ئانادىن،
ئاناسىن قويدۇمۇ، كەچتىم بالادىن.
ئاناسى ئەرگە تەگدى، ئوغلى ئۆلدى،
ئۆلۈپ ھەر ئىكىسى يەرگە كۆمۈلدى.
فىراقىدىن تولا دىۋانە ئېردىم،
ئۆزۈم ھۇشيار ئەمەس مەستانە ئېردىم.

گەھى خاتىرغە كەلسە بۇ ئوغۇللەر،
كۆزۈم دەريا، يۈزۈمنى ئەيلە بان بەر.
كۆڭۈل دەردىن كاغەز ئۈزە قىلىپ نەزم،
قىلۇر ئېردىم جۇدالىغ ئاچچىغىن كەزم.
گەھى قىلىپ فەلەكدىن ھەم شىكايەت،
غەزەللەر ئەيتۇر ئېردىم بىنىھايەت.

جەمئىيەتتە ۋە تۇرمۇشتا تارتقان ئەزىيەتلىرى شائىرغا قاتتىق كۆڭۈل ئازابى ئېلىپ كەلگەن. ئۇ زاماندىن قاتتىق نارازى بولغان، قولىغا قەلەم ئېلىپ، ئىجادىي مېھنەتتىن كۆڭلىگە تەسكىن بەرمەكچى بولغان، ھەمدە زاماندىن شىكايەت قىلغان. شائىرنىڭ ئىجادىيەت يولى مۇشۇ ئاساستا شەكىللەنگەن ۋە راۋاجلانغان.

شائىر داستاندا يەنە، ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى توغرىسىدا ئىخچام ۋە كونكرېت توختىلىدۇ:

دەر ئېردىم گەھى - گەھى بىر رۇبائى،
سالۇر ئېردىم تەخەللۇسغە بۇ «داغى».
كۆرەر ئېردىم تولا شائىر كىتابىن،
ئوقۇر ئېردىم ۋەرەقلاب بابۇ بابىن.
نەۋائى خەمسەۋۇ، بىدىل گۈلىستان،

ئىراقى سەئدىيۇ، جامى، نەيستان.
گەھى سايىب، گەھى نازىم، گەھى خاك،
گەھى ھافىز، گەھى تەنزىمى ئەفلاك.
ئالىپ مەزمۇنلارنى گاھى - گاھى،
قىلۇر ئېردىم ئانى فىكرەتگە راھى.

دەسلەپ شائىر «داغى» تەخەللۇسى بىلەن بىر مۇنچە غەزەل ۋە رۇبائىيلارنى يازغان، لېكىن يازغانلىرىدىن ئۆزى قانائەت ھاسىل قىلمىغان. شۇڭا كۆپ ۋاقىت ۋە زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلىپ، كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى بېرىلىپ تەتقىق قىلغان ھەم بۇ ئىش بىلەن بىر قانچە يىلنى ئۆتكەزگەن. «گۈلزارى بىنىش» نى ئىجاد قىلغىچە شائىر 40 ياشتىن ئېشىپ، 50 ياشقا يېقىنلاپ قالغان ئىدى.

داستاندا «گۈلزارى بىنىش» نىڭ مەيدانغا كېلىشىنىڭ پۈتكۈل جەريانىمۇ خېلى تەپسىلىي يېزىلغان. بۇ ھەقتىكى مەزمۇننىڭ بىر قىسمى 1 - بۆلۈم 8 - ماۋزۇنىڭ ئاخىرىدا، يەنە بىر قىسمى بولسا 2 - بۆلۈم 4 - ماۋزۇنىڭ بېشىدا بېرىلگەن. بۇ تەپسىلاتلاردىكى دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر نۇقتا شائىر، «گۈلزارى بىنىش» نىڭ 2 - بۆلۈم 4 - ماۋزۇسىغىچە نەسرىي شەكىلدە ئىشلەنگەنلىكىنى، شۇنىڭدىن كېيىنكى قىسمى بولسا نەزمىيلەشتۇرۇلگەنلىكىنى تەكىتلەپ ئۆتكەن. لېكىن بۇ مەسىلە ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش باشقا تېمىغا مەنسۇپ.

* *

يۇقىرىدىكىلەر «گۈلزارى بىنىش» تىكى ناقىس هاياتىغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلاردۇر. دېمەك، داستاندا شائىر هاياتىنىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسمىغا يېقىن بىر بۆلىكى توغرىسىدا خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن. ئۇنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى هاياتى يېڭىسار مەدرىسىسىدە بىر قېلىپتا ئۆتكەن بولسا كېرەك. «ناقىس» تەخەللۇسىنى «گۈلزارى بىنىش» تىن ئېتىبارەن قوللانغان ۋە «دىۋانى ناقىس» مۇ شۇندىن كېيىن ئىجاد قىلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئەسەرلىرى پۈتۈنلەي «ناقىس» تەخەللۇسى بىلەن تونۇلغان. بۇ نۇقتىنى «گۈلزارى بىنىش» تىكى شائىرنىڭ «ناقىس» تەخەللۇسى توغرىسىدىكى بايانلىرى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. «گۈلزارى بىنىش» تا شائىر داستانىنى ئىجاد قىلىش ئالدىدىكى مۇشكۈلاتلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كەمتەرلىك بىلەن مۇنداق مىسرالارنى يازغان:

كى مۇنداغ ئىش مېنىڭ كەلگەي قولۇمدىن، دېدىم «ناقىس» قىلىپ بىر كۈن تەفەھھۇس.
ئازىپ تۇرسام هەمىشە ئۆز يولۇمدىن. دېگەچ «ناقىس» دېلىم بولدى كۆشادە،
ماڭا كىم ئېردى «داغى» دەپ تەخەللۇس، يېتىشكەندەك ئېشەك، قالغاچ پىيادە.

بۇ مىسرالاردا شائىر ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى شېئىرلىرىغا «داغى» تەخەللۇسىنى قوللانغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم تىلغا ئېلىش بىلەن، كېيىنكىلەرگە مۇهىم بىر يىپ ئۇچىنى قالدۇرغان. بۇ يىپ ئۇچى ئارقىلىق، ئاۋۋال «دىۋانى ناقىس» ۋە «ناقىس» تەخەللۇسىغا شېئىرلارنىڭ «گۈلزارى بىنىش» تىن كېيىن يېزىلغانلىقىنى، ئاندىن، شائىرنىڭ «گۈلزارى بىنىش» تىن بۇرۇن يېزىلغان «داغى» تەخەللۇسىغا شېئىرلىرىنىڭمۇ بار ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئەگەر شائىرنىڭ «داغى» تەخەللۇسى بىلەن يېزىلغان شېئىرلىرى هەقىقەتەن بايقىلىپ قالسا، بۇ ناقىسنى تەتقىق قىلىشتا شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدا زور ئۆتۈق هېسابلانغان بولاتتى.

ئىلاۋە: «گۈلزارى بىنىش» تىن كېيىن ناقىس ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە يېڭىسار مەدرىسىسىدە ئىشلىگەنلىكى توغرىلىق ئىناۋەتلىك تەپسىلىي ماتېرىيال مەلۇم ئەمەس. شۇنىسى ئېنىقكى ناقىس يېڭىسار مەدرىسىسىدە كۆپلىگەن شاگىرتلارنى تەربىيىلىگەن. ناقىسنىڭ كۆيئوغلى ۋە ۋارىسى مەسۇم ئاخۇن دامۇللام ئەنە شۇلارنىڭ بىرى بولۇپ «گۈلزارى بىنىش» تاماملانغاندا بۇ زات 4، 5 ياشلاردا ئىدى. (1885 ـ يىلى تۇغۇلغان) مەسۇم ئاخۇن دامۇللامنىڭ سابىر ئاخۇن مەخسۇم ئىسىملىك ئوغلى (ناقىسنىڭ قىز تەرەپ نەۋرىسى 1925 ـ يىلى تۇغۇلغان) ۋە مىجىت سابىر ئىسىملىك نەۋرىسى بولغان (مىجىت سابىر هازىر قەشقەر گىئولوگىيە 2 ـ چوڭ ئەترىتىدە ئىشلەيدۇ).

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. «بۇلاق»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 ـ يىل 4 ـ سان، 1990 ـ يىل 1 ـ سان.
2. «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى نامەيەندىلەر»، ئىمىن ئەخمەدى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 ـ يىل.
3. «قەشقەرىيە»، ئا • ن • كورۇپاتكىن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل نەشرى.
4. «تارىم غۇنچىلىرى»، 1997 ـ يىل 5 ـ سان.

سائەتنامە ھەققىدە

پەردە ئىمىن

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزۈن يىللىق پارلاق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە خەلق. تارىخنىڭ ھەر قايسى دەۋرلىرىدە ئۇيغۇرلار شۇ دەۋرگە مۇناسىپ مول مەدەنىيەت غەزىنىلىرىنى يارانقان. بۇ مەدەنىيەت غەزىنىلىرى بىر ياكى بىر نەچچە تۈر ۋە خىل بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ بەلكى ئۇلار ناھايىتى مول خىلمۇ - خىللىققا ۋە رەڭگا - رەڭلىككە ئىگە.

ئۇيغۇرلارنىڭ بۇنداق مەدەنىيەت غەزىنىلىرى شېئىرىيەت، داستانچىلىق، ھېكايە - رومانچىلىق، ناخشا - مۇزىكا، ئۇسسۇل قاتارلىق ساھەلەردە غايەت يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈلۈش بىلەن بىللە تارىخچىلىق، تىبابەت، بىناكارلىق ... ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بىر قانچە ساھەلەردىمۇ بەلگىلىك دەرىجىدە كامالەتكە يەتكەن.

ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، دېگەندە يۇقىرىدا ئاتاپ ئۆتكەنلەر يەنە كەملىك قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۆز دەۋر - شارائىتلىرىغا مۇناسىپ ھالدا پەلسەپىۋى كۆز قاراشلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر شائىر ۋە يازغۇچىلار ئۆز ئەسەرلىرىدە مەلۇم ۋاستىلەر ئارقىلىق بولسىمۇ، ئۆز خەلقىگە ۋاكالىتەن بەلگىلىك دۇنيا قاراشلىرىنى بايان قىلغان. بۇ خىل قاراشلار ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان شارائىت ۋە ئورۇن توغرىسىدىكى تونۇشلىرىنى (تەبىئەت، جەمئىيەت قارىشىنى) خېلى مۇكەممەل دەرىجىدە، خېلى ئىلمىي يوسۇندا ئوتتۇرىغا قويغان.

ئۇيغۇرلار دۇنيانىڭ ھالىتى توغرىسىدا خېلى ئىجابىي پىكىرلەرنىمۇ بايان قىلالىغان ئىدى. ئۇزۇن يىللىق ئەمەلىي تەجرىبىلەر ئارقىلىق ئۇلار يەر يۈزىدىكى تەبىئەت ھادىسىلىرىنى چۈشىنىپلا قالماي، بەلكى يەنە ئاسمان جىسىملىرىنى بىلىشكىمۇ قىزىققان. شۇنداق قىلىپ مەخسۇس ئاسمان ھادىسىلىرىنى كۆزىتىش ۋە تەھلىل قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەر ــ مۇنەججىملەر ئوتتۇرىغا چىققان. دېمەك، قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئاستىرونومىيە ئىلمى بىلەن شۇغۇللانغان. ئاستىرونومىيىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا بىر جەھەتتىن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجى تۇرتكە بولغان. ئەينى چاغدا ئاستىرونومىيە ئىشلەپچىقىرىشنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرگەن ۋە شۇ ئاساستا ئۆزىمۇ توغرا يۆنىلىش بويلاپ راۋاجلانغان. خۇددى ئەدەبىيات، تارىخ، تېبابەتچىلىك ..... لەرگە ئوخشاش ئاستىرونومىيىمۇ كىشىلەر تۇرمۇشىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولۇپ قالغان. ھەتتا كىشىلەر ئۆزلىرىنى ئاسمان جىسىملىرى بىلەن تەقدىرداش دەپ قارىغان. شۇنداق قىلىپ ئۇلار ھەر بىر ئىشتا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقتىن ھەربىي ئىشلار، ماتارىپ، ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرى ۋە توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ ئىشلىرىغىچە بەلكى كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى بارلىق ئىشلاردا ئاسمان جىسىملىرىنىڭ رايىغا قاراپ ئىش قىلىدىغان بولۇشقان. بۇ ئىشلار، بولۇپمۇ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرىدا تەبىئەتنىڭ (ئاسمان جىسىملىرىنىڭ) قانۇنىيەتلىرىگە قاراپ ئىش قىلىش بىر خىل ئىلمىيلىك ۋە ئىلغارلىق. لېكىن گەپ قانۇنىيەتلەرنى توغرا ئىگىلەش ياكى توغرا ئىگىللىيەلمەسلىكتە ئىدى.

ئۇيغۇرلار ئەينى ۋاقىتلاردىلا ئادەمنىڭ تەبىئەت بىلەن چەمبەرچەس باغلانغانلىقىنى، ئادەم، تەبىئەتنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى، بۇنى ئېتىراپ قىلماي مۇمكىن ئەمەسلىكىنى،

هەر قانداق ئىشتا تەبىئەت قانۇنلىرىغا رىئايە قىلىش كېرەكلىكىنى چۈشەنگەن. پەلسەپە نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا بۇ خېلى مۇكەممەل بولغان ماتېرىيالىستىك ئۇقۇم. پەلسەپە هەر خىل كونكرېت ئىلىملارنىڭ يىغىنچاقلىنىشى ۋە خۇلاسىسى بولغانلىقى ئۈچۈن ئاستىرونومىيىنىڭ تەرەققىي قىلىشى پەلسەپىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئاسمان جىسىملىرى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەر ئازدۇر - كۆپتۇر، ئەينەن ياكى بۇرمىلانغان هالدا ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا قاراشلىرىدا ئەكس ئەتكەن.

ئاستىرونومىيە دېگەندە، هازىرقى ئاستىرونومىيە ئىلمى بىلەن قەدىمكى زامان ئاستىرونومىيىسى ــ ئىلمىي نۇجۇم، تۇپتىن پەرقلىنىدۇ. قەدىمكى زامان ئاستىرونومىيىسى، ئىلمىي ئىسپات يېتەرسىز بولغان بىۋاستە كۆزىتىش خاراكتېرلىك ساددا بىر ئىلىم. تارىخنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە ئۇ كۆپىنچە ۋە ئومۇمەن دىنىي ئەقىدىلەر بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ. ئۇ گەرچە ئاسمان جىسىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئورۇنلىنىش تەرتىپلىرى، هەرىكىتى ۋە ئۆزگىرىش هالەتلىرى توغرىسىدا خېلى قايىل قىلارلىق مەلۇماتلارنى بەرسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئەسلى ماهىيىتىنى توغرا چۈشىنەلمىگەن ۋە چۈشەندۈرەلمىگەن. ئاقىۋەتتە دىندىن چىقىش يولى ئىزدەشكە مەجبۇر بولغان. بۇ ئەهۋال هەممە يەردە، هەممە ساهەدە دېگۈدەك شۇنداق بولغان. بولۇپمۇ دىن هۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان فېئودالىزم جەمئىيىتىدە بۇنىڭدىن باشقىچە بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. پەلسەپىمۇ كۆپىنچە دىن بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن بولاتتى. ئاستىرونومىيە ئىلمى بولسا ئۆز رولىنى دىنغا خىزمەت قىلىش تەرەپكە توغرىلىغان بولۇپ، فېئودال هۆكۈمرانلار ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئۆز هۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىشكە ئۇرۇنغان ۋە كۈچەيتكەن. نەتىجىدە ئاستىرونومىيە ئىلمى - ئىلمىي نۇجۇم، ئۆزىگە نۇرغۇنلىغان بىمەنە تەبىرلەرنى چېتىشتۇرۇپ، كۆپ هاللاردا ئىنسانىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قورال بولماي، بەلكى كىشىلەرنىڭ پۇت - قولىنى چۈشەپ قويىدىغان چۈشەككە ئايلىنىپ قالغان. هەتتا بەزى كىشىلەر ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئادەملەرنىڭ تەقدىرى، بەخت - تەلەي، بالا - قازا توغرىسىدا خىلمۇ خىل ئەپسانىلەرنى توقۇپ چىقىپ، باشقىلارنى كولدۇرلاتقان ۋە قاقتى - سوقتى قىلغان. بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش مۇهىمكى، ئاستىرونومىيە ئىلمىنىڭ ئەنە شۇنداق خۇنۇكلىشىپ كېتىشىگە قارىماي بەزى ئىرادىلىك كىشىلەر بۇ ئىلىمنى هەقىقىي ئۆز مەنىسى بويىچە راۋاجلاندۇرۇشقا تىرىشقان ئىدى. بۇنداق كىشىلەر بولسا ئەينى ۋاقىتتا خىلمۇ خىل بەتناملار بىلەن چەتكە قېقىلاتتى.

قەدىمكى ئاستىرونومىيىنىڭ ئەهمىيەتلىك تەرەپلىرى بولسا، كېچە - كۈندۈزنىڭ ۋاقىتلىرى، يىلنىڭ پەسىللىرى، قىشلىق ۋە يازلىق كۈن - تۈننىڭ مىقدارى، يۇلتۇزلارنىڭ ئورۇنلىشىش ئەهۋالى ۋە ئۇلارنىڭ ناملىرى، ئاسمان جىسىملىرىنىڭ (مەسىلەن، ئايىنىڭ) هەرىكىتىنىڭ يەرگە، ئىنسانلارغا بولغان تەسىرى قاتارلىق تەرەپلەر بولۇپ، بۇلار بىر قەدەر ئىلمىيلىققا ئىگە.

تۆۋەندە بىز كۆپچىلىككە سۈنماقچى بولغان «سائەتنامە» ئۇيغۇرلارنىڭ ئاستىرونومىيىگە ئائىت بولغان بىر يازما يادىكارلىقى بولۇپ، ئۇنىڭدا بىز يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن تەرەپلەر گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ.

«سائەتنامە» (ۋاقىت كىتابى) ئەسلىدە بىر پارچە پالنامە خاراكتېرلىق رىسالە بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى يازما ئەسىرى «ئېپرىق پۇتۇك» كە شەكىل جەهەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ. لېكىن «ئېپرىق پۇتۇك» تە ئادەملەرنىڭ چۈشىگە هېچبىر ئاساسسىز هالدا تەبىر بەرسە، «سائەتنامە» دە ئاسمان جىسىملىرىنىڭ هەرىكىتىنى كىشىلەرنىڭ ئىش

ھەرىكەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تەقدىرىنى تەرتىپكە سالغۇچى ئاساس قىلىپ كۆرسەتكەن. ئەنە شۇ مەقسەتنى چىقىش قىلىپ، بۇ رىسالىدە ئەينى ۋاقىتنىڭ سەۋىيىسى بويىچە مەلۇمات بەرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا كۈن تۇتۇلۇش، ئاي تۇتۇلۇش، يەر تەۋرەش ۋە بۇلارنىڭ ئادەملەرگە بولغان تەسىرى ۋە باشقا تەبىئەت ھادىسىلىرىگە بولغان تەسىرى توغرىسىدا كىشىلەرگە خەۋەر بەرگەن. رىسالىدە ئومۇمەن ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى بارلىق چوڭ ۋە كىچىك ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك تىلغا ئېلىپ، بۇنداق ئىشلاردا نېمىلەرگە دىققەت قىلىش، نېمىلەردىن ساقلىنىش توغرىسىدا ئەسكەرتكەن.

«سائەتنامە» دە بىر يىلدىكى ئون ئىككى ئاينى، ھەر بىر ئاينىڭ ھەر بىر كۈنىنى، ھەر بىر كۈننىڭ كېچە - كۈندۈزلۈك ھەر بىر ۋاقىتلىرىنى، يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكىتى بويىچە يىلنىڭ تۆت پەسىلگە قاراپ ئايرىغان. رىسالىدە يۇلتۇزلارنىڭ ناملىرى، ئاي ۋە پەسىللەرنىڭ ناملىرى ساپ تۈركىي (ئۇيغۇر) تىلىدا قوللىنىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىدە قوللىنىپ كەلگەن ۋە بىرلىككە كەلگەن ناملىرى بىلەن يېزىلغان. رىسالىدە، يۇلتۇزلار ھەرىكىتىنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىپلىرى ۋە كېچە - كۈندۈزدىكى ھەرىكەت دائىرىسى خېلى كەسكىن ھالدا تەپسىلىي بايان قىلىنغان. بۇنى شۇ ساھەنىڭ ئەھلى بولغان كىشىلەرنىڭ تەتقىق قىلىپ، يەكۈن چىقىرىشىغا سۇنماقچى ۋە شۇنداق قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

رىسالىدە يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەت دائىرلىرى خېلى كەڭ كۆلەمدە ئېچىپ بېرىلگەن. بولۇپمۇ دېھقانچىلىق (زىرائەت قىلماق)، بىناكارلىق (ئىمارەت قىلماق)، سودا - سېتىق (تىجارەت، ئېلىپ - سېتىش)، ساياھەت ئىشلىرى (سەپەر قىلماق) قاتارلىق ئىشلار كۆپرەك تىلغا ئېلىنىدۇ. ئۇندىن باشقا سىياسىي ئىشلار (پادىشاھلارغا مۇلاقات بولماق)، ئىلىم - پەن، مائارىپ ئىشلىرى (كىتابەت قىلماق، ئىلىم ئىپتىدا قىلماق) ۋە ھەربىي ئىشلار (غازات قىلماق) قاتارلىقلارمۇ كۆپرەك سۆزلىنىدۇ. مۇنداق ئىشلاردا «مۇلاھىزە قىلىپ، ئېھتىيات قىلماق بىسيار لازىم» دەپ تەكىتلىنىدۇ. بۇلاردىن بىز بۇ ئىشلارنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ناھايىتى مۇھىم ئىشلار ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. بۇ تەرەپلەر بىزنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تارىخىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، سىياسىي ھاياتىنى ئۆگىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

ئۇندىن باشقا رىسالىدە بىر ئادەمنىڭ تۇغۇلۇشى ۋە تۇغۇلغاندىن كېيىن پۈتۈن ھاياتىدا قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك تىلغا ئېلىنغان. يەنى، بىرەر ئىشنى باشلاش (ئىش ئىپتىدا قىلماق)، نىكاھ قىلىش، ئوۋ ئوۋلاش (شىكار قىلماق)، دەرەخ تىكىش، كۆل، ئېرىق، قۇدۇق قېزىش، دورا ئېچىش، قان ئالدۇرۇش، كۆڭۈل ئېچىش شۇنىڭدەك تەھلىل ۋە تەتقىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش (فەراسەت قىلماق ۋە تەدبىر مەسلىھەت قىلماق) قاتارلىقلار. بۇلار بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش مەشغۇلاتلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، مىللىي ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىتتا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تۇرمۇش ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ قايسى دەرىجىدە ئىكەنلىكىدىن بىزنى خەۋەرلەندۈرىدۇ. شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىم زامانلاردىن تارتىپلا روھلۇق، جۇشقۇن ۋە خۇشخۇي بىر خەلق ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىپ، پاراۋان تۇرمۇش يارىتىش ئۈچۈن تىرىشىدىغان ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك ئىكەنلىكىنى ھەم روھىي تېتىكلىكنى سۆيىدىغان (ئىشرەت، مۇھەببەت، شادىمانلىق)، تەبىئەت مەنزىرىلىرىگە زوقمەن ۋە ئۇنىڭدىن ھوزۇر ئېلىشنى بىلىدىغان

(شىكار ۋە سەيرى - سەھرا) كىشىلەر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئومۇمەن يۇقىرىقى تەرەپلەر بىزنىڭ ئۆتكەن زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھاياتىنى بىلىشى ئۈچۈن پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولالايدۇ.

رىسالىدە ھەر بىر مەزمۇن دىنىي چۈشەنچىلەر بىلەن تەمىنلەنگەن. شۇنداق قىلىپ رىسالە قىسمەن دىنىي دەستۇر (مەسىلەن، پەنجىشەنبە كۈنى دۇئا ۋە مۇناجات، تەلەپ ۋە ھاجات ۋە زىكرى تائەت ۋە تەھسىل مىرادات ۋە ھەل مۇشكىلات كۈنىدۇر ..... ۋە باشقىلار) ۋە قىسمەن تۇرمۇش دەستۇرى بولۇپ چىققان، بۇ جايلىرىدىن بىز ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى يەنى ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دىنىي ئەقىدىلەر بىلەن ئىسلام دىنىي ئەقىدىلىرىنىڭ پەرقى ياكى بۇ ئىككىسىنىڭ ئارىلاشمىلىرىنى چىقىتۇرۇشىمىز مۇمكىن. لېكىن رىسالە ساپ ئىسلام دىنى مۇھىتىدا يېزىلغان.

رىسالىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك يەنە بىر ئورۇن، ئايالالار توغرىسىدىكى سۆزلەر بولۇپ، بۇ بىر نەچچە ئورۇندا تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇنى بىر نەچچە تۈرلۈك مۇلاھىزە قىلىش مۇمكىن. ئۆز زامانىسىدا ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ جەمئىيەتتە خېلى دىققەتكە سازاۋەر ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتە بىر كىشىلىك ئورنى بار ئىكەنلىكىنىمۇ بىلىش مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاياللارنىڭ ئەرلەر بىلەن تەڭ ئورۇندا بولمىي، جەمئىيەتتە بەلگىلىك دائىرىدە چەكلەنگەنلىكىنى (مەسىلەن، «جۇمئە كۈنى خاتۇنلەر سۆھبىتى كۈنىدۇر» دېگەندەك)، باشقا كۈنلەردە ئۇلار بىلەن ئالاقە قىلىش ياخشى ئەمەس، دەپ قارىلىدىغانلىقىنى ياكى بولمىسا ئۆز زامانىسىدا ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ قەدر - قىممىتى يۇقىرى بولۇپ، ئۇلارغا ئالاھىدە مۇئامىلە قىلىنىدىغانلىقىنى (مەسىلەن، «ئازىنە كۈنى يەر تەبرەسە پادىشاھلارغە، ئاياللارغە ئاغرىق بولغاي» بۇ يەردە پادىشاھلار بىلەن ئاياللار بىر ئورۇندا قويۇپ سۆزلەنگەن) چۈشىنىش مۇمكىن. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، رىسالىدە ئاياللار ئۇچۇن ئورۇن بېرىلگەنلىكى، شۇ دەۋر ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ جەمئىيەتتە دىققەتكە سازاۋەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

يۇقىرىدا سۆزلەنگەندىن باشقا تەرەپلەرمۇ، مەسىلەن، يەر تەۋرەش، ئاي تۇتۇلۇش، كۈن تۇتۇلۇش قاتارلىقلار ..... رىسالىدە خېلى سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. لېكىن بىز بۇ يەردە رىسالىنى تەتقىق قىلىشنى ئەمەس، بەلكى ئۇنى كۆپچىلىككە تاپشۇرۇشنى مەقسەت قىلغاچقا، بۇ توغرىدا ئارتۇق توختالمىدۇق.

«سائەتنامە» بىر كونا قوليازما بولۇپ، ئۇنىڭغا يەنە «ئاشپەزلىك رىسالىسى»، «مىلتىق رىسالىسى» دېگەن قوليازمىلار بىرلەشتۈرۈلۈپ بىر كىچىك كىتابچە قىلىپ تۇپلەنگەن. كىتابنىڭ قەغەزلىرى ناھايىتى كونىراپ كەتكەن ۋە بەزى جايلىرى سۇنۇپ كەتكەچكە تېكىستتىكى بەزى ئورۇنلار كېمىپ قالغان. «سائەتنامە» رىسالىسىنىڭ ئاخىرقى قىسمى بولسا يوقالغان.

رىسالىدە بەزى ئاتالغۇلار ئەرەب تىلىدا يېزىلغاندىن باشقا، قالغان سۆزلەر پۈتۈنلەي يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. شۇنداقلا رىسالىنىڭ تىلى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا خېلىلا يېقىن. خېتى رەتلىك ۋە چىرايلىق، ھەر بىر ماۋزۇ ۋە ئابزاسنىڭ باش جۈملىسى قىزىل سىيا بىلەن يېزىلغان. ھەر بىر يېڭى مەزمۇن يېڭى قۇردىن باشلانغان.

رىسالىدە ئاپتورنىڭ ئىسمى ۋە نەدە يېزىلغانلىقى توغرىلىق ھېچنەرسە يوق. يېزىلغان ۋاقتى توغرىلىق ھەم قانائەتلەنگۈدەك مەلۇمات يوق. مۇقاۋىنىڭ ئىچىدە: «تارىخقا بىر مىك ئۇچيۇز يىگىرمە بەشدە بارس يىلى قىلىنغان خەت» دېگەن يېزىق بار. يەنە بىر ئايرىم ۋاراقتا:

«ۋائشۇي خانىمك (گۇۋاشۇي خان بولسا كېرەك) ئوتتۇزى ..... يىگىرمە سەككىزى» دېگەن خەتلەر ۋە شۇ ۋاراقنىمك كېيىنكى بېتىدە: «يۇردۇم ئالەمنى كەزدىم، سورادىم بارچە دە غەم بار، غەمسىز ھىش ئادەم يوق، ياراتقان خۇدايىم بار» دېگەن خەتلەر يېزىلغان. بۇ خەتلەر باشقا بىرەر كىشىنىمك كىتابنى كۆرۈش جەريانىدا يېزىپ قويغان خەتلىرى بولۇشى مۇمكىن. بۇ خەتلەر بىلەن رىسالىدىكى خەتلەرنىمك پۈچۈركىسى ئوخشىمايدۇ، شۇنىڭغا قاراپ بۇ خەتلەرنى باشقا كىشى تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن دەپ تەخمىن قىلدۇق. شۇنداق قىلىپ بۇ رىسالىنى بۇندىن 80 ـ 90 يىللار ئىلگىرى يېزىلغان ئەسەر بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭدىن خېلى يىللار بۇرۇنقى ئەسەر بولۇشى مۇمكىن دەپ ئويلايمىز. كىتابنىمك ئومۇمىي مەزمۇنىمۇ بۇ پىكرىمىزنى تەستىقلايدۇ. چۈنكى كىتابنىمك مەزمۇنى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى پائالىيەتلەرنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ. ھالبۇكى بۇندىن 80 ـ 100 يىللار ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا ئۇيغۇرلار خېلى يۇقىرى مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە ئىدى. يەنە بىر تەخمىنىمىز، بۇ رىسالە بۇندىن خېلىلا يىللار بۇرۇن ۋۇجۇدقا كېلىپ، ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن ۋە كېيىنكى ۋاقىتلاردا قەغەزگە چۈشۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن ياكى قەدىمكى نۇسخىلارنىمك كېيىنكى ۋاقىتلاردا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى بولۇشىمۇ مۇمكىن. قانداقلا بولمىسۇن رىسالىنى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىمك بىر يازما يادىكارلىقى، بىر ئىلمىي ئەسەر، دەپ ھېسابلاشقا ئەرزىيدۇ.

مەزكۇر ژۇرنالنىمك 31 ـ بېتىدە «سائەتنامە» نىمك تولۇق تېكىستى بېرىلدى.

2 ـ سانغا تۇزىتىش

بېتى	يۇقىرىدىن (ـ قۇر)	تۆۋەندىن (ـ قۇر)	بېسىلغىنى	توغرىسى
5	3	—	ئەلدۇلغەقۇر	ئەبدۇلغەقۇر
5	—	6	ئوز	ئۆز
5	—	8	سەلتەت	سەلتەنەت
9	20	—	خۇداۋەندان	خۇداۋەندى جەھان
9	—	1	يېزىپ چىقىش لايىق كۆرۈلدى ۋە تۇغلۇق تېمۇر كۆرۈلدى ۋە تۇغلۇق تېمۇرخاندىن ئىلگىرى	يېزىپ چىقىش لايىق كۆرۈلدى ۋە تۇغلۇق تېمۇرخاندىن ئىلگىرى
11	2	—	سېنىڭدۇر	سېنىمك دەردۇ
13	—	9	ئىشتىسەلك	ئىشەنسەلك
17	—	5	كۆرىكى	كۆردىكى
20	—	10	بايەزىت	بايەزىد
20	—	15	چاقبۇلاق	خانبۇلاق

يەنە 14 ـ ۋە 15 ـ بەتلەردە كۆرۈلگەن «پولاچى» دېگەن سۆزنى «بولاچى» دەپ تۇزىتىپ ئوقۇشىمزلارنى سورايمىز.

قەدىمكى كۈسەننىڭ ئاھالىسى توغرىسىدا

رەيھانگۈل قۇربان

ئاتاقلىق ئالىممىز ـــ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن: «كۈسەن ـ تەكلىماكان قۇم دېڭىزىدا خۇددى ئېگەي دېڭىزى قىرغىقىدىكى ئافىنا شەھىرىدەك قەدىم ـ قەدىم زامانلاردىلا (شەھەر قەلئە دۆلەتلىرى) سۈپىتىدە قەد كۆتۈرگەن بولۇپ، كۈسەننىڭ شەھەر نامى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىردىن ئىلگىرىكى خەن سۇلالىسى تارىخىدا، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردىن ئىلگىرىكى ھىندىستاننىڭ ئاسۇكا خانلىقى مەنبەلىرىدە مەۋجۇد ئىدى. بۇ، ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 356~323 ـ يىللاردىكى ئۇتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلغان ۋاقتىدا كۈسەن دۆلىتىنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى كۆرسىتىدۇ ۋە مەلۇم مەنىدە كۈسەن شەھىرىنىڭ پۈتكۈل ئۇتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمىي شەھەر قەلئەلەردىن بىرى ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ.

200 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان ئۇيغۇرشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئېلىمىز ۋە چەت ئەللەرنىڭ نۇرغۇنلىغان ئالىملىرى قەدىمكى غەربىي يۈرتنىڭ جۇملىدىن كۈسەننىڭ ئاھالىسى ئۈستىدە يەنى ئۇلارنىڭ ئېرقىي ئالاھىدىلىكى، تىل ـ يېزىقى قاتارلىق جەھەتلەردە ئوخشىمىغان كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

شى شۇاڭفاڭ «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1999 ـ يىل، 17 ـ ئاۋغۇستتىكى سانىدا ئېلان قىلغان، «قەدىمكى جۇڭگودىكى ئاق تەنلىكلەر ۋە نېگىرلار» ناملىق ماقالىسىدە:

«قەدىمكى جۇڭگودا ئاق تەنلىكلەر بارمۇ ـ يوق؟ دېگەن مەسىلىنى ئېلىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە ۋە ئانتروپولوگىيە ساھەسىدىكىلەر تىنماي مۇنازىرە قىلىپ كەلدى. ئىلگىرى ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ كۆپىنچىلىرى قەدىمكى جۇڭگودا ئاق تەنلىكلەرنىڭ ياشىغانلىقىغا گۇمانىي ۋە ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىدە بولۇپ كەلگەنىدى. بىراق، ئۇنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرگۈچىلەرمۇ بولدى. مەسىلەن، تاڭ شىيەنچۇن ئەپەندى «قەدىمكى ياۋچىلار (ئۇلۇغ ياۋچىلار يەنى تۇخارلار) بىلەن كۈسەنلىكلەر ئوخشاشلا ساكلاردۇر، چۈنكى ساك تىلىدا كۈسەن (kutsi) ئاق رەڭنى بىلدۈرىدۇ. ياۋچى بىلەن كۈسەن دېگەن سۆزلەر يىلتىزداش بولۇپ، بۇ خىل مىللەت نامىلىرى تېرە رەڭگىدىن كەلگەن» دەپ قارىدى. مەشھۇر ئانتروپولوگ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىن خەن كاڭشىن ئەپەندى نەچچە ئون يىل تىرىشچانلىق كۆرسەتىش ۋە چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئاخىر بۇ مەسىلىنى تولۇق ھەل قىلىپ، «قەدىمكى جۇڭگودا ھەقىقەتەن ئاق تەنلىكلەر ياشىغان، دېگەن خۇلاسىنى چىقاردى» دەپ كۆرسىتىدۇ.

سۇ بىخەي كۈسەن خان جەمەتىدىكى بەي فامىلىلىكلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۈستىدە توختىلىپ: «شەرقىي خەن دەۋرىدىكى پۈسپاكېت (pudnakte 白霸) تەن تارتىپ، تاڭ دەۋرىدىكى پۈسپاخۇەن (白环) گىچە بولغان 800 يىل جەريانىدا كۈسەن خانلىقىغا بەي فامىلىلىكلەر ۋارىسلىق قىلغان. ئەمما، بەي فامىلىلىكلەر يالغۇز خان جەمەتىدىكىلەر بىلەنلا چەكلەنمىگەن. يېزىدىكى دېھقانلار، زىيالىيلار، ئىشچىلار، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان

يەرلىكلەر، سودىگەرلەر ئارىسىدىمۇ كۆپ بولغان»: «مېنىڭچە، كۈسەندىكى بەي فامىلىلىكلەرنىڭ نامى بۆكۈ (骨咄) لەرنىڭ نامىدىن كەلگەن. بۆكۈلەر قەدىمدە قىسقارتىلىپ بەي (白) دەپ تەلەپپۇز قىلىناتتى، بەي، (咄) بۇ ئىككى خەتنىڭ تەلەپپۇزى ئوخشىمايدىغان ئاھانگداش سۆزلەر ئىدى. ھازىرقى كۈچا ئەتراپىدىكى بۈگۈر ناھىيىسىنىڭ نامىمۇ بۆكۈلەرنىڭ نامىدىن كەلگەن. كۈسەندە بەي فامىلىلىكلەرنىڭ نامىنىڭ كۆپ بولۇشى، ئاشۇ ۋاقىتلاردا كۈسەندە ئولتۇراقلاشقان بۆكۈلەرنىڭ ئادەم سانىنىڭ كۆپلۈكىنى چۈشەندۈرىدۇ» دەپ بايان قىلىدۇ. ئۇ شۇ ئەسىرىدە يەنە: «بىر قاتار تارىخىي پاكىتتىن شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، مىلادى 840 - يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىلا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى كۆپ ئەجدادلىرى ياشىغان. بەزىلەر ئېيتقاندەك ئۇلار تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىلا ياشىمىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنىڭ غەربىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ چېگرىسى غەربتە ئالتۇن تاغ، (بۇغدا تېغى 山金) ياكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بىلەن چەكلەنمىگەن، بەلكى سىر دەرياسىنىڭ شەرقى، ئىسسىق كۆل ھەمدە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىن تارتىپ، موڭغۇل دالاسىدىكى كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالماي، ئالتاي تېغى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقى، ھەمدە تارىم ئويمانلىقىغىچە يەتكەن» دەپ بايان قىلىدۇ. سۇ بىخەيىنىڭ يۇقىرىدىكى بايانىدىن تارىم ئويمانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار مىلادى 840 - يىلى موڭغۇل دالاسىدىن پانتېكىن باشچىلىقىدا غەربكە كۆچۈپ، تارىم ئويمانلىقى، جۇملىدىن كۈسەنگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان بولماستىن، بەلكى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىردىن ئىلگىرى كۈسەن خانلىقى قۇرۇلغان مەزگىلدىلا بۇ دىيارda ياشىغانلىقىنى، ھەتتا ئەنە شۇ ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقى ئەزالىرىدىن بىرى بولغان بۆكۈلەرنىڭ ئادەم سانىنىڭ خېلىلا كۆپ بولۇپ، ئۇلار 800 يىلدەك ئۇزۇن تارىخىي جەريانda ئۇزلۇكسىز كۈسەن خانلىقىنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارسلىق قىلغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

فرانسىيىلىك پېيېر دىليانوئا: «كروران گۈزىلى» ناملىق ماقالىسىدە: «بەزىلەر ئۇيغۇرلارنى يىلقىنى تۇنجى بولۇپ كۆندۇرگەن سكىفلار (ساكلار) نىڭ ئەۋلادلىرى، دەپ ھېسابلايدۇ. سكىفلار قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان بولۇپ، ئۇلار تارىخچى ھېرودوتقىمۇ مەلۇم ئىدى. II ئەسىردىكى ماكودونىيىلىك داڭلىق جۇغراپىيىچى پتولومىي ئۆزىنىڭ «جۇغراپىيە» ناملىق كىتابىدا تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا، قارا - قۇرۇم تاغ قايراقلىرىنىڭ جىلغىلىرىدا خائوران سكىفلىرىنىڭ ياشايدىغانلىقىنى قەيت قىلغان. پتولومىي باشقا سكىفلەرنى تەكلىماكانىنىڭ شىمالىغا ۋە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقانلىقىنى يازغان» دەپ بايان قىلىدۇ. ئۇ يەنە تۇخارلار ئۇستىدە توختىلىپ: «XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا غەربنىڭ ئارخېئولوگلىرى تۇخارلارنىڭ ھىندى - ياۋروپا تىلىدا يېزىلغان. قەدىمكى غەربىي ياۋروپادا ياشىغان كېلتىسلارنىڭ تىلىغا يېقىن كېلىدىغان تۇخارچە بۇددا دىنىي ۋەسىقىلىرىنى يېشىپ، تىل - يېزىقنىڭ مەنبەسىنى بېكىتىپ، ھېچبولمىغاندا، مىلادىيىدىن كېيىنكى VII ئەسىردىكى تۇخار — ئۇيغۇرلار تىل - يېزىقنىڭ، تۇخار — ئۇيغۇرلار مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن دەۋرنىڭ مەھسۇلى، دەپ قارىدى» دەپ بايان قىلىدۇ.

ئابلەت نۇردۇن «جۇڭگو ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىي تەتقىقاتى مەجمۇئەسى» ناملىق كىتابىدا ئېلان قىلغان «غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ كۆچۈش - يۆتكىلىشلىرىدىن ئەينى چاغدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە نەزەر» ناملىق ماقالىسىدە: «مەملىكىتىمىزنىڭ شىمال، شاڭ ۋە غەربىي جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، ھازىرقى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدا زادى قانداق ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ ياشىغانلىقى ھەققىدىكى تارىخىي مەلۇماتلار ئىنتايىن كەم. لېكىن، مەملىكىتىمىز ۋە چەت ئەللەردىكى بىر مۇنچە تەتقىقاتچىلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاھالىسى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى، يەنى قەدىمكى

سەكيان رايونىدىن كۆچۈپ كەلگەن ۋە شەرقىي ئىران تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان ئايرىم ساك ئۇرۇقلىرى بىلەن قان ـ قېرىنداش بولغان ئارئالاردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. ۋالك شياۋ پۇ گەپەندى بۇ توغرىلىق: «ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىدە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىدا، ئاساسلىقى، ھىندى ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى ئۇچ مىللەت، يەنى ساكلار، ئۇيسۇنلار، تۇخارلار دەۋرىنىڭ ئۆتۈشىگە ۋە ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ساكلاردا شەرقتىن غەربكە كۆچۈش يۈزلىنىشى كۆرۈلگەن، دەپ كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، كۆپلىگەن ئالىم ۋە تەتقىقاتچىلار ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭ رايونىدىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ساكلار قوۋمىغا تەئەللۇق، دەپ مۇئەييەنلەشتۈردى» دەپ بايان قىلىدۇ. يۇقىرىدىكى بايانداردىكى تۇخارلار غەربىي يۇرتتىكى 1000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت جەريانىدا ئىقتىساد، مەدەنىيەت، سودا، مەدەنىيەت مەركىزى بولغان كۇسەن خانلىقىنىڭ ئەڭ قەدىمكى خەلقى، شۇنداقلا تۇخار ـ كۇسەن تىل ـ يېزىقىنىڭ بارلىققا كېلىشى، شۇ ئاساستا خىلمۇ خىل مەدەنىيەت ـ سەنئەتنىڭ بارلىققا كېلىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان خەلق ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. ساك، ئۇيسۇنلار بولسا ئوخشاشلا تۇركىي خەلق بولۇپ، ئۇيسۇنلار كۇسەندە ساكلارغا قارىغاندا ئانچە كۆپ ئولتۇراقلاشمىغان ۋە كۇسەندە ياشىغان ۋاقىتمۇ ساك تۇخارلاردىن كېيىن، ئەمما كۇسەن خانلىقى بىلەن ئۇيسۇنلار ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەرگىچە قويۇق ئىقتىسادىي ۋە سودا مۇناسىۋىتى بولۇپ تۇرغان.

«قەدىمكى كۇسەن تارىخى» ناملىق ئەسەردە: «شىنجاڭ زېمىنىدىكى برونزار قوراللار مەزگىلىدىكى ھەر قايسى مەدەنىيەت خارابىلىرىنىڭ ھەممىسىدە شەرق تىپى مەدەنىيىتى بىلەن غەرب تىپى مەدەنىيىتى مۇجەسسەملەشكەن ئالامەتلەر بولۇپ، بۇ خىل ئالامەتلەر قەدىمكى كۇسەن رايونىدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، بىز تۆۋەندىكىدەك ئەقلىي يەكۈن چىقىرىشقا ھەقلىمىز: «شەرق تىپى مەدەنىيىتى غەربكە كېڭەيگەن»، «غەرب تىپى مەدەنىيىتى شەرققە كېڭەيگەن» بىر پۈتتە، قەدىمكى كۇسەن رايونىدا ئىككى خىل مەدەنىيەت سىڭىشىشكە باشلاپ، شۇ ئارقىلىق قەدىمكى كۇسەن رايونىنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى مەدەنىيىتى شەكىللەنگەن. مەدەنىيەتنى ئىنسانلار بەرپا قىلىدۇ. ئىككى خىل مەدەنىيەت ئىككى خىل قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، يەنى شەرق ئاھالىلىرى بىلەن غەرب ئاھالىلىرى ئوخشاشلا برونزا قوراللار مەزگىلىدە قەدىمكى كۇسەن رايونىغا كىرگەن بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئارا ئارىلىشىپ، بىللە مېھنەت قىلىپ، قەدىمكى كۇسەن خانلىقىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئاھالىسىنى شەكىللەندۇرگەن» دەپ بايان قىلىنىدۇ.

دۇنيا خەرىتىسىگە قارىغىنىمىزدا كۆزىمىزگە دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ قۇرۇقلۇق ياۋرو ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقى چېلىقىدۇ. بۇ قۇرۇقلۇقنىڭ مەركىزىنىڭ شەرقىي شىمال بۇلۇڭىغا دۇنيادىكى قەدىمكى مەدەنىيەت مەنبەلىرىنىڭ بىرى بولغان غەربىي يۇرت جايلاشقان. غەربىي يۇرتنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا، تارىم ئويمانلىقىدىكى خۇددى كۆكتىكى يۇلتۇزلاردەك كۆز چاقنىتىدىغان بوستانلىقلار ئىچىدە كىشىنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى تارتىدىغان كۇسەن بوستانلىقى جايلاشقان.

مورگان «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق ئەسىرىدە: «نەۋرائى ئىنسانلارنى بىر مەنبەدىن ئاپىرىدە بولغان دەپ پەرەز قىلساق، ئۇ ھالدا ئاسىيا قىتئەسى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپتە ئاپىرىدە بولغان ماكانى ھېسابلىنىدۇ. بۇ قىتئەدىكى ئىرىق، ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ تۇرى ئامېرىكا ۋە ياۋروپادىكىگە سېلىشتۇرغاندا ئىنتايىن كۆپ ۋە مۇرەككەپ» دەپ بايان قىلىدۇ. ئىنسانلار مەدەنىيەت مەنبەلىرىنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان ھەممە ئامىللارغا ئېرىشكەندىلا ئاندىن مەدەنىيەتنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. قەدىمكى كۇسەن خانلىقى غەربىي يۇرتنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا جايلىشىشتىن سىرت، ئۇنىڭ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇن ماكانلىشىشىغا باب كېلىدىغان ئەۋزەل

شارائىتى، خىلمۇ خىل ئىقتىدارلارنى يارىتىشىغا يار بېرىدىغان تەبىئىي بايلىقى، بۇ دىيارنى مۇشۇ دىياردا ئەڭ دەسلەپ تىرىكچىلىك قىلغان ئاھالىلەرنىڭ باشقا رايونلارغا تونۇتۇشقا تۇرتكە بولغان. بۇ دىياردا غەرب، شەرق مەدەنىيەت تېپىغا تەئەللۇق مەدەنىيەت مەنبەلىرىنىڭ برونزا قوراللار دەۋرىدە پەيدا بولۇشىدا ۋە شۇ ئاساستا ئىككى خىل ئىرىقتا تەۋە ئاھالىنىڭ تەڭلا ياشىغانلىقى، دەل برونزا قوراللار دەۋرىگە تەۋە دەۋرلەردىن ئىلگىرى بۇ دىياردا ئادىمىزات ياشىمىغانلىقىنى چۈشەندۈرمەيدۇ. چۈنكى، ساپالچىلىق ئىنسانىيەت دۇنياسىدىكى تۇنجى مەدەنىيەتنىڭ باشلىنىشى ئەمەسمۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن تۆمۈر قوراللارنىڭ ئاپىرىدە بولۇشىدۇر. قەدىمكى كۈسەن تەۋەسىدە ياسالغان، كونا ـ يېڭى تاش قورال دەۋرىگە شەرق ۋە غەرب تېپىغا مەنسۇپ ئاساره ـ ئەتىقىلەرنىڭ كۆپلەپ تېپىلىشى، بۇ دىياردا ئىككى خىل تېپىقا تەۋە مەدەنىيەت، ئىككى خىل ئىرىقتا تەۋە ئاھالىنىڭ ئولتۇراقلىشىشىدىن ئىلگىرىلا ئادىمىزات ياشىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە كۈسەن خانلىقى ئىككى خەن دەۋرىدىلا تۆمۈر تاۋلاش ۋە تۆمۈر قوراللارنى ئىشلەپچىقىرىپ، ئەتراپتىكى رايونلارغا ئىمپوروت قىلىشتا نام چىقارغان ئەمەسمۇ. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئىككى خىل مەدەنىيەت تېپىنىڭ برونزا قوراللار دەۋرىدە روشەن ئىپادىلىنىشى، كۈسەن دىيارىنىڭ ئەنە شۇ برونزا قورال دەۋرىدىلا شەرق ـ غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئاۋات شەھەرنىڭ بىرىگە ئايلانغانلىقىنى، بۇ خىل ھالەت كۈسەن خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە يەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

كۈسەندىكى ئەڭ قەدىمىي ئاھالە بولغان ساك، تۇخارلار ـــ ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە ھون، ئۇيسۇن قاتارلىقلار ئوخشاشلا تۈركىي خەلقلەر بولۇپ، ساك ۋە ئۇيغۇرلار ـــ تۇخارلار بىلەن ئوخشاش ئىدى. پەقەت ئۇلار تارىختا بىرى كۈچەيگەندە يەنە بىرىنىڭ ئۇستىگە يۈرۈش قىلىش ۋە بىرى بىرىنى قارام قىلىش بىلەنلا بىراقلىشىپ كەتكەن خالاس.

قەدىمكى كۈسەننىڭ يۇقىرىدىكى ئەڭ قەدىمكى ئاھالىسىدىن باشقا چياڭ، تۇبۇت، قارا قىتان قاتارلىقلارمۇ بار بولۇپ، ئۇلار كۈسەن ئاھالىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىدا ئالدىدا تىلغا ئېلىنغان مىللەتلەردەك زور رول ئوينىيالمىغان. خەنزۇلارغا كەلسەك، ئۇلار شىيا، شاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىلا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادى بولغان دىڭلىڭ، دى، گۇيفاڭ قاتارلىق غەربىي شىمالدىكى ئۆزلىرىگە يېقىن قوشنىلىرى بىلەن تۇرلۇك مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، قەدىمكى كۈسەنلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 135 ـ يىلى جاڭ چيەننىڭ غەربكە ئەلچىلىككە بېرىشىدىن كېيىن باشلانغان. موڭغۇللارغا كەلسەك، ئۇلار پۈتكۈل ئاسىيا، ياۋروپاغا قەدەر كېڭەيمىچىلىك قىلغان، قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۇلارنىڭ بېقىندىسىغا ئايلانغاندىن كېيىن كۈسەنده ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغان ۋە كۈسەن ئۇلارغا بېقىنغان.

ئومۇمەن، شەرقتىن ھون ئىمپېرىيىسى، چىن، خەن سۇلالىلىرىنىڭ غەربكە كېڭىيىشى ۋە غەربتىكى رىم (يۇنان) ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرققە كېڭىيىشى غەربىي يۇرت جۇملىدىن كۈسەندىكى ئاھالىلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبىدە ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلغان بولسىمۇ ۋە بۇ دىياردا شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتى مۇجەسسەملەشكەن تۇرلۇك مەدەنىيەت مەنبەلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما كۈسەننىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاھالىسى بولغان ساك، تۇخارلار ـــ ئۇيغۇرلار بۇ مەدەنىيەت مەنبەلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە ھەمدە كېيىنكى كۈسەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئاساسلىق رول ئوينىغان.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

«كۈسەن مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي قىممىتى»، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن (ئۇيغۇرچە).
«شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1999 ـ يىللىق 17 ـ ئاۋغۇستتىكى «قەدىمكى جۇڭگودىكى ئاق تەنلىكلەر (ئاخىرى 90 ـ بەتتە)

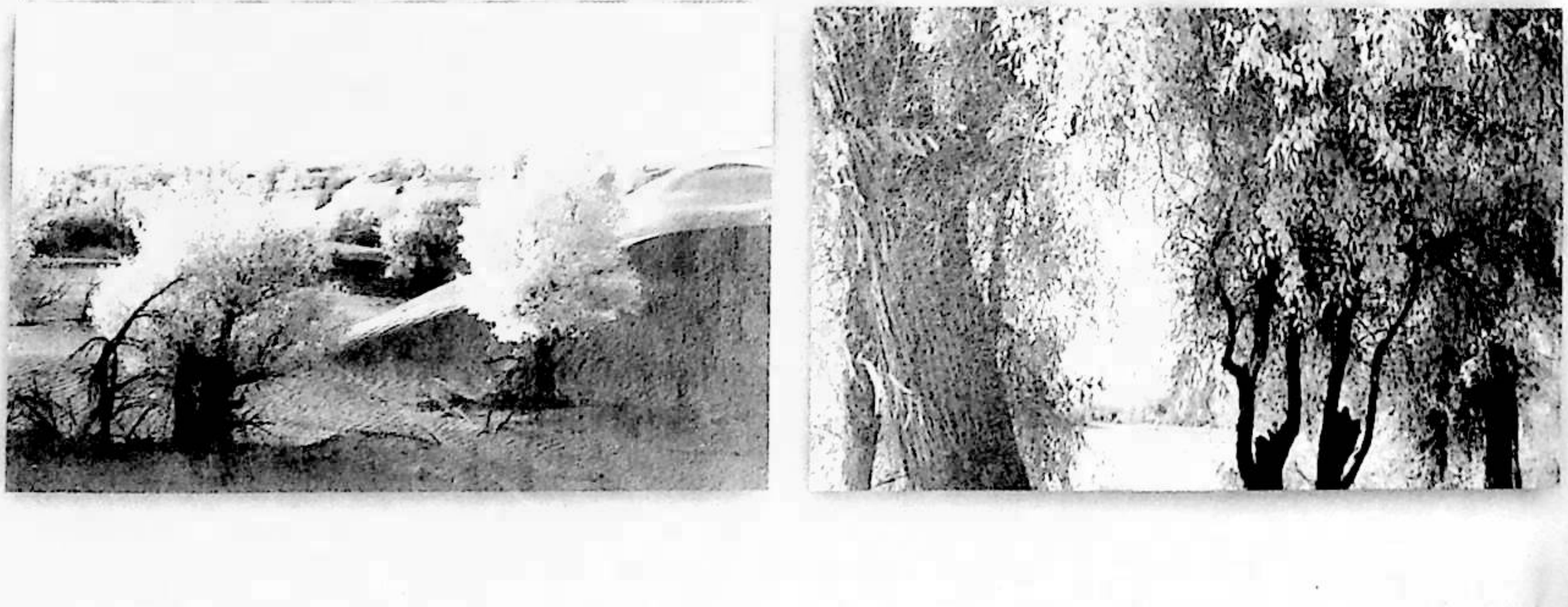

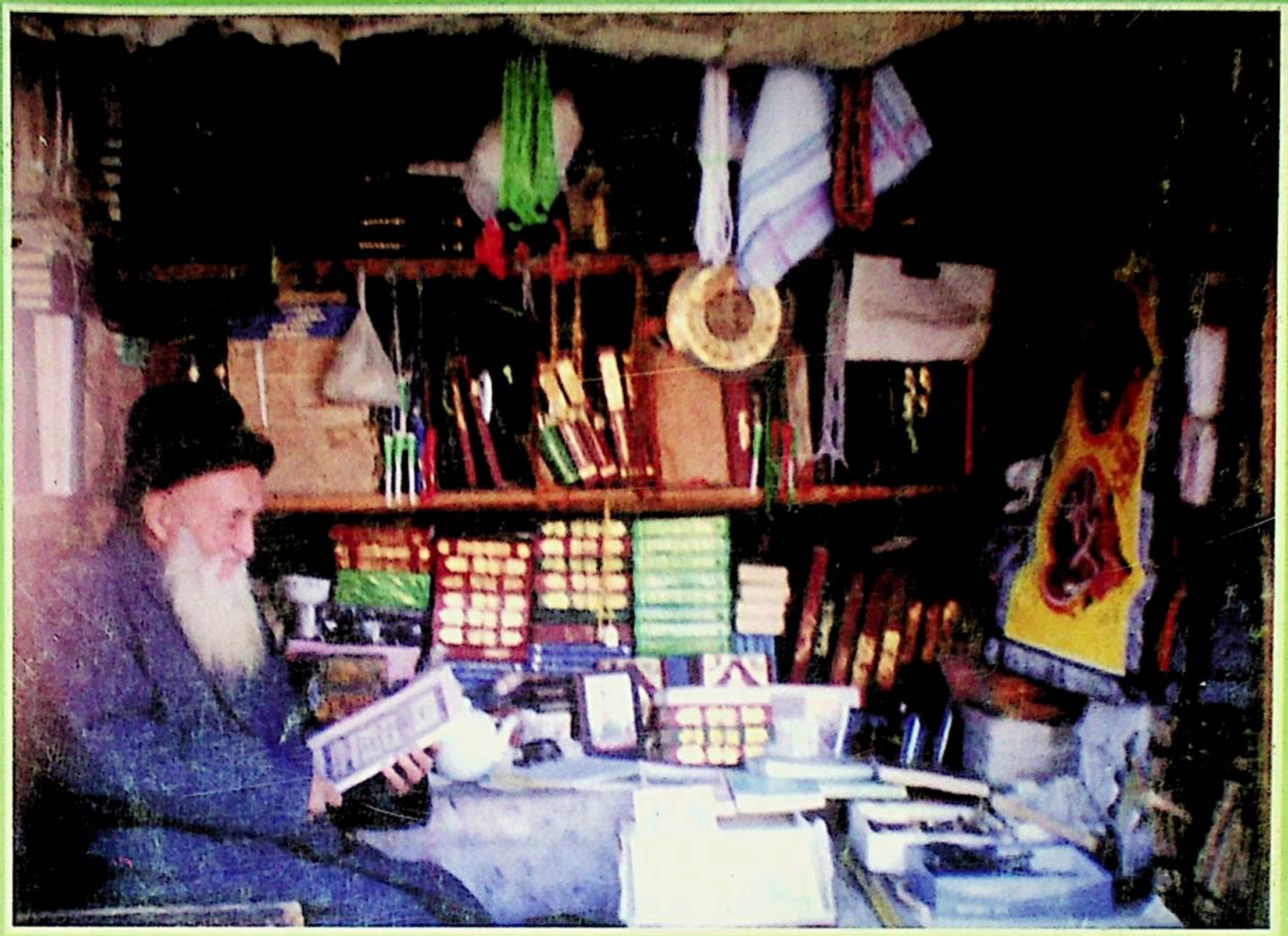

بولاق （قوش ئايلىق ژورنال）ئومۇمى 72 - سان 总 72 期 (维吾尔文)(布拉克) 源泉

MAGAZINE OF BULAK UIGHUR LANGUAGE

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشرقىلدى
(ئۈرۈمچى شەھرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر)
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدا رىسسىدىن تارقىتىلدى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتىرى قوبۇل قىلىدۇ

新疆人出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路 348 号)
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
ۋەكالەت نومۇرى 108 - 58، باھاسى 4.50 يۈەن
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋەكالەت نومۇرى Q 1118

国内统一刊号: CN 65 - 1063 / I
本刊代号: 58 - 108 定价: 4.50 元
ISSN1005 - 0876/国外代号 Q1118

ISSN 1005-0876
06>
9 771005 087006